

Program su finansirali: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, grad Obrovac, Srpsko narodno vijeće iz Zagreba, Zajedničko vijeće opštine Vukovar, Komeserijat za izbeglice i migracije Beograd, Savet za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

Sadržaj Publikacije ne predstavlja odgovornost sponzora i ni u kom slučaju ne odražava njihove stavove.

Sadržaj

Eskremizam danas u Srbiji i Hrvatskoj

Darko Gavrilović:

Ekstremizam u srpsko-hrvatskim odnosima: ostanak u limbu ili izlazak iz njega.....	9
---	---

Dinko Gruhonjić:

Studija slučaja: dve Srbije i jedna „Oluja“.....	25
--	----

Aleksandar Stojanović:

Anatomija jednog ekstremizma. Ratibor Đurđević i procvat antisemitizma u Srbiji krajem 20. i početkom 21.veka.....	33
--	----

Dva pogleda u prošlost ekstremizma na prostoru Jugoslavije

Milana Živanović:

Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji.....	53
--	----

Tamara Ivanović:

Protokoli sionskih mudraca: aktivni generator antisemitizma, političkog ekstremizma i teorije zavere.....	73
--	----

Demografske posledice migracija i ekstremizma

Daniela Arsenović:

Demografske promene stanovništva srpske nacionalne pripadnosti u Hrvatskoj.....	95
--	----

Filip Škiljan:

Demografska slika naselja srpske nacionalne manjine na Baniji između 1991. i 2011.godine.....	115
--	-----

Potencijali za razvoja turizma i poljoprivrede u mikrosredinama kao faktor stabilizacije odnosa u regonu

Tatjana Pivac, Ivana Blešić:

Značaj interneta i društvenih mreža

za ruralni turizam severne Dalmacije.....147

Ivana Blešić, Tatjana Pivac:

Značaj digitalne tehnologije i mogućnost

kreiranja digitalnog hab-a u ruralnim sredinama severne Dalmacije.....159

Snežana Besermenji:

Tržišna privlačnost kulturnog nasleđa u Golubiću kod Obrovca.....169

Janko Veselinović, Zoran Njegovan:

Klasteri kao mogućnost efikasnog udruživanja kozara u Obrovcu.....173

SERBO-CROATIAN RELATIONS, IN THE 20. CENTURY

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI U 20.VEKU EKSTREMIZAM KAO FAKTOR DESTABILIZACIJE ODNOSA U REGIONU

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE - NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNju I POMIRENJE - GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

GOLUBIĆ, 2020.

ESKTREMIZAM DANAS U SRBIJI I HRVATSKOJ

Darko Gavrilović

UDK 323.1(497.11:497.5)(082)

EKSTREMIZAM U SRPSKO-HRVATSKIM ODNOSIMA: OSTANAK U LIMBU ILI IZLAZAK IZ NJEGA

Apstrakt: Autor će u radu dati istorijski pregled najistaknutijih ekstremno desničarskih stranaka i organizacija u Hrvatskoj i Srbiji. Analiziraće njihov uticaj na političku situaciju u regionu i na njihovo onemogućavanje razvoja politike regionalne stabilnosti i saradnje. U okviru rada biće predstavljene mogućnosti za nastavak mirovne politike i uspostavljanja međusobno dobrih odnosa između Srba i Hrvata.

Ključne reči: ekstremizam, ekstremno desničarske stranke, autokrate, mržnja, pomirenje.

Uvod

Prošli vek je s pravom mogao da bude nazvan „dobrom ekstrema“, upravo onako kako ga je i nazvao u jednoj svojoj monografiji istoričar Erik Hobsbaum¹. U tom veku ekstremizam je doživeo afirmaciju kako u kulturi i sportu tako i u politici, religijama i ratovima. Ideje, razmišljanja, učenja ili pak ponašanje, navike i temperamenti, koje podržavaju pojedinci, grupe ili države, a koji se razvijaju i opstaju na krajnjim granicama sopstvenih mogućnosti, možemo smatrati ekstremnima.² Ekstremizmi su sastavni deo sadašnjice. Oni su prisutni u svim segmentima života bilo da se radi o benignim ekstremizmima poput modnog, muzičkog ili ekstremnih sportova, ili malignih društvenih pojava koje bujaju u okvirima religijskog odnosno političkog ekstremizma i koje u velikom broju slučajeva kod potonja dva završavaju fatalnim ishodima.

Kada je reč o posledicama političkog i religijskog ekstremizma, dakle o ratovima, masovnim protestima i terorizmu, treba napomenuti da su u 20.veku tri ekstremističke ideologije (fašizam, nacizam i komunizam) doživele svoj vrhunac ali i krah. Ratovi za kolonijalno oslobođanje u nekim segmentima bili su ekstremistički. Ekstremno levi su bili pokreti u Evropi tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, zatim, njima slični pokreti u Latinskoj Americi. Ekstremne forme ispoljavanja u vidu terorizma ostvarili su radikalni islamizam, radikalna levica, i

1 Erik Hobsbaum, Doba ekstrema (istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991), (Beograd: Dereta, 2004).

2 Teorijska određenja ekstremizma šire su objašnjena kod Azmi Bishara, "On Extremism", Siyaset Arabia, Issue: 14, (May 2015), pp.1-25.

radikalni nacionalistički pokreti, ali ekstremnu i u svetu do sada najveću brutalnost nacionalističkog, religijskog i konfesionalnog nasilja koja je vodila u genocid i etnička čišćenja pokazali su tek turski genocid nad Jermenima, nacistička masovna istrebljenja i Holokaust, genocid crvenih kmera i ratovi u kojima je ispoljeno i etničko čišćenje i genocid iz devedesetih godina 20.veka na prostoru nekadašnje Jugoslavije i u Ruandi.

Namera mi je u ovom radu da prostor posvetim političkom ekstremizmu u hrvatsko-srpskim političkim odnosima koji je spremjan da u svakom trenutku konotira stereotipe i mnoštvo političkih, nacionalnih, ideoloških i verskih predrasuda, zloupotrebljenih poluistina i prepostavki koje se odnose na određene pojedince ili grupe ljudi pri tome potpuno afirmišući određeni aspekt neke društvene pojave na štetu drugih.

U prošlom veku politički ekstremizam je iznedrio dve „ekstremne desničarske ideologije“, fašizam i nacizam, koji su rodili kod Hrvata i Srba svojim plodovima ekstremnog nacionalizma kako u višestranačkim društvima (Kraljevina SHS i u postjugoslovenskim društvima) tako i za vreme dva rata (Drugog svetskog rata i ratova na prostoru SFRJ tokom 90-ih godina). Treća ekstremna ideologija, komunistička, preplavivši svetsku geografsku kartu država zauzela je i prostor Jugoslavije od 1945 do 1990, i iznedrila svoje forme ekstremizma, ali nije pogoršala odnose između dva naroda, već je, naprotiv, u okviru ideološke matrice „bratstva i jedinstva“ pokušala da gradi ne samo dobre odnose već i vid zajedništva koji nije, u svakodnevnom odnosu, mario za nacionalne i verske podele.

Politički ekstremizam kod Srba i Hrvata

Kada je reč o Srbiji i Hrvatskoj treba imati na umu da su se tokom Rata u Hrvatskoj od 1991 do 1995, obe zemlje suočile sa ekstremnim oblicima nasilja i pojavom ekstremno desničarskih ideologija i stranaka koje su za svoje uzore imali četnike, ustaše i ljotićevece. Od devedesetih do danas, ekstremni desničari se koriste ikonografijom desničara iz Drugog svetskog rata u propagandne svrhe. Budući da smatraju kako nisu dovoljno zastupljeni u tradicionalnim medijima, okreću se internetu kao moćnoj platformi na kojoj mogu da šire svoje radikalne poruke. U regionu postoji više od 60 veb-sajtova koji otvoreno podržavaju razne desničarske ideje, poput etnički čistih država, neonacizma i homofobije.³ Tako na primer, u Hrvatskoj dejstvuje, jedina na političkoj sceni solidnije prisutna ultra-desničarska stranka, Hrvatska čista stranka prava. Osim nje deluje i Autohtona Hrvatska stranka prava. Na sceni je odavno prisutno hrvatsko veteranско udruženje HOS, a pojavila se i Generacija Obnove, koja okuplja mlađe ljudi.

³ <https://javno.rs/analiza/balkanske-ultra-desnicarske-grupe-preplavile-internet->

Svi oni pokazuju naklonost ustaškom režimu mada većina njihovih vođa javno pobija bilo kakvu vezu sa ustašama. Međutim, ako uporedimo neke političke stave videćemo da slično ustašama, protive se abortusu i istospolnim odnosima, da su za pripajanje BiH Hrvatskoj, a zajednička im je i mržnja prema Srbima, što pokazuju u javnosti. U Srbiji je ekstremna desnica decenijama bila snažno predstavljena u političkom životu dok u isto vreme ekstremna levica u Narodnoj skupštini uopšte nije postojala. Najsnažniji politički predstavnik ekstremne desnice je Srpska radikalna stranka (SRS). Međutim, na nedavno završenim parlamentarnim izborima ni jedna desničarska, ali i ni jedna izričito građanska proevropska opcija nije uspela da uđe u Narodnu skupštinu. Izbori su pokazali u kolikoj meri je urušen demokratski život u Srbiji otvorivši vrata parlamenta samo strankama okupljenim oko Srpske napredne stranke, Socijalističke stranke Srbije i SPAS-a kojeg predvodi Aleksandar Šapić. Osim SRS na ekstremno desničarskoj sceni prisutni su još i nova Srpska desnica Miše Vacića, nekadašnjeg neformalnog savetnika u vladinoj Kancelariji za Kosovo i Metohiju, kao i Zavetnici uz izvestan broj desničarskih ekstremističkih organizacija koje vrše nasilje nad pripadnicima manjina, emigrantima i svim onima čije mišljenje i bilo kakva društvena aktivnost ne odgovaraju vlasti. Pored navedenih ekstremno desnih stranaka, u grupi partija i pokreta koji su bojkotovali parlamentarne izbore, nalaze se Dveri. Ne treba zaboraviti da je Alternativa za Nemačku kao ekstremno desna organizacija podržala na izborima 2017, srpske Dveri te na taj način pokazala u kolikoj meri se slaže sa njihovim stavovima. U Srbiji deluju mnoge neformalne grupe i udruženja. Ako uporedimo njihove ideje i ispade u javnosti videćemo da su ekstremnonacionalistički orijentisani, da su protiv istospolnih odnosa, protiv abortusa, vode antimigrantsku politiku, a četničku ikonografiju su svi prigrili, s tim da među njima ima i iskrenih sledbenika ideologije Dimitrija Ljotića kao i Milana Nedića.

Politički prostor u Srbiji posmatran na pomenuti način odaje utisak političkog limba u kojem se našla ova država zastala u procesu demokratizacije. U stvari, Srbija se našla u limbu autokratije u okviru koje demokratski orijentisani pojedinci poput očajnika, u sasvim skučenom broju medija, traže način da govore slobodno, da iskažu mišljenje drugačije od onog koje zahteva vlast, za razliku od nudećeg poltronstva i intelektualne bezdušnosti, a da pri tome ne trpe zlostavljanja i druge vidove marginalizacije i stigmatizacije.

Srbija po parametrima Fridom haus-a i Reportera bez granica ozbiljno zaostaće na putu ka EU kada su u pitanju vladavina prava, parlamentarizam i sloboda govora, a pri tome u 2020. godini nije otvoreno ni jedno poglavje u pregovorima Srbije i EU. Ne sme se zaboraviti ni da je sedam članica EU bilo protiv toga da

se sa Srbijom otvore nova poglavlja kao i da je tri od pet najvećih partijskih grupacija u Evropskom parlamentu iznelo teške primedbe na izborni proces i stanje demokratije u Srbiji.

Netrpeljivost i mržnja prema neistomišljenicima, pripadnicima drugih etničkih grupa (najčešće susednih naroda na čije teritorije imaju aspiracije) i migrantima, karakteristični su za sve ekstremno desničarske stranke u Hrvatskoj i Srbiji. Noviji zametak ove vekovne mržnje posejan je pred Rat u Hrvatskoj, u vreme kada su dve vodeće stranke u Hrvatskoj i Srbiji bile Hrvatska demokratska zajednica odnosno Socijalistička partija Srbije. Na žalost, posejana mržnja i danas daje plodove zla. Maltretiranja i proterivanja građana druge nacionalnosti počela su još 1990. godine u obe republike. Kulminacija je usledila tokom rata. Hapšenja, mučenja i likvidacija civila, nepoštovanje Ženevske konvencije prema zarobljenicima, reke izbeglica, medijski rat, uništavanje gradova, mesta i sela, sve su to bile pojave koje je Rat u Hrvatskoj doneo sa sobom. Činjenica je da su mnogi zarobljeni vojnici i civili bili mučeni, zlostavljeni i ubijani kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji. Rat u Hrvatskoj je rezultovao velikom izbegličkom krizom. Godine 1991. u Hrvatskoj je raseljeno pola miliona ljudi. Broj Hrvata koji su živeli na području Republike Srpske Krajine opao je sa 353 595 na svega 18 200 stanovnika.⁴ Srbi iz delova Hrvatske pod kontrolom hrvatskih vlasti u desetinama hiljada su napuštali svoje domove, pa je do sredine oktobra 1991, u Srbiju iz Hrvatske stiglo 78 555 izbeglica.⁵ Najveći broj Srba izbegao je tokom operacija „Bljesak“ i „Oluja“. Kako to navodi Mari - Žanin Čalić, brojke izbeglih i proteranih Srba „se kreću od 150 000 do 300 000, u zavisnosti od izvora...“⁶ Mada rata nije bilo na teritoriji Srbije, kampanja koja je protiv hrvatskog stanovništva trajala od 1991. do 1995. godine za plod je imala proterivanja, pljačke, hapšenja, zlostavljanja, otmice i ubistava.⁷ I dalje, Srbija i Hrvatska traže 1.606 ljudi koji se vode kao nestali tokom ratova devedesetih, a za više od 400 i dalje se traže posmrtni ostaci.⁸

4 Marie-Janine Čalić, Etničko čišćenje i ratni zločini 1991-1995, u Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama; inicijativa naučnika (ur. Čarls Ingrao, Tomas A. Emert), (Sarajevo: 2010), str.123; kao i kod Darko Gavrilović, Daniela Arsenović, Republika Srpska Krajina; Političke i demografske promene, (Novi Sad; Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020), str.31.

5 Isto.

6 Isto, str.131.

7 O zločinima nad Hrvatima u Vojvodini vidi više u Grupa autora, Dosije: zločin nad Hrvatima u Vojvodini, (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2019), kao i na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zlocin-bez-kazne-protjerivanje-hrvata-iz-vojvodine>

8 D. Gavrilović, D. Arsenović, nd, str. 24; kao i kod Tanjug, Ukupno se 1606 ljudi vodi kao nestalo u ratu u Hrvatskoj, 3.6.2015, <http://rs.n1info.com/Region/a66170/Nestali-u-ratu-u-Hrvatskoj.html>

Obe zemlje, pogodjene ovim ratom, susretale su se tokom rata, ali i kasnije sa raznim vidovima političkog ekstremizma. On se nije reflektovao samo po pitanju identiteta i nacionalizma, već se oslikao i na polju verskog radikalizma, podsticanju svakodnevnih nejednakosti i nepravdi, kao i političkom nasilju prema pripadnicima oba naroda. U tome su svoj najveći doprinos dale ekstremističke stranke Srba i Hrvata u Srbiji, Hrvatskoj, ali i u Bosni i Hercegovini. Njihovom nastanku pogodovao je pad komunističke ideologije u Jugoslaviji, razbijanje zajedničke države, sirov i nedovoljno intelektualno izgrađen novi nacionalni identitet zajednica i novonastalih država iz nekadašnjih republika, interes službi zaduženih za bezbednost građana, ali i politički interes stranaka na vlasti koje su po svojoj formi vladavine pokazivale sklonost autokratiji i ekstremnom političkom ponašanju te im je kao takvima odgovaralo i danas odgovara da imaju stranke i grupe građana „desnije“ od sebe. Međutim, njihovom jačanju najviše su pogodovali ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini do 1995, kao i bombardovanje Srbije 1999, zatim nebrušeni politički teren za izgradnju demokratskih institucija, napuštanje jednopartijskog sistema sa uspostavom višestranačja ali ostajanje u partokratiji što je sve zajedno dovelo do toga da poverenje građana bude poljuljano u ideale višepartijskog sistema, demokratije, tolerancije i u ekonomsku sigurnost. Sve ekstremističke stranke su se koncentrisale u svojim programima na sirovi etnički nacionalizam koji izvore svog napajanja ima u nacionalističkim mitovima iz prošlosti, a budućnost vidi u homogenizaciji nacionalne zajednice učvršćene tradicionalizmom bez ikakvog interesa za jačanje prava pojedinca ili prava manjina.⁹ Takve stranke insistiraju svim sredstvima na dva zahteva za radikalnim promenama u društvu: ka viziji budućnosti koju će da drži ova stranka i ni jedna druga, i na društvenom i političkom preokretu kao idealu koji ima svoje ishodište u idealizovanoj i ispolitizovanoj prošlost.¹⁰ One regrutuju svoje članove među svim onima koji imaju osećaj lične nepravde i diskriminacije, lične krize i tragedije, frustracije, otuđenja, fascinacije nasiljem, među onima koji traže i na krivom mestu pronalaze odgovore o smislu života, krizi identiteta, socijalnoj isključenosti, otuđenju, marginalizaciji, romantičarskim viđenjem politike, potrebom za lojalnošću i pripadanjem i razočarananošću u demokratske procese koji najčešće rađaju teorije zavere ispunjene predrasudama, mržnjom i neutemeljenim određivanjem krivaca.¹¹

9 Jens Rydgren, “The Sociology of the Radical Right,” Annual Review of Sociology, Vol. 33 (2007), p. 242; kao i kod Azmi Bishara, ibid, p.11.

10 B.G.J. Powell, “Extremist parties and political turmoil: two puzzles,” Am. J. Polit. Sci.(1986), 30: 357-78, p. 359; u Azmi Bishara, ibid, p.10.

11 Magnus Ranstorp, “The Root Causes of Violent Extremism,” Radicalization Awareness Network, January 4, 2010, available at <https://ec.europa.eu/homeaffairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/>

Dolaskom ovakvih stranaka u vlast, u parlament, njihovo prisustvo u medijima putem kojih šire mržnju, ili pak njihovih istaknutih ličnosti koje su izvele samo spolja ušminkanu transformaciju u uglađene umerene desničare osnivajući nove stranke ali su zadržali stari mentalni okvir političkog delanja, omogućilo je da od 1991 do danas, u dužem vremenskom periodu Srbija a u kraćem Hrvatska počivaju u višoj ili manjoj meri na temeljima partokratije sa uplivom autokratskih mera u kojoj se vlast oslanja na široko prihvaćenom doživljaju i karakteru jedne ličnosti koja ima određenu vrstu političkog i društveno-moralnog autoriteta (tradicija, nacionalna misija, mesijanska uloga), zbog kojeg većina naroda pristaje uz režim i ne zahteva njegovu promenu. U tom smislu, Hrvatska je bila klasičan primer za vreme vladavine HDZ-a tokom devedesetih, a Srbija kako tada tako i od 2012.godine. U društvu koje je na taj način izgrađeno, vlasti je omogućeno da se stabilizuje neprekidnim i neometanim slanjem svojih poruka koje se prihvataju kao apsolutna istina i to putem medija, ali i preko školskog sistema i nauke. Na taj način se popunjava psihološki i duhovni vakuum koji je ostao neispunjjen procesima modernizacije društva, gubitkom cilja i smisla u životu i po porodice katastrofalnim ekonomskim promenama.

Tavorenje u desničarskom političkom limbu

Posledica ratova na prostoru Jugoslavije od 1991 do 2001, bilo je višegodišnje političko, versko i kulturološko tavorenje kada je reč o političkoj tranziciji jedno-partijskog društva u višepartijska demokratska društva uz prevazilaženje partokratije, politički unisonoj saradnji i multilateralnom razvoju na pomenutom prostoru. Žalosna je činjenica da i danas postoje političari u regionu za koje možemo da kažemo da učestvuju i daju smer političkim životima i dalje promovišući ideje ekstremnog nacionizma, ali da još snažniji uticaj od njih na politička kretanja imaju oni koji poseduju zavidan nivo autokratskih ambicija u želji da potvrde samoproklamovane tapije na sve segmente života koje ne dozvoljavaju državama da krenu ka demokratskom društvu već ostaju da tavore u partokratiji. U tom otužnom i represivnom sistemu, na čijem čelu se nalaze samoproklamovani sve-znadari i njihove stranke koje apsolutno dominiraju političkom scenom u svojim zemljama, najčešće bez stručnog i moralnog integriteta a radi se o politički umivenim nosiocima mržnje tokom ratova na prostoru Jugoslavije, postavljaju svoje ljudе umesto stručnih i nezavisnih lica na pravosudne funkcije i dele rukovodeće funkcije u javnim službama i državnim organima. Takve stranke, pod plaštom

networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/issue_paper_root-causes_jan2016_en.pdf .
Takođe, kod James Bowen and Arsla Jawaid, Why Preventing Violent Extremism Needs Sustaining Peace, International Peace Institute (2017), p.6.

jednog vođe bez jasne ideologije čija je jedina maksima ostati na vlasti, generišu sistemsku korupciju, šire organizovani kriminal, a društvo potapaju u opšte siromaštvo uz primetan enormni porast broja domaćih ekonomskih migranata na sever i zapad Evrope. Sve to rade uz snažnu podršku nacionalnih medija koji se nalaze u njihovim rukama, a koji imaju zadatku da veličaju nepostojeću stabilnost države kao i da moralno degradiraju, a potom učutkaju sve one koji ne podržavaju vladajuću strukturu. Po potrebi vlasti, ako se proceni da im trenutno treba radi daljih mahinacija ili teških političkih pregovora u cilju skretanja pažnje javnosti sa stvarnih problema, angažuju se ili se otvara medijski prostor ekstremističkim grupama, podržava se njihov rad te ih se koristi u aktualizaciji starih neprijateljstava u okviru kojih su najpodesniji neprijatelji iz ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U slučaju ekstremista iz Hrvatske i Srbije njihovo iživljavanje najčešće je okrenuto ka srpskoj manjini u Hrvatskoj i hrvatskoj manjini u Srbiji, s tim da i jedni i drugi pokazuju zavidan nivo netolerancije prema migrantima i Romima. U takvim prilikama društvo nije u mogućnosti da krene dalje ka procesu dubinske demokratizacije, ali, na svu sreću, ni ne vraća se istinski u ratove na prostoru Jugoslavije. Naime, ni autokrate ni ekstremni nacionalisti nisu sposobni ni dovoljno moćni da vode ratove. U očima sveta oni su tek mali regionalni vladari ili ekstremno desničarski političari i aktivisti. Međutim, nama koji živimo na ovim prostorima, ti regionalni vladari i ekstremisti su svemoćnici i siledžije koji uz pomoć svojih poslušnika i saveznika šire političku aroganciju, nasilje, ostrašćenost, predrasude i spremni su da eliminišu svakog ko misli i radi drugačije.

Države kojima oni vladaju i u kojima im se dopušta da šire mržnju ostaju zabiljene u političkom međuprostoru u kojem se sve upravlja i čitav život pokreće zahvaljujući političkoj moći pojedinca na vlasti uz zarazno širenje sveopštег „slepile“ na široko rašireno zlostavljanje manjina i stigmatizaciju neistomišljenika. Dakle, partokratijom zahvaćena društva uz pomoć ekstremno desničarskih stranaka i grupa ne uspevaju da prevaziđu period tranzicije već ostaju nepokretno zatočena u prostoru političkih mahinacija i zloupotreba koje po potrebi pomažu mediji i neprekidno korišćenje političkih mitova nacionalizma koji imaju zadatak da pažnju javnosti odvlače od pitanja ekonomije koju ovi nisu sposobni da reše na po društvo zadovoljavajući način. Sapete u takvom političkom prostoru, kada je reč o srpsko-hrvatskim odnosima, vremenske, duhovne, intelektualne i prostorne odrednice ova dva naroda, postaju društveni limb.

Inače, još od srednjeg veka, limb je predstavljao vremenski i prostorni okvir između dva stanja u kome ne postoji vreme, kretanje a ni osećanja. On je bio, gotovo, sinonim za izolovanost. Spominjan je ili opisivan u verski nadahnutim

viđenjima ili u političkim, književnim i umetničkim impresijama. Limb je više od religijskog pojma u rimokatoličkom svetu. On predstavlja društvenu i političku alegoriju ništavnosti u kojoj se tavori bez mogućnosti da se na bilo koji način krene napred. U njemu se ostaje, u očaju, u beznađu. Limb ima svoje место u svetskoj kulturi. Njega su prikazivali u svojim umetničkim delima mnogi umetnici poput Đovanija Belinija, o njemu su pisali pesnici i književnici. Dante Aligijeriji o njemu peva „Veliki bol mi srce obuze kada videh da mnogi ljudi zaslужni u Limbu su razapeti između čežnje i nenada...“¹² Spominje ga i Borislav Pekić, koji piše kako je „svojstvo limba da nema realnosti. Ako neku realnost i poseduje, duša je nemoćna da do nje dopre i kao svoju je oseti.“¹³

U limbu, tvrde autori koji ga koriste u naslovima svojih naučnih studija, živi se i danas. Raspon poimanja limba je širok. U njemu mogu da ostanu svi oni koji se nisu snašli u tranzicijskim društvima, ili emocionalno pregaženi bez adekvatne terapeutske pomoći. Limb može da egzistira u širokom prostoru savremenih krupnih istorijskih dešavanja i to od iskustava globalnih nomada i njihove dece koja putuju sa njima, a koji učestvuju u radu različitih međunarodnih organizacija angažovanih u post ratovskim društvima i regionima koji su pretrpeli prirodne katastrofe¹⁴ pa sve do uz nemirujućih i nesrećnih života migranata i azilanata koji se kreću iz pakla svojih zemalja ka „obećanom raju“ zapadnih društava, a u njih ne ulaze jer su uhvaćeni u međustanju tavorenja u zemljama kroz koje samo žele da prođu.¹⁵ O takvim iskustvima svedoče mnoga dela koja u svom naslovu imaju pojam „limb“ kao opis za izolaciju, neostvarenu inkluziju, nesigurnost, neizvesnost i očaj. On može da simbolizuje nekretanje ka željenoj zemlji i dugi ostanak u skućenim izbegličkim kampovima zemalja koje su se samo „našle na putu“. I te zemlje, poput Srbije i Hrvatske, ekstremističkim nastupima neodgovornih političara ali i nasiljem ekstremističkih grupa i pojedinca, ponekad i prekomerenom policijskom silom, čine da izeglice žive svoj limb na našim prostorima. Međutim, izbeglice ne žive svoj limb samo ovde. Bilo da se radi o uz nemirujućim

12 Dante Aligijeri, Božanstvena komedija (Divina Commedia 1308 – 1321.) – Krug prvi: Limb, Pakao – Pevanje IV. <https://www.wattpad.com/292808993-dante-aligijeri-bo%C5%BEanstvena-komedija-pakao-pevanje>

13 Borislav Pekić, Glas vapijućih iz limba, Sabrana pisma iz tuđine XI, Beograd, Službeni glasnik 2010, <http://www.borislavpekić.com/2011/06/glas-vapijucih-iz-limba.html>

14 Faith Eidse, Elaine Neil Orr, Gene H. Bell-Villada, Nina Sichel (edts.), Writing Out of Limbo : International Childhoods, Global Nomads and Third Culture Kids, (Cambridge Cholars Publishing: Newcastle upon Tyne, 2011), p.6.

15 Na primer, videti o iskustvima migranata iz Sudana u Egiptu. Adam Gamal, „Living in Limbo with Hope: Sudanese Refugees and Social Injustice in Egypt“, Journal of Pan African Studies. (July, 2015), Vol. 8 Issue 2.

opisima američke sadašnjice u kojoj žive deca imigranti, prisiljena na težak rad, koji su u stvari žrtve zastale u međuprostoru imigracijske reforme na putu ka ulasku u američko društvo¹⁶ ili o migrantima i azilantima, milionima nesrećnih, koji su na putu ka Evropi zastali u Jordanu¹⁷, Turskoj¹⁸, Grčkoj ili pak nekoj drugoj zemlji, opisi i iskustava samoće, očaja, praznine, koji vode ka društvenoj izolaciji gotovo su istovetni. Oni su, savremeni limb.

Međutim, budući da u ovom radu govorimo o političkom ekstremizmu u srpsko-hrvatski odnosima i tavorenju u društveno-političkom limbu, ovaj pojam bi mogao da bude sinonim za državno i društveno neadekvatan prostor u kom se političke elite služe svim instrumentima moći uz čiju pomoć manipulišu u političkom, intelektualnom i duhovnom smislu sa pomenuta dva naroda. U njemu od 1990.godine do danas srpski i hrvatski ekstremni nacionalisti u politici, autokrate ali i pojedini sveštenici Srpske pravoslavne crkve i Rimokatoličke crkve nameću takvo stanje uma koja ima biti skučeno njihovom ideologijom uzajamne nacionalne mržnje koja je po potrebi dodatno zatrovana rasističkim, konfesionalnim, religijskim i seksističkim ograničenjima poduprtim lažnim tradicionalizmom i odsustvom želje da se vidi, upozna i konačno prihvati svet izvan granica sopstvenih etničkih pašnjaka i pojila. Putem njima odanih medija, oni imaju neograničenu moć da poruke ispunjene mržnjom prenose na pripadnike svojih stranaka, crkava i pokreta, na istomišljenike, sledbenike, obične čitaoce i gledaoce, na sve one koje politika ili religija taman toliko zanima da ne žele da budu aktivno uključeni u nju, i oni ih šalju dalje, ukorenjuju u svakodnevni govor iz kojeg se sele u emocionalne okidače svih rasprava i razmišljanja o državama u kojima živimo i konačno o nama samima. Postepeno kreiranje ovih i sličnih autonacionalnih stereotipa o sebi i drugima podrazumeva nepotpisanu dozvolu tim istim političkim i verskim elitama Srba i Hrvata da zaista zadrže svoje narode u prošlosti, da ih osude na nikad naučene greške i da ostanu večite žrtve, ali ne drugih, već sopstvenih političkih i verskih vođa.¹⁹

16 Roberto G., Gonzales, *Lives in Limbo : Undocumented and Coming of Age in America*, (Oakland: University of California Press, 2016).

17 Jordan je primio izbeglice iz Iraka i Libana. Više od 673.000 sirijskih izbeglica registrovano je od strane UNHCR-a u Jordanu novembra 2018., od kojih 81% živi izvan kampova. <https://humanitariancompendium.iom.int/appeals/jordan-2019>

18 Turski izveštaji govore o blizu četiri miliona izbeglica od kojih je oko 3 600 000 izbeglica iz ratom zahvaćene Sirije. <https://turkey.iom.int/migration-turkey>

19 Najveći deo pasusa prema Darko Gavrilović, Kreiranje istorije mržnje; dominantni narativi kao potencijalni distributeri međunacionalnih tenzija između Srba i Hrvata, *Zbornik Sto godina srpsko-hrvatskih odnosa (1918-2018)*, dominantni narativi i kulture sećanja, (Novi Sad; Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2018), str.8.

Još od devedesetih godina naročiti značaj za manipulaciju masama i jačanje ekstremističkih osećanja koji pomažu političarima u opstanku na vlasti su određeni medijski događaji vezani za politički upotrebljive epizode iz prošlosti ili teorije zavere koji su do krajnjih granica manipulisani s namerom da njihove poruke postanu neporecive nacionalne istine. Postupajući na taj način, možemo kao primer da odaberemo bilo koju zapadnu obaveštajnu službu, pozvati se na „dobro obaveštene izvore“, dodati dramatičnu najavu o rušenju vlasti preko „plaćeničkih medija“ i „izrežiranih protesta od strane stranih ambasada“ i dobićemo tekst u prosečnom autokratskom tabloidu ili vestima u vlasti lojalnim medijima, koje će gutati kao istinu milioni pratilaca. Postupajući na taj način, nacionalističke vlade su koncipirale medijske događaje kao kolektivne akcije, svojevrsne savremene rituale nacionalne religioznosti, sa zadatkom da postanu kohezionalni faktori formiranja „zamišljenih zajednica“ čija pažnja je usmerena na politički upotrebljive događaje.²⁰ Tako se putem medija, uporedo sa osiromašenjem naroda, stvaraju raskošne palete dominantnih političkih narativa koji svojom emocionalno nacionalnom mobilnošću skreću pažnju sa najvažnijih društvenih pitanja, a to su: kako živeti i stvarati dostojanstveno, kako podići i negovati socijalno pravednu državu i kako prošlost ostaviti savesnim istoričarima koji nemaju ni trunku interesa da sa njom manipulišu u političke svrhe. Nasuprot tome, prošlost se ostavlja svim onim političarima i njima poslušnim istoričarima, novinarima, politikolozima, sociolozima, pravnicima, verskim vođama, koji se koriste ekstremizmom i koji šire otrovne pipke autokratske hobotnice i sa njom, po slobode gušećim efektom svih vidova političkog ekstremizma. Takvu, silovanu i izmanipulisanu prošlost oni nazivaju istorijom, „nacionalnim putem u budućnost“. Njome ispunjavaju naše živote od rođenja do smrti, uvode je deci u udžbenike, omogućavaju da se ona uči i prihvata, da se neguje na ekstremističkim skupovima, koncertima i paradama, da se uz njene mentalno kljakave taktove gura u mržnju prema drugom i drugaćijem; odnosno da se sa njom rađa, živi i umire. U njoj se ostaje celog života zarobljen u osećanjima i prihvatanjima nametnutog autoriteta u načinu mišljenja koji će osigurati gospodarima mržnje da neograničeno vladaju a nama da tavorimo u intelektualnom i duhovnom slepilu. Sve dok živimo pod uticajem takvih političkih vođa, državnika, stranaka, ekstremističkih grupa prisiljeni smo da tavorimo u limbu, jer našim životima upravljaju oni koji nisu izašli iz kazamata ekstremističkih trauma prošlosti.

Na kraju ovog podnaslova postavlja se pitanje, ima li nade, baš kao i u limbu? Ne smemo nikada reći da je nema. Nada je deo našeg bića. Ona treba da izvire iz čovekoljublja koje mora biti jače od bilo kakvih političkih govora i ideologija.

20 Isto, str.9; kao i kod D. Dayan, E. Katz, Media Event, The Live Broadcasting of History, Harvard, 2009.

Međutim, da bi se ona održala neophodna je promena svakog od nas „iznutra“. To „iznutra“ predstavlja svet ljudskosti koji je utkan u nas kao divna i čestita stvorenja bez obzira na slabosti koje svi imamo. Ako taj svet plamti u nama, onde se ne treba bojati i onespokojeno pitati da li će zlo biti suzbijeno. Međutim, da bi taj unutrašnji svet zasjao neophodna mu je podrška i spoljnog sveta, a ona se manifestuje kroz čitav niz konkretnih političkih poteza koji vode ka uspostavljanju društva mira i uzajamnog napretka.

Kako uspostaviti društvo mira i uzajamnog napretka

Sa porastom „domaće gajenog ekstremizma u svetu“ vlade su prisiljene da vode tri načina borbe protiv njega. Jedan je, mogli bi smo reći, „tvrdi način“ koji se koristi vojnim i policijskim akcijama protiv ekstremističkih i terorističkih grupa i on je danas raširen na prostoru Bliskog istoka. Drugi tip kombinuje vojnu i policijsku silu sa onim što je poznato kao „meki bezbednosni pristup.“ I treći način je posvećen primeni „mekog pristupa“ koji je zasnovan je na razumevanju socijalnih, kulturnih, verskih i političkih pokretača nasilja, uključujući kontekst i dinamiku koji omogućavaju nastanak, rast i razvoj ekstremističkih ideja.²¹

U okviru poslednjeg pristupa, kojeg smatram da je neophodno primeniti u odnosima Srbije i Hrvatske, prvo treba neutralisati upotrebu sile i ostvariti mirovnu kontrolu nad osnovnim sukobom koji je glavni generator ekstremizma. Potom treba definisati i kontrolisati sigurnosne rizike i moguće razvojne mirovne inicijative, pa tek onda se pristupa izgradnji trajnog mira koji bi trebao da anulira uzročne veze koje se razvijaju iz političkog konflikta ka ratnom sukobu a koje su praćene ekstremističkim nasiljem.²²

U tom smislu neophodno je prvo započeti proces regionalne stabilnosti i pomirenja, koji je doduše počeo odmah po prestanku ratnih dejstava i bio je poveрен prvenstveno nevladinom sektoru u koji su se uključili naučnici i publicisti iz Hrvatske i Srbije koji su bili spremni da otpočnu dijalog u vezi sa prevazilaženjem problema iz najnovije prošlosti. Međutim, to nije bilo dovoljno. Političari, koji imaju senzibilitet za pozitivno rešavanje srpsko-hrvatskih političkih odnosa ušli su u taj krug procesa regionalne politike pomirenja. Ona je pokazivala posebno plodne rezultate u vreme kada su predsednici Srbije, odnosno Hrvatske, bili Boris Tadić i Ivo Josipović. Veliki korak ka političkoj stabilnosti u odnosima između dve države učinila je i Grupa prijateljstva između poslanika Narodne skupštine

21 D.B. Subedi, Bert Jenkins, „Preventing and Countering Violent Extremism: Engaging Peacebuilding and Development Actors“, Counter Terrorist Trends and Analyses , Vol. 8, No. 10 (October 2016), p.14.

22 Više o tome kod Georgia Holmer, „Countering Violent Extremism: A Peacebuilding Perspective“, Special Report 336. Washington D. C.: United States Institute of Peace (USIP).

Srbije i Hrvatskog sabora. I predsednici i političari u pomenutoj Grupi radili su na već oprobanoj metodi uspostave stabilnosti po principu da mirovna inicijativa i razvoj tolerancije moraju da poteknu od autoriteta predsednika, da se prihvate i promovišu od strane obe vlade ali uz svesrdnu podršku i rad na višim i lokalnim nivoima vlasti od strane svih političara koji saradnju i uzajamno razumevanje stavljaju za jedan od prioriteta u svom bavljenju politikom. Ovog leta, veliki korak ka razvoju tolerancije učinili su visoki predstavnici Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS) koji su prisustvovali 25. godišnjici obeležavanja vojno-policiske akcije „Oluja“. Uporedo sa njihovom gestom, predstavnici vladajuće Hrvatske demokratske zajednice obećali su, a potom i ispunili obećanje, da će se pojavit na komemoraciji stradalim srpskim civilima u Gruborima. Predsednik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini, Tomislav Žigmanov izjavio je kako bi želeo da vidi „predsednika Republike Srbije, ma ko to bio, u Kukujevcima, ili Hrtkovcima, ili Slankamenu, ili na javnoj komemoraciji stradanja Hrvata u Sremu.“²³ Međutim, za izgradnju mira nije dovoljno samo deklarativno međudržavno i međunacionalno zadovoljenje koje će promovisati pojedini političari i mediji. Mada je izuzetno važno kako će se komemorirati žrtve i obeležavati istorijski događaji, ovakve geste političara su samo ograničenog dometa ako iza njih ne stoje konkretnе političke akcije. Naime, potrebno je više od iskazivanja saosećanja. Treba tražiti način da se ostvari zadovoljenje „osnovnih ljudskih potreba“ poput potreba za životom dostoјnim čoveka u smislu ekonomskog blagostanja, potreba za očuvanjem i unapređivanjem identitetih pitanja i suštinske potrebe za slobodom, shvatanje konteksta u kojem je nastalo i razvija se ekstremističko nasilje, razvijanje interakcije između shvaćenog konteksta nasilja i razvoja mirovne inicijative i identifikacija i biranje mogućnosti koje će minimalizovati negativne uticaje na mirovnu inicijativu a maksimalizovati pozitivne faktore.²⁴ Odnosno, treba graditi društvo koje će počivati na inverziji svih faktora koji čine srž ekstremiteta. Dakle, zadatak je osigurati postojanje zajednice koja mora negovati i preispitivati zajedničke vrednosti koje počivaju na miru i razumevanju, koja umesto nametanja rešenja mora biti posvećena rešavanju sporova, koja će umesto nacionalne, manjinske ili bilo koje druge diskriminacije ili nepravde razviti društveno senzibilan sistem pravde i jednakosti, koja će umesto otuđenja ponuditi svojim

23 <http://rs.n1info.com/Vesti/a628568/Zigmanov-Predsednik-Srbije-da-dodje-na-komemoraciju-Hrvatima-stradalim-u-Sremu.html>

24 Više o tome se može pronaći u nekoliko naučnih ostvarenja Hume Hajder. Npr., H. Hainer, Community Based Approaches to Peace Building in Conflict Affected and Fragile States, (Birmingham: University of Birmingham, 2009), „The challenges of restoring governance in crisis and post-conflict societies“, Public Administration and Development. 28, 2, p. 165-165., Conflict Sensitivity: Topic Guide. Birmingham: University of Birmingham, 2014), D.B. Subedi, B. Jenkins, ibid, p.17.

članovima inkluziju, a mitomanske predstave iz prošlosti i mesijanska obećanja iz sadašnjosti zameniti racionalnim pristupom problemima.²⁵

Budući da se hrvatsko-srpski odnosi ne reševaju izolovano od sveta, moramo ih posmatrati i regionalno, prvenstveno u odnosu na razvoj političke situacije u Bosni i Hercegovini gde ekstremni desničari iz redova ova dva naroda neretko iskazuju ekstremističke stavove ili su počiniovi ekstremno desničarskog nasilja uz prizivanje rušenja matične države. Srpsko-hrvatske odnose treba sagledavati i globalno. I to u opredeljivanju stanovnika regiona na jačanje političkih veza prema Zapadu odnosno prema Istoku. U tom smislu, u regionu je uočljiv politički trend koji Hrvate i Srbe razdvaja prema tome da li gravitiraju demokratskim vrednostima Zapada ili modelima koje nude sile sa istoka, Rusija i Kina. Dok Zapad ima uporište među Hrvatima, velikim delom i zbog toga što je Hrvatska članica EU, kod Srba to nije slučaj, najvećim delom zahvaljujući gubicima i frustracijama koje sežu iz devedesetih godina 20.veka. Srbi se po pitanju „moralna i duhovnih vrednosti“ najviše identificuju sa Rusima, tek 50% ispitanika u Srbiji u 2018.godini se izjasnilo da je za pridruživanje Srbije Evropskoj uniji, a svega 9% ih je za članstvo Srbije u NATO.²⁶ Zapad, dakle, ako vidi Srbiju pod svojim okriljem, treba da reaguje kako bi se suprotstavio takvom trendu. U tu bi svrhu bilo presudno uspostaviti legitimitet uz jačanje moralnog autoriteta. Osim toga, treba zagovarati saglasnost svih strana u regionu kada je reč o ljudskim pravima, neprestano raditi na jačanju demokratskih institucija u Srbiji i BiH, i uticati na Hrvatsku i Srbiju da odlučnije sankcionišu nasilje nad srpskom odnosno hrvatskom manjinom. Također, treba održati realnu agendu proširenja EU, insistirati na takvim izveštajima u medijima u Srbiji i BiH koji će maksimalno promovisati interes Zapada i to ne samo među elitama, već i kod lokalnog stanovništva.²⁷ To se mora postići da bi se spričili rizici stvaranja dubljih nesigurnosti i međudržavnih tenzija. Zbog toga je od presudne važnosti i insistirati na zajedničkoj sferi bezbednosti u cilju usklađivanja bezbednosne politike zemalja zapadnog Balkana sa odbrambenom i spoljnom politikom EU. Nastupajući u tom smislu neophodno je podizati svest stanovništva o pripadanju evropskom civilizacijskom krugu i to kreativnom upotrebom medija i lokalnim angažmanom u zemljama zapadnog Balkana. Lokalni angažman treba da podrazumeva letnje škole, radiionice, različite kurseve kojima će se osvajati srca mladih u regionu kao budućim nosiocima regionalne politike, ekonomije i nauke. Uz to neophodno je pratiti

25 J. Bowen, A. Jawaid, *ibid*, p.6

26 Arlinda Rustemi, Rob de Wijk, Connor Dunlop, Jovana Perovska and Lirije Palushi, *Geopolitical Influences of External Powers in the Western Balkans*, Hague Centre for Strategic Studies (2019), p.161.

27 Isto.

promene društvenih vrednosti i uverenja u školama, univerzitetima, nevladinim organizacijama putem anketa koje mogu biti sažeti način ocenjivanja vrednost i orientacija u društvima regiona. Štaviše, podržavanje kritički natrojenih novinara, akademika, naučnika, umetnika i širenje informacija putem društvenih mreža i videozapisa koji dolaze do lokalnih zajednica, a ne samo do elite, ključno je za infiltriranje vrednosti koje promovišu mir i toleranciju, a ne nasilje i ekstremizam. To će biti od značaja kada je u pitanju otkrivanje istina o ekstremističkim aktivnostima stranaka, grupa i pojedinaca kao i nedelima autokrata u regionu, o njihovim vezama sa nasilnim ekstremizmom na Zapadnom Balkanu, kao i o nezakonitim izvorima finansiranja i pomoći u organizaciji istog.²⁸

Na osnovu svega navedenog, očito je da je neophodno kombinovati različite prakse izgradnje i razvoja mira koje se u idejnom smislu međusobno nadopunjaju i koje mogu zajednički da deluju u sprečavanju nasilnog ekstremizma.²⁹ Više je nego jasno da u mirovnom procesu, njegovi akteri nisu samo političke stranke, poznate medijske ličnosti i mediji spremni da podrže mirovni proces i uzajamni napredak u ljudskim pravima. Oni bi trebali da budu i univerziteti, naučni instituti, nevladine organizacije i organizacije civilnog društva koje su uključene u pokretanju mirovnih inicijativa i promena, kao i u podizanju sigurnosti i razvoja na lokalnom i nacionalnom nivou.

U prevenciji i suprotstavljanju političkom ekstremizmu u hrvatsko-srpskim odnosima uspešan rad u velikoj meri zavisi od državnih i lokalnih faktora. Oni treba da dejstvuju jedinstveno u okviru izrađenog Nacionalnog akcionog plana za borbu protiv ekstremizma. U slučaju da njega nema, onda nema ni legitimiteza za taj vid borbe. Tada se dešava da mirovni akteri iz sveta nauke, medija, civilnog sektora, sami postaju meta ekstremističkog nasilja. Zbog toga, mora se razviti partnerski odnos između vlade, bezbednosti, nauke i nevladinog sektora koji će učestvovati u zajedničkoj izradi i sprovođenju Nacionalnog akcionog plana za borbu protiv ekstremizma.³⁰ Budući da su se u slučaju hrvatsko-srpskih odnosa ratni sukobi, proterivanja i nasilje razvijali na teritoriji Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine, da i danas na pomenutim državnim teritorijama funkcionišu ekstremističke desničarske stranke, grupe i pojedinci, Nacionalni akcioni planovi za borbu protiv ekstremizma moraju imati međudržavno koordinaciono telo koje će kordinisati i nadgledati sprovođenje akcionalih planova u pomenute tri države. I dok je na vladinim organima da istraže, definišu, odrede i eliminišu ekstremi-

28 Isto, p.163.

29 D.B. Subedi, B. Jenkins, nd, p.13.

30 Isto, p.16

stičke stranke i grupe te uspostave sistem kontrole njihovih članova, na nauci i nevladinom sektoru je da koriste obrazovanje za promociju i podsticanje ne-nasilja, nacionalne, manjinske, verske i ideološke tolerancije i socijalne kohezije. Takođe, vlada i lokalni organi vlasti uporedo sa pomenutim procesima treba da rade zajedno sa naukom i nevladnim sektorom na privlačenju investicija i projekata koji će pomoći uspostavljanju države blagostanja kako na višem tako i na lokalnom nivou. Tek u tom slučaju možemo da govorimo da su se stvorili solidni uslovi da društva počnu da izlaze iz mraka mržnje i nasilja, da hrvatsko-srpski odnosi napuštaju limb u kojem tavore zamuljeni u blatu sirovih ekstremnih etničkih nacionalizama, verske isključivosti koja nema veze sa razvojem duhovnosti ali na duhovnost polaže pravo, i nasiljem nad manjinama koje su uvek podesne za brutalno iživljavanje većine.

Summary: The author gave a historical overview of the most prominent far-right parties and organizations in Croatia and Serbia. This paper is analysis of their impact on the political situation in the region and their impediment to the development of regional stability and reconciliation policies. The paper presents opportunities for continuing regional peace policy and establishing good relations between Serbs and Croats. This process involves joint and coordinated work from the highest authorities to local government representatives both Serbian and Croat with the necessary support from the media, NGOs, and science.

Key words: extremism, right-wing parties, autocrats, hatred, reconciliation.

Dinko Gruhonjić

UDK 341.39(497.11:497.5)(082)

STUDIJA SLUČAJA: DVE SRBIJE I JEDNA “OLUJA”

Apstrakt: Obeležavanje 25. godišnjice hrvatske vojno-poličke akcije “Oluja” u medijima i u javnosti u Srbiji ponovo je dočekano najčešće uz jednostrani nacionalistički prizvuk, sem retkih izuzetaka koji dolaze iz civilnog sektora. U studiji slučaja analizira se pisanje medija bliskih aktuelnim vlastima u Srbiji, kao i saopštenje za javnost organizacije Inicijativa mladih za ljudska prava. Analiziraju se mehanizmi medijske medijskih manipulacija, kroz propagandne tehnike poput “klikbejta” i fenomena izostavljenog bekgraunda. Analizira se i kontekst saopštenja Inicijative mladih za ljudska prava. Cilj je da se i na ovom primeru pokaže postojanje “dve Srbije” u pristupu suočavanju s prošlosti, odnosno sa rastovima iz devedesetih godina 20. veka.

Ključne reči: Oluja, rat, mediji, vlast, Srbija, nevladine organizacije

“Prva” Srbija

Odlazak Borisa Miloševića, potpredsednika Vlade Hrvatske iz redova Samostalne demokratske srpske stranke, na ovogodišnje obeležavanje 25. godišnjice hrvatske vojno-poličke akcije pod nazivom “Oluja” u Kninu, ocenjen je i na relevantnim međunarodnim političkim adresama i u većem delu u regionu nekadašnje Jugoslavije kao pozitivan gest u normalizaciji odnosa u regionu. Jedino ga je zvanična Srbija veoma oštro kritikovala, o čemu su svedočili napisi u tabloidima i polutabloidima bliskim vlastima u Beogradu. S druge strane, pojedine organizacije civilnog društva pozdravile su Miloševićev gest.

Od momenta kada je Boris Milošević najavio mogućnost da će prisustvovati obeležavanju “Oluje”, takvi mediji su počeli sa objavljivanjem izjava čija je nedvosmislena poruka bila da će, bude li otišao u Knin, Milošević biti “izdajnik”.

“Večernje novosti”, na čijem je čelu Milorad Vučelić, nekadašnji bliski saradnik pokojnog predsednika Srbije Slobodana Miloševića i čelnik televizija Novi Sad i Beograd u vreme ratnohuškačke propagande u tim medijima s početka devedesetih godina 20. stoljeća, objavile su 1. avgusta članak pod naslovom “JASNE PORUKE MILOŠEVICU: Srbin NE SME da proslavlja progona Srba”¹.

Ministar spoljnih poslova Ivica Dačić rekao je za "Večernje novosti" da "još ne veruje da neko može biti toliki mazohista da prisustvuje proslavi progona i ubi-

¹ [https://www.novosti.rs/vesti/politika/906186/jasne-poruće-milosevicu-srbin-sme-proslavlja-progon-srba, posećeno 26. septembra 2020.](https://www.novosti.rs/vesti/politika/906186/jasne-poruке-milosevicu-srbin-sme-proslavlja-progon-srba, posećeno 26. septembra 2020.)

janja sopstvenog naroda". "Znam da nije lako biti Srbin u Hrvatskoj, ali ne vidim da će išta biti bolje našim ljudima tamo ako Milošević ode u Knin. Njima je on tamo potreban da legalizuju najveće etničko čišćenje na tlu Evrope posle Drugog svetskog rata. A to najbolje potvrđuju reči Andreja Plenkovića da Miloševićev potez treba da pokaže hrvatskim partnerima u Evropi i svetu da je Hrvatska učinila važan iskorak u demokratskim standardima u poslednjih tridesetak godina. Svi dobro znamo koliko su iskoračili"², rekao je Dačić, koji je u vreme "Oluje" 1995. godine bio blizak saradnik Slobodana Miloševića.

"Ne verujem da je to moguće. Kada budem video, tek ću onda poverovati. Do tada ostajem u uverenju da nema Srbina koji će slaviti istrebljenje Srba iz Hrvatske"³, rekao je ministar odbrane Srbije Aleksandar Vulin, koji je u vreme režima Slobodana Miloševića bio visoki funkcioner Jugoslovenske levice, partije koju je predvodila Miloševićeva supruga, Mirjana Marković.

Oglasio se i srpski član Predsedništva Bosne i Hercegovine Milorad Dodik, koji je poslednjih godina poznat po svojim izjavama kojima konstantno pokušava da naruši međuetničke odnose u Bosni i Hercegovini i dobrosusedske odnose u regionu: "Ako bilo koji Srbin ode tamo u ime srpske zajednice, onda on tome daje legitimitet. To je neprihvatljivo i mislim da se to neće dogoditi".⁴

Oglasio se i predsednik Srbije Aleksandar Vučić, koji je takođe poručio Borisu Miloševiću da ne ide u Knin: "Mi to ne možemo da podržimo. Mislim da ljudi treba da se posvete tome kako ćemo mi obeležiti stradanje našeg naroda".⁵

Vlastima u Srbiji blizak tabloid "Kurir"istoga dana, 1. avgusta, objavio je tekst pod naslovom "BRUKA! SRAMNO JE DA BILO KOJI SRBIN SLAVI OLUJU! Skandalozna odluka Borisa Miloševića!"⁶ "Za Srbe je to dan žalosti, a ne proslave. Njima su Srbi na proslavi 'Oluje' potrebni da bi legalizovali etničko čišćenje. To je pogrešan i štetan potez", preneo je "Kurir" izjavu Ivica Dačića.⁷ "Ne verujem da je moguće da Srbin dođe na proslavu dana kad su iz Hrvatske proterali 250.000 Srba, dana kada su ubili preko dve hiljade Srba, dana kada su na Petrovačkoj cesti pobili decu u izbegličkoj koloni. Ne verujem da je to moguće. Kada budem video,

2 Isto.

3 Isto.

4 Isto.

5 Isto.

6 <https://www.kurir.rs/vesti/politika/3507023/bruka-sramno-je-da-bilo-koji-srbin-slavi-olujskandalozna-odluka-borisa-milosevica-citajte-u-kuriru>, posećeno 29. septembra 2020.

7 Isto.

tek ču onda poverovati”, naveo je Aleksandar Vulin, a objavio “Kurir”.⁸ “Ovo je pljuvanje u lice proteranim i ubijenim Srbima”, rekao je Miodrag Linta, predsednik Saveza Srba iz regiona, sa sedištem u Beogradu.⁹

Provladin tabloid “Alo” istoga dana objavio je tekst pod naslovom: “IMAŠ LI OBRAZA I ČASTI?! Milošević pokušao da objasni: Ustaša mi ubio babu posle ‘Oluje’, Tuđman pustio ubicu nakon 3 godine, ali ipak idem da slavim u Knin”.¹⁰ “Alo” je objavio izjavu Borisa Miloševića koju je napisao na Fejsbuku, a u kojoj se ni jednom rečju ne spominje da on ide u Knin da “slavi”. Reč je o “klikbejt”¹¹ naslovu koji u sebi sadrži i ono što u samom tekstu ne postoji. To je uobičajeni tabloidni manir, koji – međutim – u izveštavanju o ovako osetljivim stvarima dobija dimenziju opasne manipulacije, pošto produbljuje nacionalno ostrašćene predrasude u društvu u kojem su posledice ratova iz devedesetih godina 20. veka još uvek sveže.

“Druga” Srbija

Istoga dana, nevladina organizacija Inicijativa mladih za ljudska prava iz Srbije reagovala je na ove medijske objave saopštenjem pod naslovom “Tabloidni naslovi protiv Borisa Miloševića izraz slabosti i sramote srpskog nacionalizma”.¹² Inicijativa mladih je u saopštenju primetila: “Tabloidi i nacionalistički političari, izbegli su da na naslovne strane istaknu da će predsednik Hrvatske Zoran Milanović i drugi potpredsednik vlade i ministar branitelja Tomo Medved učestvovati u komemoraciji srpskih civilnih žrtava Oluje u Gruborima, nekoliko dana kasnije”.¹³ Reč je, dakle, o poluinformatiji, koja je sama po sebi manipulativna. U skladu sa Shannonovom teorijom, poluinformatija se definiše kao svaka informacija koja je tokom svog prenosa od pošiljaoca ka primaocu izobličena šumom. Na semantičkoj ravni značenje i učinak poluinformatije na pojedinca, takođe su

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ <https://www.alo.rs/vesti/politika/oluja-proslava-knin-hrvatska-boris-milosevic-zoran-mihajlovic/330660/vest>

¹¹ Klikbejt je senzacionalistički naslov koji pogrešno predstavlja članak ili video prilog koji najavljuje, sa ciljem da privuče čitatelje/ke da kliknu na takav link. “Clickbait” je engleska riječ nastala spajanjem reči click (klik) i bait (mamac), te doslovno znači “mamac za klikove” (<https://medijskapismenost.raskrinkavanje.ba/oblici-manipulacija-i-kome-se-obratiti-ako-ih-uocite/koji-sve-oblici-medijskih-manipulacija-postoje/klikbejt/>, posećeno 29. septembra 2020).

¹² <https://www.yihr.rs/bhs/tabloidni-naslovi-protiv-borisa-milosevica-izraz-slabosti-i-sramote-srpskog-nationalizma/>, posećeno 28. septembra 2020.

¹³ Isto.

izobličeni (prema Shanon, Weaver).

Inicijativa mlađih za ljudska prava, za razliku od navedenih medija bliskih vlastima, podržala je odlazak Borisa Miloševića u Knin. "Inicijativa mlađih za ljudska prava u potpunosti podržava prisustvo delegacije SDSS Kninu, kao i delegacije predsednika i ministra branitelja po prvi put u Gruborima", naveli su u saopštenju za javnost.¹⁴

Inicijativa mlađih je istakla i sledeće: "Hrvatske i srpske zvanične istine o Oluji su različite i isključive. 25 godina kasnije, dve nacionalne istine su propagandnim mašinerijama jačale, na način i sa ciljem da učine nemogućim suživot i saradnju dva naroda. Hrvatska istina kaže da je ovom akcijom legitimno oslobođen okupirani deo teritorije Hrvatske, koja je međunarodno priznata država. Srpska istina kaže da je Oluja operacija etničkog čišćenja, usled koje je 200.000 građana srpske nacionalnosti izbeglo iz Hrvatske, a stotine civila izgubilo život."¹⁵

Oruđa medijske manipulacije

U teoriji medija gore navedeni postupak medija bliskih vlastima predstavlja medijsku manipulaciju kontekstom, kroz fenomen izostavljenog ili pristrasnog bekgraunda. U teoriji medija, bekgrund predstavlja kontekst vesti, jer "Ono što je za autora očigledno, korisniku odnosno čitaocu, gledaocu ili slušaocu nije uvek jasno; on može da se nalazi hiljadama kilometara daleko od mesta događaja i da o pozadini zbivanja bude sasvim neobavešten. Ili naprsto može da bude nedovoljno informisan pa možda i nedovoljno funkcionalno pismen."¹⁶

Ovakvim postupkom, javnom mnjenju se pruža se nepotpuna slika nekog događaja što može doprineti razvijanju ionako veoma snažnih predrasuda i negativnih stereotipa koji postoje u srpsko-hrvatskim odnosima. Takvo pristrasno medijsko izveštavanje ne doprinosi procesu stvarnog suočavanja s prošlosti, već upravo obrnuto. Na taj se način ne može doprineti izgradnji porušenih interetničkih i interkulturnih mostova. Na taj način, mediji učestvuju u mahom politički ostrašćenim a veoma retko u argumentovanim politič(ars)kim raspravama, podilazeći vladajućim narativima u obe države, čija hrvatska verzija glasi: Srbija je izvršila agresiju na Hrvatsku, a srpska: Hrvati su proterali Srbe iz Hrvatske. Medijska matrica s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina 20. veka prenosi se tako u kontinuitetu i u 21. vek, kroz pristrasnu interpretaciju karaktera ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

14 Isto.

15 Isto.

16 Gruhonjić, D. (2011). Diskurs agencijске vesti. Filozofski fakultet. Novi Sad. str. 51

U profesionalnom novinarskom smislu, uzrok ovakvom izveštavanju svakako leži i u siromaštvu novinarskih žanrova u posmatranim medijima. U navedenim tekstovima dominira takozvano izjavno novinarstvo, koje podrazumeva nekritičko prenošenje izjava različitih ličnosti, najčešće iz vladajuće političke nomenklature, ma koliko te izjave same po sebi bile jednostrane i problematične. U izjavnom novinarstvu bekgraund kao obavezni deo novinarskih žanrova jednostavno je prognan iz takvih medija. Možda bi nekada ranije urednici mogli da se opravdaju “nedostatkom prostora”, zbog čega su prinuđeni da skraćuju svoje tekstove, koji se po pravilima zanata uvek skraćuju “odozdo prema gore” pa u takvom postupku bekgraund “nestane”, jer se najčešće nalazi na kraju ili pri kraju teksta. Ali, takvo je opravdanje manjkavo jer u ovoj analizi govorimo o internetskim portalima dnevnih listova, a taj multimedij je veoma pogodan za “linkovanje”, odnosno postavljanje daljih veza prema drugim relevantnim i kredibilnim tekstovima na internetu kojima se može objasniti kontekst, ako već čitav bekgraund navodno ne može stati u telo same vesti, izveštaja ili članka. U konkretnom slučaju, izostaje kontekst dešavanja pre operacije “Oluja”, od 1990. do 1995. godine, odnosno o pobuni Srba u Hrvatskoj od 1990. godine, koju je ključno podržavao tadašnji režim Slobodana Miloševića u Beogradu, i to ne samo politički, već i vojno i policijski, o čemu postoje pravosnažne presude i sudova u regionu i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (Haškog tribunala).

Urednici mogu pokušati da se opravdaju i navodnom ali nikada do kraja istraženom pretpostavkom da publiku interesuju pre svega kratki sadržaji, a ne udubljivanje u problematiku. Ali, to nije nikakav izgovor. Mediji i novinari imaju zadatak da profesionalno i nepristrasno ponude kompletну sliku nekog događaja ili fenomena, a na publici je da bira šta želi da konzumira. To je osnovni zahtev koji proističe i iz Kodeksa novinara Srbije¹⁷, koji su zajednički usaglasila najveća novinarska udruženja u Srbiji još 2006. godine.

Dakle, u komunikološkom smislu, izostavljanjem bekgraunda, odnosno konteksta proizvodi se – komunikacijski šum. Na osnovu Jakobsonove komunikacijske sheme (prema: Jakobson, 1966), preduslov da bi poruka jasno i razumljivo stigla do primaoca koji će je potom i potpuno razumeti, jeste da sa sobom nosi i kontekst (bekgraund), i kôd (jezik razumljiv svima), i kontakt (koji u analiziranim slučajevima jedino nije sporan). Iz navedenih primera može se izvući nedvosmislen zaključak da nedostaju dva ključna elementa za razumevanje poruke: kontekst i kôd. Na taj način, publike je lišena kompletne slike o “Olui”, a naročito o događajima koji su joj prethodili. Metodom “klikbejt” naslova stvar se

¹⁷ Kodeks novinara Srbije, http://www.savetzastampu.rs/doc/Kodeks_novinara_Srbije.pdf, posećeno 1. oktobra 2020. godine

dodatno komplikuje: računajući na nepažnju publike, urednici posmatranih medija se uzdaju pre svega u naslove, koji često nemaju u potpunosti veze sa tekstrom koji dolazi ispod naslova (kao u slučaju tabloida "Alo", u kojem se navodno citira izjava Borisa Miloševića da ide da "slavi" u Knin, iako toga u tekstu ispod naslova jednostavno nema). Izostavljanjem konteksta, izostaje i kôd kojim se mediji obraćaju publici. Zbog svega navedenog, jasno je da je takvim načinom medij-skog obraćanja publici - proizveden jedan golemi šum.

Dodatni problem predstavlja činjenica da je medijski diskurs u analiziranim slučajevima izveštavanja medija bliskim vlastima veoma ideologiziran. To se kosi sa standardima novinarske profesije koji su propisani Kodeksom novinara Srbije. Ideologizacija medijskog diskursa, naročito u faktografskim žanrovima, nije dopuštena. Zadatak medija nije da budu "patriotski", da pothranjuju negativne stereotipe i predrasude, da budu "navijači", već da budu objektivni. Ukoliko to nije slučaj, mediji prestaju da budu četvrti stub demokratije, i pretvaraju se u "megafone" pre svega izvršne vlasti. Tako prestaje da postoji tradicionalna uloga medija da budu "psi čuvari" (watchdogs) demokratije. Postavlja se pitanje i šta je sa preostale dve tradicionalne uloge medija, da budu "čuvari kapije" (gatekeepers) i da se bave postavljanjem društvene agende (agenda settings). Šta to sve mediji propuštaju kroz ta vrata i kakvu društvenu agendu oni postavljaju? Zbog čega ne filtriraju te informacije u interesu javnosti već to rade u interesu vlasti? Odgovor je sasvim jasan i kroz sve što je ovde napisano: reč je o medijima koji su bliski vlastima, a neretko su i portparoli vlasti. A to je *contradictio in adjecto* u poređenju sa prirodom medija i novinarstva. Samim tim, postavlja se pitanje da li to znači da su mediji i danas, u zvanično višepartijskom sistemu parlamentarne demokratije, "sredstva informisanja", a da su novinari "društveno-politički radnici", kao u doba jednopartijskog sistema? Nije li uloga medija u demokratiji da budu korektivi javnog mnjenja? Pa sve do pitanja da li javno mnjenje, u punom značenju te sintagme, uopšte postoji ili je još uvek u povoju, usled kratke demokratske tradicije koju imamo? Koliko su mediji onda krivi ukoliko se javno mnjenje sporo formira? Koliko je publika medijski pismena, naročito u ova digitalna vremena, koja zahtevaju oprez zbog "cunamija" informacija kojima smo izloženi? Ta su pitanja danas aktuelna ne samo kod nas, već globalno i na ovom mestu nemamo dovoljno prostora da ih produbljujemo.

Izostavljanjem bekgraunda, podmetanjem krnjeg ili navijačkog bekgraunda, urednici i novinari publiku uskraćuju za sveobuhvatni kontekst i za približavanje objektivnoj percepciji konkretnog događaja. Nude im paramparčadi prošlosti, čime "idu niz dlaku" populističkim i nacionalističkim vlastima i društvenom mejnstrimu. To dovodi do iskrivljene slike stvarnosti u očima publike.

Iskrivljujući sliku prošlosti, takvi mediji iskrivljuju percepciju sadašnjosti i budućnosti.

Inicijativa mladih za ljudska prava iz Srbije u gorepomenutom saopštenju ponela se profesionalnije od spomenutih medija, i još je navela i sledeće: "Svaki napor da se pronađe razumevanje između dve zvanične istine, koje međusobno nisu isključive, već su obe istinite u osnovi, može doprineti utvrđivanju istine o civilnim žrtvama rata, i sudbinama nestalih osoba, i zbog toga nosi veliku važnost. Takođe doprinosi izgradnji razumevanja među narodima, koje je je osnova za izgradnju trajnog mira. Učešće na dvema zvaničnim obeležavanjima i komemoracijama hrvatskih i srpskih političara je važan korak ka međusobnom poštovanju i razumevanju. To je u najvišem interesu srpske manjine u Hrvatskoj, i jedini koji mogu imati štetu od ovakvog poteza su srpski nacionalisti u Beogradu (...) Taj ekstremni nacionalizam, od koga žive Dačić i Dodik i njihovi istomišljenici, odveo nas je u rat za koji naši roditelji kažu da nije bio moguć. Nisu mogli ni da zamisle da će zaista doći do rata. U periodu tinjajućeg neprijateljstva u regionu, kada svi mi mislimo da rat nije moguć – imamo obavezu da podržimo svaku inicijativu koja ima za cilj izgradnju mira".¹⁸

Ovakvo saopštenje Inicijative mladih, međutim, u Srbiji su tog 1. avgusta 2020. godine preneta samo dva medija: portali Autonomija¹⁹ i Nova²⁰. Većina medija u Srbiji je i ove, 25. godine od "Oluje", prema toj temi gajila princip "tabloidnog suočavanja s prošlošću".

Summary: The celebration of the 25th anniversary of the Croatian military-police operation "Storm" in the media and in the public in Serbia was again welcomed, most often with a one-sided nationalist overtone, with rare exceptions coming from the civilian sector. The case study analyzes the writing of the media close to the current authorities in Serbia, as well as the press release of the NGO Youth Initiative for Human Rights. The mechanisms of media manipulation are analyzed, through propaganda techniques such as "clickbait" and the phenomenon of the omitted background. The context of the statement of the NGO Youth Initiative for Human Rights is also analyzed. The goal is to show the existence of "two Serbias" in the approach to dealing with the past..

Keywords: Storm, war, media, government, Serbia, NGOs

¹⁸ <https://www.yihr.rs/bhs/tabloidni-naslovi-protiv-borisa-milosevica-izraz-slabosti-i-sramote-srpskog-nacionalizma/>, posećeno 28. septembra 2020.

¹⁹ <https://www.autonomija.info/inicijativa-mladih-tabloidi-i-nacionalisti-izbegli-da-kazu-da-milanovic-ide-na-komemoraciju-za-srpske-zrtve.html>, posećeno 1. oktobra 2020.

²⁰ <https://nova.rs/region/yihr-tabloidni-naslovi-protiv-milosevica-izraz-slabosti/>, posećeno 1. oktobra 2020.

Aleksandar Stojanović

UDK 323.12=(411.16)(497.11)"19/20"(082)

ANATOMIJA JEDNOG EKSTREMIZMA. RATIBOR ĐURĐEVIĆ I PROCVAT ANTISEMITIZMA U SRBIJI KRAJEM 20. I POČETKOM 21.VEKA

Sažetak: Dr Ratibor Đurđević, inženjer šumarstva i klinički psiholog po obrazovanju, vratio se u ondašnju SR Jugoslaviju 1992. godine, nakon gotovo pet decenija provedenih u emigraciji. Na već postojeće stanje opterećeno međunalacionalnim i etničkim tenzijama, ratom, nasiljem, ekonomskom i društvenom krizom, svakodnevnim govorom mržnje u političkoj borbi i javnosti uopšte, Đurđević je „dolio ulje na vatru“ i doprineo širenju antisemitskih, rasističkih i homofobnih sadržaja. Analiza njegovih publikacija, kao i antisemitskih sadržaja drugih autora čija je dela objavljivao u svojoj izdavačkoj kući „Ihtus – hrišćanska knjiga“, navodi na zaključak da je, i u teorijskom i u praktičnom smislu, Đurđević uneo jedan broj novih antisemitskih stavova i teorija zavere u srpsku javnost, ali i da je odigrao ogromnu ulogu u prenosu i reaktuelizaciji brojnih antisemitskih sadržaja iz vremena Drugog svetskog rata u današnjicu. Detaljnije upoznavanje sa njegovom biografijom i publicističkom produkcijom od izuzetne je važnosti za razumevanje složenih procesa prenosa i metamorfoze antisemitizma u srpskom i jugoslovenskom kontekstu.

Ključne reči: antisemitizam, ekstremizam, teorija zavere, nacionalna mržnja, izdavaštvo.

Uvod

Antisemitizam je u društvu Srbije konstantno prisutna ali uglavnom marginalna pojava koja ne održava stvaran odnos većine stanovništva zemlje prema svojim jevrejskim komšijama, Jevrejima u svetu i državi Izrael.¹ U novijoj istoriji Srbije širile su ga i razvijale ekstremne političke opcije i pojedinci, često iz materijalne koristi ili na podsticaj iz inostranstva. Od sticanja formalne nezavisnosti i punog međunarodnog priznanja Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine do

¹ O antisemitizmu na prostoru Srbije: Jovan T. Byford, Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi, Beograd 2005; Milan Koљанин, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941, Београд 2008; Đorđe N. Lopičić (priredivač), Јеврејstvo, antisemitizam i holokaust: zbornikradova, Ljubljana 2013; Đarko Гавриловић, Мит о непријатељу: антисемитизам Димитрија Љотића, Београд 2018; Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, „Anti-Semitic propaganda and legislation in Serbia 1939–1942: content, scale, aims and the role of German factor”, Istorija 20. veka, br. 2/2019, 85–104.

danas Jevreji su veoma dobro društveno integrисани i sa punim правом se može govoriti i o velikom doprinosu jevреjske zajednice i pojedinaca u izgradnji srpske državnosti, ratovima za oslobođenje i ujedinjenje zemљe (1912–1918), kulturnom, privrednom i, u opštem smislu, civilizacijskom napretku zemљe i društva u navedenom periodu.² Tokom najvećeg dela pomenutog razdoblja antisemitski istupi u javnosti osuđivani su od strane društva i državnih vlasti, i generalno su predstavljali izolovane incidente.

Nažalost, u više navrata, najčešće u vremenima ekonomske i političke nestabilnosti i ratova, dolazilo je do kontinuiranog i organizovanog stvaranja i širenja antisemitskih sadržaja u srpskoj javnosti, sa velikim posledicama. Vrhunac antisemitske klime u društvu dostignut je u dva navrata: tokom okupacije i Holokausta u Drugom svetskom ratu, kao i za vreme ratova 1990ih i u prvoj deceniji 20. veka, kada se društvo Srbije suočavalo sa raspadom Jugoslavije i socijalističkog sistema kao i surovom ekonomskom tranzicijom. Uporednim sagledavanjem ova dva antisemitska talasa uočavaju se osnovni nosioci antisemitizma i najčešće upotrebljavani sadržaji; kako oni autohtonii, tako i oni stranog porekla. Takva analiza otkriva postojanje kontinuiteta određenih antisemitskih ideja i sadržaja i njihov prenos, bilo u neizmenjenom obliku, bilo uz modifikacije, „osavremenjivanje“ tj. prilagođavanje novim političkim kontekstima, još od međuratnog perioda do danas. Ona takođe otkriva i veoma značajnu ulogu pojedinaca u tom procesu, a među onima koji su se u tome najviše istakli svakako je i dr Ratibor Đurđević, koji svojim likom i delom predstavlja i faktičku sponu između tri pomenuta istorijska razdoblja: međuratnog perioda, okupacije 1941–1944. godine i perioda 1991–2011. godine.

Ratibor Đurđević nije do sada, u većoj meri, bio predmet interesovanja istoriografije, te se, nažalost, o njegovoj biografiji i pojedinostima iz njegovog života i rada pre povratka u Beograd 1992. godine uglavnom možemo obavestiti samo na osnovu njegovih autobiografskih dela.³ Rođen je u Ristovcu, malom mestu nedaleko od Vranja, u letu 1915. godine. Do odlaska na studije u Beograd, najveći deo vremena živeo je u Aranđelovcu i Kruševcu, gde je i išao u školu. Studije šumarstva upisao je u Beogradu a nastavio u Edinburgu (Škotska) nakon dobijanja

2 O tome detaljnije: Јаšа Романо, Јевреји Југославије 1941–1945: јртве геноцида и учесници NOR, Београд 1980; Небојша Поповић, Јевреји у Србији 1918–1941, Београд 1997; Младенка Иванковић, Јевреји у Југославији (1944–1952). Крајиновipočetak, Београд 2009; Милан Колјанин, Војислава Радовановић, Јевреји Србије у Првом светском рату/Serbian Jews in World War One, Београд 2014; Жени Lebl, Do „konačnog rešenja“. Јевреји у Београду, 2. изданje, Београд 2016.

3 Gotovo sve Đurđevićeve knjige sadrže autobiografska kazivanja, ali su kao izvor informacija najvređnije njegova zvanična autobiografija Наš живот Božje tkanje (Београд, 2000) i knjiga posvećena prvim godinama po povratku u земљу Србин povratnik među Novosrbima (Београд, 1996).

stipendije. Po povratku u Jugoslaviju upisao je doktorske studije šumarstva, aktivno se bavio verskim misionarstvom među studentima i sarađivao sa Bogomoljačkim pokretom i Hrišćanskim zajednicom mladih ljudi (HZMLJ/YMCA). Uoči Drugog svetskog rata i tokom okupacije kretao se u krugovima bliskim vladici Nikolaju Velimiroviću i Zboru Dimitrija Ljotića, mada nije formalno bio član Ljotićevog pokreta. Njegovo „držanje“ tokom okupacije Srbije delom je obavijeno velom tajne – sa sigurnošću se može tvrditi samo da je sve vreme učestvovao u antikomunističkim aktivnostima, kao predavač u Nacionalnoj službi rada, gostujući predavač u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, i kao bliski saradnik jeromonaha Jovana Rapajića u verskom radu sa omladinom Ravnogorskog pokreta. Još je misteriozni period njegovog života od povlačenja iz Srbije do trajnog nastanjivanja u SAD. Različiti emigrantski memoari i dnevnički pominju ga kao jednog od ključnih faktora u tzv. logorima za predato neprijateljsko osoblje i raseljena lica u Italiji i Nemačkoj (SEP/DP camps, mađu najpoznatijima bili su oni u Eboliju i Munsteru, gde su boravili pripadnici Zbora i JVUO). Njegovo poznavanje engleskog jezika i sposobnost komunikacije sa logorskom upravom i stražom učinili su mnoge pripadnike Zbora i Đurićevih četnika njegovim dužnicima. Koristeći veze sa HZMLJ Đurđević je organizovao štampanje jednog broja verskih i praktičnih naslova na srpskom jeziku i njihovo deljenje logorašima, a uspevao je da izdejstvuje određene povlastice za sebe i sebi bliske zatvorenike.⁴ Postoje i snažne indicije da se upravo preko njega i njegovih međunarodnih veza odvijao deo lobiranja u zapadnoj javnosti protiv izručenja većeg broja kolaboracionista novim jugoslovenskim vlastima.

Nakon dobijanja statusa raseljenog lica Đurđević je odlučio da se trajno naseљi u SAD. Najveći deo svog emigrantskog života proveo je u Denveru, u državi Kolorado, manje pristupačnom, konzervativnijem delu SAD. Tamo je napustio svoju izvornu profesiju i izgradio karijeru kliničkog psihologa, posebno se angažujući u radu sa adolescentima i maloletnim delikventima. Radio je u američkoj vojnoj bazi i postoje indicije da je možda bio saradnik američkih vojnih obaveštajnih službi, ali nažalost, ove pretpostavke nije moguće proveriti. Nije, u većoj meri, sarađivao sa srpskom političkom emigracijom ali je preko supruge Vere bio povezan sa pripadnicima pokreta Zbor a održavao je i kontakt sa

⁴ Драган Суботић, Политичка мисао Срба у рату 1945–1990, I, Београд 1994, 61–62; Исти, Srpska politička emigracija i analima jugoslovenske diplomatiјe (1945–1971), I, Beograd 2004, 154–155; Александар Стојановић, „Ишчекивање судбине и нови почеци: прилози истраживању историје српске колаборационистичке емиграције у првим годинама после Другог светског рата, 1945. Крај или нови почетак?“, ур. др Зоран Јањетовић, Београд 2016, 351–352.

ljotićevoškim publicistom Borivojem Karapandžićem.⁵

Profesionalno Udruženje američkih psihologa (APA) napustio je kada je ono stalo na stanovište da homoseksualnost nije psihička bolest. Krajem 1960ih i početkom 1970ih objavio je nekoliko knjiga iz oblasti praktične psihologije, a potom, od početka osamdesetih godina do povratka u Beograd, i jedan veći broj publicističkih monografija i kompilacija u kojima je napadao Jevreje i masone. Još tokom boravka u SAD osporavao je da je psihologija nauka, a učenja Frojda i njegovih saradnika okarakterisao je kao podvalu i ispiranje mozga. Krajem 1980ih piše o „strahu od Jevreja“ kao parališućem uticaju koji kontroliše SAD i američko javno mnjenje, i o „Judejcima-farisejima“ kao pravim gospodarima Amerike.⁶ Od tada pa sve do smrti samo je proširivao i produbljivao sopstveno uverenje o postojanju jevrejske zavere usmerene ka uništenju Hrišćanstva i uspostavljanju potpune kontrole nad svetom. U duhu najekstremnijih desničara 1930ih i 1940ih godina, smatrao je da su kapitalizam (posebno banke i internacionalne kompanije), komunizam, kao i gotovo sve progresivne vrednosti savremenog doba (nauka, odvojenost crkve i države, ljudska i građanska prava i slobode, multikulturalnost) samo instrumenti za ostvarivanje ovog cilja. Iako je i u Americi objavio veći broj publikacija otvoreno antisemitskog karaktera, tamo nije naišao na veće poteškoće, izuzev što je, usled odbijanja izdavača da mu takva dela objavljuju, morao da osnuje sopstvenu izdavačku kuću Ihtus.

Ratibor Đurđević bio je ostrašeni antikomunista koji je smatrao komunizam najvećim zlom u istoriji, a zločine Staljinovog i drugih komunističkih režima gorim od nacističkih zlodela. Premda je priželjkivao propast komunizma nije verovao da će se ona dogoditi za njegovog života. Slom jednopartijskog sistema u Jugoslaviji iskoristio je da, po prvi put nakon 45 godina, poseti svoju otadžbinu 1990. godine. Nedugo potom, sa suprugom Verom doneo je odluku da se trajno presele u Beograd, gde bi se on angažovao na širenju Svetosavlja i organizovanom radu sa srpskom omladinom.

Ratibor Đurđević bio je, po mnogo čemu, nesvakidašnja pojava u srpskoj javnosti i novijoj istoriji. Pojedine osobine i uverenja delio je sa Dimitrijem Ljotićem, za

5 Đurđevićeva supruga Vera bila je čerka istaknutog Zboraša Mihaila Olčana, jednog od najznačajnijih Ljotićevoških saradnika i finansijera pokreta, ministra u vlasti Milana Nedića. Takođe, ona je bila udovica inženjera Simeona Sime Kerečkog, člana Zbora i nižeg oficira Srpske dobrovoljačke komande (kasnije korpusa), koji je streљan u Kočevju 1945. godine. O kontaktu Đurđevića sa Karapandžićem svedoči činjenica da potonji finansijski pomogao objavlјivanje Ratiborove knjige Utetmeljitelji Svetosavskog nacionalizma: vladika Nikolaj, avva Justin i Dimitrije Ljotić (Ihtus, Beograd 2002).

6 Ratibor-Ray M. Jurjevich, The War on Christ in America, 1985; Isti, The F.O.J. Syndrome in America: Brainwashing of Americans into a Special Neurosis, the Fear of the Jews. A Psychosocial and Political Inquiry about the real U.S. Rulers, The Pharisees-Zionists, Volumes A and B, Ichthys, 1988

koga je inače imao najveće poštovanje.⁷ Međutim, Đurđevićeva pojava, neprilagodenost eposi u kojoj je živeo i njegov misionarski rad, više supodsećali na fanične protestantske propovednike iz najzaostalijih delova SAD. Iako je veliki deo života proveo u kosmopolitskim sredinama odbijao je da prihvati tekovine savremenog doba, smatrajući ih satanskim uticajima usmerenim ka odvajanju čoveka od Boga. Sa Ljotićem je delio i jednu ličnu osobinu: u ličnom i privatnom kontaktu najčešće je ostavljao utisak duboko pobožnog, blagog čoveka, što je bilo u ogromnom neskladu sa žestinom mržnje i ostrašćenošću kojaje odlikovala njegove knjige i javne istupe. Preplitanje blagog, ekstrovertnog i ekstremnog u Đurđevićevom životu i radu ponekad je teško čak i ispratiti, a još teže objasniti, mada je genezu svoje ličnosti Ratibor sam opisao u brojnim autobiografskim osvrtima.

„Pronalaženje vere“ i geneza jednog ekstremizma

Odnos prema Bogu Đurđević je obrazložio u svom najznačajnijem autobiografskom delu, ističući: „Moje je iskustvo i vera, kao i uvidi izgrađeni na njima, da nas Bog vodi i da se nevidljivo stara o svakom ljudskom biću od njegovog začeća u majčinoj utrobi do završetka njegovog života u smrti, i posle nje, u večnom životu. Našoj tupoglavoj generaciji, zaslepljenoj bezbožnim zapadnjačkim shvatnjima, takvo poimanje odnosa Boga i čoveka je potpuno strano“.⁸ Iskreno je verovao da je u svim prelomnim trenucima njegovog života dolazilo do božije intervencije i da ga je Bog iznova uvek spašavao od propasti i iskušenja, i preusmeravao na pravi put, iz čega je i proizišao naziv njegove autobiografije „Naš život – Božje tkanje“. Međutim, po rečima samog Đurđevića, ovakav svetonažor nastajao je i uobličavao se postepeno, u jednom dužem vremenskom periodu. Naime, u ranoj mladosti, od trinaeste do 21. godine, on je bio ateista, sklon otvorenom nipodaštavanju religije i verujućih ljudi – „sekularista“, kako je sam sebe nazivao.⁹ Bile su potrebne godine i hiljade pređenih kilometara da „pronađe veru“ i promeni se.

7 Đurđević Ljotića naziva „srpskim vitezom i junakom“, „vrsnim srpskim nacionalistom“, „pravoslavnim čelnikom“, „hrišćaninom par ekselans“. Sve ono što je većina autora osuđivala u vezi sa Ljotićevom ličnošću i delom (antisemitizam, saradnju sa nacističkim okupatorom 1941–1944, ekstremno-desničarska antidemokratska i antikomunistička politička uverenja) Đurđević je smatrao njegovim najvećim kvalitetima (Утемељитељи светосавског национализма: владика Николај, авва Јустин и Димитрије Љотић, Београд 2002, 125–212). Duboko poštovanje i lične simpatije on je gajio i prema Ljotićevim političkim saborcima dr Dimitriju Najdanoviću, Borivoju Karapandžiću i drugima. Tako je, sasvim afirmativno, pisao o Najdanovićevom uredničkom radu u kolaboracionističkom listu „Naša borba“ (1941–1942), „gde je njegov polemički dar vanredan književni talenat, došao do punog izražaja“ (Isto, 131).

8 Ративор Ђурђевић, Наш живот Божјеткане, 46.

9 Deo odgovornosti za takvo opredeljenje pripisivao je svom nastavniku veronauke, svešteniku koji nije imao dara za pedagoški rad niti entuzijazma, a moguće je da na Đurđevića uticao i lični primer oca, koji je bio socijal-demokrata, levičar, te i sam nije bio verujući čovek niti je posećivao crkvu.

Na studije šumarstva u Edinburg Đurđević je otišao 1934. i u škotskoj prestonici zadržao se naredne četiri godine. Otputovao je put britanskih ostrva kao ateista i sekularista a vratio se kao zaneseni vernik i propovednik. Na studijama je po prvi put došao u dodir sa velikim brojem različitih hrišćanskih zajednica i organizacija, šireći znatno svoja saznanja o odnosu Boga i čoveka, i postepeno dovodeći u sumnju svoj agresivni ateizam. Na početku studija jedan od najbližih prijatelja bio mu je kveker, a tokom druge godine studiranja praktično je, kao podstanar, živeo u domaćinstvu sa protestantskim sveštenikom i njegovom porodicom.¹⁰ Usvajajući i svesno i nesvesno tradicionalne hrišćanske obrasce ponašanja od porodice sa kojom je delio životni prostor, Ratibor je počeo i da posuđuje knjige verske tematike i o njima diskutuje sa ukućanima.¹¹ Tokom 1936. godine učestvovao je na Nedelji religije koja je održana na Univerzitetu, i slušao mnoge istaknute profesore i intelektualce kako govore o sopstvenim religijskim iskustvima i uverenjima. Za njega je to predstavljalo jedan vid kulturnog šoka, jer nije očekivao da istaknuti naučnici imaju razvijenu pobožnost i čak osećaju potrebu da o njoj javno govore. Razgovor sa pojedinim učesnicima ove manifestacije Đurđević opisuje kao svoj prvi svesni korak ka Hrišćanstvu.¹²

Od preobraćanja u vernika do početka misionarskog rada prošao je sasvim kratak period. Đurđevićeva prva misionarska aktivnost odigrala se u crkvi Vilijema Veba, u kojoj je on okupljenoj omladini, na molbu sveštenika, govorio o svom pronalasku vere. Nedugo potom već se osmelio da drži propovedi na ulici a postao je i veoma aktivan u radu nekolicine studentskih hrišćanskih udruženja. Đurđevićeva autobiografija svedoči da je on uvek imao snažnu potrebu da o svojoj religioznosti govori sa drugima, i u vreme dok je bio mladi sekularista-ateista, a još više od vremena studija, kada je za kratko vreme izrastao u apologetu i misionara. Tokom boravka na praktičnoj nastavi koja se održavala u Francuskoj u proleće 1938. došao je u kontakt sa snažnom pobožnošću francuskih seljaka. Đurđevića je fascinirala naivna pobožnost neukih ljudi i još od studentskih dana radije se nalazio u njihovom društvu nego okružen školovanim teologozima i visokim crkvenim velikodostojnicima.

Đurđević se u Jugoslaviju vratio 1938. kao vernik, ali je, prema sopstvenom priznanju, njegova religioznost praktično bila protestantska i još uvek daleko od

10 Vilijam S. Veb, pomenuti kalvinistički sveštenik i veroučitelj, odigrao je verovatno presudnu ulogu u duhovnom preobražaju mladog Ratibora. Posmatrajući Veba i njegovu porodicu, ljubav kojom im je bio ispunjen svakodnevni život i porodičnom harmonijom, Đurđević je poželeo da bude nalik njima, a manje nalik svom tadašnjem sebi: mladom, nadobudnom ateisti.

11 Ратибор Ђурђевић, Наш живот Божјеткање, 91.

12 Isto, 96

liturgijske pravoslavne pobožnosti i prakse koja se odvijala pod okriljem SPC.¹³ Pored liturgija u crkvama SPC, Ratibor je odlazio i na propovedi velečasnog Horaka, sveštenika Baptističke crkve, a redovno je sarađivao i sa Vojskom spasa koja se upravo u to vreme pojavila u Kraljevini Jugoslaviji. Na njegovo dalje versko uobličavanje presudno je uticao kontakt sa Bogomoljačkim pokretom, čije je sastanke i zajedničke molitve počeо da posećuje 1938. godine. Većinu pripadnika ovog pokreta činili su skromno obrazovani ljudi i Đurđević, sa diplomom Edinburškog Univerziteta i iskustvom života u inostranstvu, izvanredno brzo se probio u red aktivnijih propovednika. Ratibor je bogomoljcima propovedao o scenama iz Novog Zaveta, a od njih upijao fanatičnu religioznost, čiji je najveći kvalitet, po njegovim rečima, bilo to, što je „ona bila neopterećena svetskom, to jest satanskom mudrošću ovog sveta“.¹⁴ Konačno, radi ostvarivanja svoje glavne zamisli – širenja vere među studentima – Đurđević se aktivirao i u Hrišćanskoj zajednici mladih ljudi (HZMLJ/YMCA), i postao njen sekretar za rad sa studentskom omladinom u Beogradu.¹⁵ Tako je, u predvečerje Drugog svetskog rata, u celini zaokružen proces preobražaja iz ateiste u fanatičnog vernika i propovednika. Iskustvo građanskog rata u okupiranoj Srbiji (1941–1944) i Hladnog rata koji je Đurđević proveo u SAD, samo su dodatno radikalizovali njegova uverenja o postojanju sukoba duhovnog (božanskog) i svetovnog (satanskog) u čoveku i društvu. Pri tome, on je satanskim smatrao praktično celokupan savremeni svet, izvan života u crkvenoj zajednici i konzervativno shvaćenom modelu porodice.

Novi talas antisemitizma u Srbiji 1990ih i uloga Ratibora Đurđevića

Ratibor Đurđević vratio se u Srbiju i trajno nastanio u Beogradu tokom 1992. godine. Osnovni cilj njegovog povratka bio je verski misionarski rad, posebno usmeren na srpsku omladinu, a vremenom se uključio i u dnevnu politiku, prvo kroz promovisanje Srpske svetosavske stranke, a potom i putem osnivanja i pomaganja Otačastvenog pokreta Obraz. Đurđević se, odmah po povratku u zemlju, deklarisao kao nacionalista i desničar,¹⁶ i u srpskoj javnosti promovisao ideje

13 Ратибор Ђурђевић, *Наш живот Божјеткање*, 114

14 Isto, str. 121. U ovome se ogleda jedna dimenzija ekstremnosti Đurđevićeve ličnosti, posebno spram civilizacijskih i prosvjetiteljskih vrednosti. U nastavku svog autobiografskog izlaganja vezanog za saradnju sa Bogomoljcima, on je napisao: „Pre ћu biti neznanica u Hristu, nego prosvećen Volterom, Marksom ili Frojdom“ (Isto, str. 122).

15 Радмила Радић, *Мисија британске Хришћанске заједнице младих људи у Краљевини Југославији*, Београд 2019. Saradujući sa Bogomoljačkim pokretom i HZMLJ Đurđevićevi putevi ukrštali su se u više navrata sa dva istaknuta bogoslova, vladikom Nikolajem Velimirovićem i ocem Jovanom Rapajićem.

16 Đurđević je sebe smatrao srpskim nacionalistom-desničarem, sa velikim simpatijama gledao je na politički rad Dimitrija Ljotića, a u kao idealnu državu označio je Portugal u vreme Salazarove diktature (Ратибор Ђурђевић, *Србин повратник међу Новосрбима*, 164).

koje pripadaju samom desnom kraju političkog spektra. Ograničenja nametnuta prirodom i obimom ovog rada onemogućavaju da se u njemu u značajnijem obimu razmatraju ekstremno-nacionalističke, homofobne¹⁷ i ultra-konzervativne¹⁸ ideje i publicistički osvrti Ratibora Đurđevića. Zbog pomenuih ograničenja zadržaćemo se samo na onome što je bilo najprisutnije, a istovremeno i najekstremnije, u njegovom publicističkom radu, a to je antisemitizam.

Izdavačka kuća „Ihtus – hrišćanska knjiga“, čiji je Đurđević bio vlasnik, glavni urednik i spiritus movens, istakla se objavljinjem ogromnog broja antisemitskih naslova i njihovom prodajom na prostoru Srbije i SR Jugoslavije. Sa preko 130 antisemitskih publikacija ova izdavačka kuća objavila je više sadržaja protiv Jevreja nego što je u istoriji pisane reči na srpskom jeziku bilo objavljeno pre njenog osnivanja. Postojećim predrasudama protiv Jevreja, u međuratnom periodu i za vreme okupacije Srbije promovisanim od strane pokreta Zbor i drugih saradnika nacista, Đurđević je dao međunarodnu širinu i uveo pojedine nove antisemitske kontekste i tumačenja. Sa velikom pažnjom sakupljaо je, prevodio i priređivao antisemitske sadržaje objavljene tokom dugog niza decenija, pa su među izdanjima Ihtus-a bile i knjige britanskih fašista i američkih neo-nacista.¹⁹ U svom autorskom radu oživeo je i rekonstrukciju antisemitske optužbe vladike Nikolaja Velimirovića, Dimitrija Ljotića, kao i drugih međuratnih ekstremnih desničara, ali je postojećem korpusu antisemitskih ideja dodao navodu odgovornost Jevreja za tzv. „Novi svetski poredak“ nastao nakon rušenja Berlin-skog zida, globalizaciju, raspad Jugoslavije i stradanje Srba krajem 20. veka.

Posebno je veliki uticaj na ondašnju javnost imalo objavljinje novih izdanja Protokola sionskih mudraca, čiji je priređivač bio Đurđević lično.²⁰ On je, i inače krajnje maliciozan i opasan antisemitski pamflet, značajno dopunio dodavanjem

17 Vidi npr.: Ратибор Ђурђевић, Педерска бригада: и первверзњаци мрзе Христа, Ихтус-Хришћанска књига, Београд 1997; Пол Камерон, Хомосексуалност: одабрани чланци, Ихтус-Хришћанска књига, Београд 2003.

18 Između ostalog, Đurđević je bio kreacionista i nije prihvatao naučne zaključke o poreklu vrsta i evoluciji. Kao izdavač objavio je knjige svojih istomišljenika Artura Nelsona Filda (Evolucija: obelodanjena naučna prevara, Beograd 2004) i Edgara Harolda Endruza (Da li je učenje o evoluciji nauka? Antihrišćani prodali hrišćanima rog za sveću, Beograd 2004). Takođe, bio je veliki protivnik abortusa i slobode medija, o čemu je objavio nekoliko knjiga (Абортус, још једна хуманистичка воденица смрти, Beograd 1997; Порнографија и телевизија: злочини против духовности, Beograd 1997)

19 Đurđević je na srpskom jeziku po prvi put objavio knjige Arnolda Lisa (1878–1956), vođe Imperijalne fašističke lige (IFL), Džejn Birdvud (1913–2000), jedne od najuticajnijih britanskih antisemita, kao i američkih rasista, neo-nacista i poricatelja Holokausta Vilijema N. Grimstada i Justasa Malinsa Mlađeg (1923–2010).

20 O Protokolima sionskih mudraca i njihovom razornom uticaju biće znatno više reči u radu koleginice Tamare Ivanović objavljenom u ovom zborniku.

sopstvene uvodne studije i tekstova drugih antisemitskih autora, te komentari-sanjem gotovo svake rečenice samog prevoda originala.²¹

Već u samoj posveti knjige, Đurđević najdirektnije dovodi u vezu Protokole sionskih mudraca sa tzv. „Novim svetskim poretkom“, odnosno tumači sva globalna previranja u 19. 20. i početkom 21. veka, pa i raspad Jugoslavije i stradanje Srba u tom periodu, kao direktnu posledicu tobožnje jevrejske težnje za globalnom dominacijom, navodno nedvosmisleno zabeležene upravo u tekstu Protokola. Uz to, on knjigu posvećuje „senima 400.000.000 žrtava... ubijenih ili nastradalih u judeo-bankarskim i judeo-masonskim, ‘demokratskim’ i totalitarnim komunističkim revolucijama, prevratima i ratovima... u toku poslednja četiri veka u Evropi, Aziji i na drugim kontinentima, u judejskoj osveti hrišćanima i čovečanstvu“, uključujući eksplicitno u te žrtve i „100.000 Srba, Srpskinja i Srpcadi“ stradalih pri „napadima Novog Svetskog Poretka (NATO i UN-a) na srpsku i jugoslovensku državu, teritorije i narod (1991–2001)“.²² Na više mesta o knjizi osporavana je validnost sudske presude kojom su Protokoli oglašeni za falsifikat a brojne kontradiktornosti vezane za poreklo samog spisa tumačene su kao podmetanja Jevreja, sa ciljem da se onemogući prava („naučna“, sic!) istraga o tobožnjem stvarnom poreklu ovog pamfleta. Kako bi osnažio kvazi-argumentaciju svojih izdanja Protokola sionskih mudraca, Đurđević im je dodavao obimne odlomke iz već objavljenih antisemitskih publikacija čiji su autori bili Henri Ford i Daglas Rid.²³

21 Cobiss plus, integrativni informatički sistem za objedinjenu pretragu bibliotečkih baza podataka, beleži četiri objavljena izdanja Protokola čiji je pripredavač bio dr Ratibor Đurđević, sa naslovom koji se neznatno menjao ali je u sebi uvek sadržao sledeći deo naziva: „Tekst, objašnjenja i tumačenja sa hrišćanskog i nacionalističkog gledišta knjige poznate kao Protokoli sionskih mudraca“ (2001, 2002, 2005, 2007), a peto izdanie, koje je 2010. predato u štampu, po svoj prilici nije objavljeno usled Đurđevićeve smrti naredne godine. Za potrebe pisanja ovog rada korišćeno je treće izdanje (Ihtus-Hrišćanska knjiga, Beograd 2005) i svi citati navodeni su prema ovom izdanju. Inače, osim Đurđevićeve izdavačke kuće, Protokole sa njegovim komentarima objavljivalo je i „Društvo srpsko-australijskog prijateljstva“, Udruženje „Naša istina“ (Sidnej), kao i Đurđević kao samostalni izdavač. Tiraž je varirao od 300 do 500 primeraka po izdanju. Uzimajući u obzir stanje u ondašnjem izdavaštvu, praksu da se tiraži doštampavaju i preko deklarisanog iznosa i prodaju ili poklanjaju direktno od izdavača, moguće je da je stvaran broj primeraka koji cirkulišu u javnosti i veći od navedenog.

22 Ратибор Ђурђевић, Текст, објашњења и тумачења са хришћанског и националистичког гледишта књиге познате као Протоколи сионских мудраца, Београд 2005, 5.

23 Vidi: Ратибор Ђурђевић, Текст, објашњења и тумачења са хришћанског и националистичког гледишта књиге познате као Протоколи сионских мудраца, 225–300. Pored prevoda Protokola sa sopstvenim komentarima i predgovorom dr Žarka Gavrilovića, Đurđević je objavio još jedno slično tumačenje najpoznatijeg antisemitskog falsifikata, knjigu Džona Krejga Skota (1879–1957): Vlada u senci: Protokoli sionskih mudraca izlodata judeo-masona. Posvećeno svim ljudima dobre volje (Beograd, 2001). Uverenost da plan zavere opisan u Protokolima predstavlja temelj svih revolucija i društvenih previranja u modernoj istoriji evropske civilizacije Đurđević je istakao i u knjizi Pet krvavih revolucija judeo-bankara i

Nova izdanja ovog najopasnijeg antisemitskog spisa u istoriji, njegova legalna prodaja u knjižarama, prodavnicama SPC i na Sajmu knjiga, doprineli su značajnom porastu antisemitizma u društvu Srbije. U rezultatima istraživanja malobrojnih autora koji su se bavili praćenjem antisemitizma u Srbiji tih godina, ali i izveštajima raznih nevladinih organizacija, Ratibor Đurđević označen je kao najaktivniji antisemitski autor i izdavač.²⁴

Durđevićevi odgovori na optužbe za antisemitizam

Suočen sa optužbama da je antisemita i da potpiruje mržnju protiv, između ostalih, i malobrojnih Jevreja u Srbiji koji su preživeli Holokaust a čiji su roditelji i rođaci stradavali zajedno sa Srbima po koncentracionim logorima i jamama širom Jugoslavije, Ratibor Đurđević ponudio je dva, u mnogo čemu potpuno protivrečna, odgovora i objašnjenja svojih stavova. Prvi, znatno direktniji i ekstremniji, bilo je objavljanje dvotomne edicije „Svetosavski nacionalizam u judeo-masonske svetske okruženje“, koja se sastojala od dva naslova: „’Antisemitizam’ je i skriveni antisrbizam“ (tzv. knjiga A)²⁵ i „Utemeljitelji svetosavskog nacionalizma: vladika Nikolaj, avva Justin i Dimitrije Ljotić“ (knjiga B).

U uvodnim delovima prve pomenute knjige Đurđević je izneo svoje viđenje antisemitizma kao ideoško-propagandnog konstrukta, nazavši ga „jednim od oruđa za judejsko osvajanje sveta i zamajavanje Goja“, „judejskim lukavstvom“ i „judejskom klopkom“. Iстicao je da se, sa jedne strane, optužbama za antisemitizam blokiraju svi koji se suprotstavljaju sprovođenju judejske zavere protiv Hrišćana, dok se, sa druge strane, kao jedan vid „ispiranja mozga“, ljudima širom sveta preko propagande, popularne kulture i na druge načine, „potajno ubacuju ideje i reakcije“, pomoću kojih se u podsvesti ljudi rađa klasično uslovljavanje i povezivanje pojmljiva „antisemitizam“ i „nacizam“. ²⁶ U ovoj knjizi, ali, nažalost, i u mnogim drugim svojim izdanjima, Ratibor Đurđević poricao je i relativizovao Holokaust, tvrdeći da stvarni broj jevrejskih žrtava u nacističkim logorima smrти iznosi oko 350.000, a da su „kako je vreme prolazilo, fariseji-rabini taj broj

njihove judeo-masonerije (Ihtus, Beograd 1999, 27–30).

24 Reč je o radovima Jovana Bajforda objavljenim uglavnom na engleskom jeziku (neki su, uz dozvolu autora, preštampani i u časopisu Sociologija 2005. i 2006. godine), kao i izveštajima Helsinškog odbora za ljudska prava (npr. HCHR, Anti-Semitism in Serbia, Belgrade, November 2006, 13–14).

25 Ратибор Ђурђевић, „Антисемитизам“ је и скривени антисрбизам, Ихтус–Хришћанска књига. Београд 2002.

26 Isto, 23–24. Đurđević insistira na tome da se u „ispiranju mozgova“ najdalje stiglo u komunističkim zemljama poput Kine, Severne Koreje i Vijetnama, upotrebo represije, dok je na Zapadu odlučujući uticaj izvršio Holivud.

naduvali do 6 miliona, sa svojim izmišljotinama o gasnim komorama i drugim strahotama“²⁷ Štaviše, on je direktno optuživao Jevreje da zloupotrebljavaju Holokaust u cilju stvaranja propagandne slike koja će im olakšati upravljanje svetom, a Muzej Holokausta u Vašingtonu u više svojih publikacija nazvao je „Sataninom Sinagogom“²⁸

Drugi odgovor na izrečene optužbe svodio se na učestalo ograđivanje od antisemitizma (nažalost, neiskreno), isticanje tobožnjih simpatija za Jevreje i žaljenja zbog njihovih stradanja,²⁹ kao i pokušaj uvođenja teorijske podele Jevreja u knjigama koje je objavljivao. Naime, Đurđević je, nakon optužbi za antisemitizam i reakcija SPC i šire javnosti, počeo da insistira na odvajanju pojma „Jevrejin“ od pojma „Judejac“, ističući da su „Judejci zla manjina među Jevrejima“. ³⁰Povremeno, on bi u svojim knjigama isticao da većina Judejaca uopšte nije semitskog porekla („nisu Jevreji po krvi ili rasi...već potomci tursko-tatarskog naroda, Hazara“), odnosno smatrao je da Aškenazi nisu pravi Jevreji. Suočen sa velikom brojem negativnih reakcija javnosti ali i krivičnih prijava koje je podnosio Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Đurđević od polovine 1990ih počeo da u komentariма svojih tekstova kontinuirano ističe da se njegove optužbe i pizma ne odnose na sve Jevreje, već samo na „Judejce“, fariseje, „Judeo-bankare“ i „Judeo-masone“, „Bogoborce“ i mrzitelje Hrista.

Neiskrenost Đurđevićevih navoda da nije antisemita, te da se bori samo protiv malog broja Jevreja, i to onih ne-semitskog porekla dok ostale Jevreje poštuje kao tradicionalan narod koji je dao značajan doprinos civilizaciji, ogleda se i u objavlјivanju i promovisanju velikog broja antisemitskih naslova od strane izdavačke kuće „Ihtus-hrišćanska knjiga“.³¹ I pored protesta javnosti i samog vrha

27 Isto, 56. Đurđević za ovo „naduvavanje“ optužuje i Mosad i Lavrentija Beriju, šefa NKVD u Sovjetskom Savezu.

28 Vidi npr: Ратибор Ђурђевић, Хришћани: кукавице, оглувели и испранихмозгова. Штабивакадје Н. Св. Патријарх Левичар, Ихтус, Београд 2004, 156.

29 Tokom 1938. godine Đurđević je boravio u nacističkoj Nemačkoj, a njegovi prijatelji proveli su ga kroz geto u Vormsu, gde je čak posetio i sinagogu. U autobiografiji je zapisao da mu se „srce cepalo od prizora“ zapuštenih i oronulih kuća u jevrejskoj četvrti i beznadežnih pogleda malobrojnih Jevreja koje je sretao na ulici, kao i da nije razumeo kako su nacisti mogli da budu tako surovi prema ovim ljudima. Duboko potrešen brzo je napustio geto (Ратибор Ђурђевић, НашживотБожјеткање, 106). Ovaj zapis jedan je od izuzetno retkih u kojima Đurđević ispoljava razumevanje i saosećanje prema jevrejskom narodu i njegovom stradanju.

30 Ратибор Ђурђевић, „Антисемитизам“ је и скривени антисрбизам, 15. Na osnovu malobrojnih dostupnih zapisnika iz sudskega procesa vođenih protiv Đurđevića, on je i pred sudom zastupao taj stav, ističući da ne želi zlo jevrejskom narodu i da čak ima i simpatije za Jevreje jer su mnogo propatili u poslednjih 2000 godina.

31 „Ihtus – Hrišćanska knjiga“ objavila je, na srpskom jeziku, preko 130 antisemitskih naslova, a kada se uzme u obzir da su neki od njih imali po više izdanja, možemo govoriti o ukupno preko 160 antisemitskih izdanja.

SPC, o čemu će biti više reči u nastavku teksta, on je nastavio da objavljuje i promoviše dela drugih (najčešće stranih) autora, koji nisu pravili takve pseudo-teorijske razlike među Jevrejima i čija je otrovna oštrica bila usmerena prema celom jevrejskom narodu. Među brojim delima (belo)svetskih antisemita koje je Đurđević objavio i štampao u Beogradu ističu se sledeći naslovi: Arnold Lis, Jevrejsko ritualno ubijanje (2004); Živojin Savić, Sveti pismo: jevrejsko ogledalo: prilog za karakterologiju Jevreja (1999); Vilijam N. Grimstad, Znamenite ličnosti o Jevrejima: 3000 godina reakcija (dva izdanja: 2000. i 2005), Justinas Bonaventura Pranaitis, Demaskirani Talmud: tajna rabinska učenja o Hrišćanima (2004); i posebno, voluminozno izdanje prevoda knjige „The Controversy of Zion“ novinara Daglasa Rida, koja je u srpskom prevodu i sa predgovorom i komentarima Ratibora Đurđevića objavljena pod naslovom: Pobijanje Siona: judejska zavera protiv Boga i čoveka. 2500 godina Talmudizma, Cionizma, Komunizma i „Novog“ Svetskog poretku (2003). Sva navedena dela obiluju direktnim antisemitiskim sadržajima i pozivima na obračunavanje sa Jevrejima i masonima, kao i malicioznim tumačenjima istorije i religije pomoću kojih nastoje da podupru tezu o stvarnom postojanju jevrejske zavere za uništenje Hrišćanstva i porobljanje slobodnih, nacionalno osvešćenih naroda i država.

Reakcije javnosti na izdavačku delatnost „Ihtus – Hrišćanska knjiga“ i nastupe Ratibora Đurđevića

Srpska javnost različito je reagovala na Đurđevićeve javne istupe i literarnu produkciju. Povratak religioznosti u svakodnevni život građana i medije odvijao se u jednom širem, suštinski nepovoljnem, kontekstu ratova, raspada socijalističkog sistema, ekonomске krize i izraženih tenzija u društvu. Đurđević je, delom zahvaljujući i podršci jednog dela nižeg sveštenstva SPC i nacionalističkih političkih stranaka, za kratko vreme stekao relativno mali ali lojalni, možda čak i fanatizovan, krug podržavalaca i sledbenika.³² U kontekstu raspada Jugoslavije i ratova u kojima je međunarodna zajednica, na čelu sa SAD i EU, uvodila sankcije i učestvovala u vojnim akcijama usmerenim protiv pripadnika srpskog naroda, Đurđevićev narativ o tobožnjoj svetskoj zaveri i novom svetskom poretku savršeno

³² Opisujući početke „misionarskog“ rada među „Novosrbima“ po povratku u Srbiju, Đurđević je naveo da je deo poslovnog prostora na korišćenje dobio od Srpskog pokreta odbora. Kao centar propovedničke aktivnosti, i posebno, rada sa omladinom, izdvojila se crkva Sv. Aleksandra Nevskog u ulici Cara Dušana na Dorćolu, u kojoj su Đurđevićeve aktivnosti nailazile na punu podršku i odobravanje protojereja Ljube Petrovića. Iz ovog duhovnog središta kasnije je i nastao Otačastveni pokret Obraz, na čelu sa mr Nebojšom Krstićem.

se uklapao u režimsku propagandu i medijsku maglu Miloševićeve Srbije.³³ Širenje takvih teorija zavere i tumačenja aktuelnih dešavanja u svetu doprinosilo je relativizaciji odgovornosti Miloševića i njegovih saradnika za stanje u zemlji i regionu, predstavljajući, istovremeno, delić slagalice u složenom mozaiku konfuzije tadašnjeg medijskog prostora u Srbiji, u kome su, kao sasvim relevantan izvor saznanja i tumačenja političkih i društvenih dešavanja, često promovisani različiti ekscentrici: lažni vidovnjaci i beli magovi, numerolozi, astrolozi, navodni saradnici domaćih i stranih obaveštajnih službi, kao i Srbi-povratnici iz emigracije, koji su „došli da pomognu braći u najtežim trenucima“. U takvom haosu Đurđević se relativno dobro snalazio i, posebno tokom prvih 2-3 godine po povratku u Beograd, uspevao da nametne svoje ekstremne ideje većem broju sledbenika.

Ipak, ekstremizam njegovih istupa, a posebno knjiga koje je objavljivao, nužno je doveo do sukoba i javne osude, kako od građanskih krugova u srpskoj prestonici, tako i od samog vrha SPC i Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Đurđević je godinama tolerisan, pa i podržavan od strane crkvenog rukovodstva, koje je nalazilo razumevanja i strpljenja za njegove ispadne, pravdajući ih ostrašenošću koju je stekao tokom godina života u inostranstvu. U više navrata SPC je pokušala da utiče na njega i preusmeri tok njegovog pisanja na druge teme, ali bezuspešno. Sukob između vrha SPC i Đurđevića postepeno se rasplamsavao od 1995. godine a kulminirao je početkom 21. veka. Naime, nakon obraćanja Ace Singera, predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije Patrijarhu Pavlu 1995. godine, povodom antisemitskih sadržaja objavljenih u Đurđevićevoj knjizi „Rugobe američke demokratije“, Patrijarh i Sv. Arh. Sinod SPC osudili su njegovo delovanje,³⁴ izrazili žaljenje što je došlo do objavljivanja antisemitskih sadržaja i preduzeli izvesne mere kako bi se njihovo rasturanje, bar u objektima SPC, onemogućilo. Iako je i dalje uživao podršku jednog dela nižeg sveštenstva, Đurđeviću je onemogućeno da se koristi crkvom i njenom organizacijom u cilju širenja svojih ideja i podrške. Na tom tragu nastalo je i zvanično ogradijanje vrha

33 Jovan Byford, Michael Billig, The emergence of antisemitic conspiracy theories in Yugoslavia during the war with NATO, Sociologija, No. 47, Vol. 4 (2005), 307–322.

34 Osuda Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC ušla je u Zapisnik od 24. oktobra 1995. godine (navedeno prema: Savez jevrejskih opština Srbije, Pismo predsednika SJOJ Ace Singera Patrijarhu Pavlu od 28. 11. 2000). Patrijarh Pavle otiašao je i korak dalje u pokušajima da urazumi Đurđevića pozvavši ga u privatnu audijenciju. U razgovoru je sugerisao Đurđeviću da je njegovo pisanje o Jevrejima neprikladno, a na komentar da je vladika Nikolaj svojevremeno bio još ošttri u optužbama protiv „Židova“ patrijarh je direktno odgovorio da je i vladika Nikolaj preterivao. Đurđević se nije dao urazumiti i nikako nije odstupao pred patrijarhovim argumentima, tako da su se rastali u svađi, a patrijarh Pavle odlučno je odbio Đurđevićev zahtev da mu se ponovo omogući prodaja knjiga u crkvenim knjižarama (Ратибор Ђурђевић, Хришћани: кукавице, оглувели и испранихмозгова. Штабивакадје Њ. Св. Патријарх Левичар, 115, 116).

SPC od političkog programa i delovanja Srpske Svetosavske stranke,³⁵ na čijem se čelu nalazio penzionisani sveštenik Žarko Gavrilović, jedan od Đurđevićevih najbližih prijatelja i saradnika.

Kako je izdavačka kuća „Ihtus – Hrišćanska knjiga“ podjednakim intenzitetom nastavila da objavljuje antisemitsku literaturu i nakon političkih promena u oktobru 2000. godine, a njen vlasnik da u javnosti nesmanjenom žestinom iznosi najmaliciozniye i često vulgarne osude na račun Jevreja, masona, komunista, homoseksualaca i uopšte svih onih koji se nisu uklapali u njegov ultra-konzervativni svetonazor, usledile su i nove reakcije javnosti. Znatno više nego u vreme Miloševićevog režima, u Srbiji se, u periodu od 2000. godine do Đurđevićeve smrti, vodilo računa o prevenciji govora mržnje i napada na manjine, premda su i tih godina državni i pravosudni organi često reagovali sa velikim zakašnjenjem i nedovoljno efikasno. U društvenoj klimi modernizacije i normalizacije, izlasku zemlje iz mraka dugogodišnje izolacije i otvaranja ka svetu, Đurđevićeve aktivnosti konačno su dospele i do sudova a objavljene su i značajne javne kritike i polemike vezane za njegovu izdavačku delatnost.³⁶ Savez jevrejskih opština Jugoslavije podneo je veći broj krivičnih prijava protiv Ratibora Đurđevića kao autora, priredivača i izdavača antisemitskih dela te je on dospeo i na sud, premda su postupci protiv njega odgovlačeni i na kraju prekidani zbog godina i zdravstvenog stanja okrivljenog.³⁷

Reakcije javnosti na Đurđevićev ekstremni antisemitizam nisu se zaustavile samo na krivičnim prijavama i sudskim ročištima. Nevladine organizacije registrovale su u svojim izveštajima aktivnosti Ratibora Đurđevića i njegovih sledbenika, a potom su o tome obaveštavale javnost i relevantne međunarodne insti-

35 Više o SSS na njenom nekadašnjem sajtu: <http://www.angelfire.com/ns/svetosavskastranka/osnovna.htm>.

36 Vidi npr. Nebojša Grujičić, Antisemitski spisi u knjižarama, Vreme, No. 585, 14. jun 2001, dostupno i na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=280612>, Ognjen Zorić, Knjiga koja negira Holokaust zabranjena u Srbiji, Radio Slobodna Evropa, 10. oktobar 2010, (https://www.slobodnaevropa.org/a/negiranje_holokasuta_antisemiti-zam/2183702.html), posećeno 10. septembra 2020.

37 Prema Izveštaju advokatske kancelarije Živković Samardžić, pravnog zastupnika jevrejske zajednice, jedan broj sudskih procesa protiv Đurđevića zaustavljen je kada je, usled njegove nemogućnosti da učestvuje u sudskom postupku, naloženo psihijatrijsko veštačenje, a potom, nakon što ova ekspertiza godinama nije obavljana, dolazilo je do obustave procesa (Savez jevrejskih opština Srbije, Izveštaj Advokatske kancelarije Živković Samardžić upućen 16. februara 2010. godine, gospodinu NorbertuHinterleinu, savetniku za antisemitska pitanja pri OSCE/ODIHR). Reč je o procesima pokrenutim zbog knjiga Sveti pismo: jevrejsko ogledalo (postupak pokrenut 2001. godine), Đurđevićevom izdanju Protokola sionskih mudraca (2002) i Jevrejsko ritualno ubijanje (2005). U istom izveštaju konstataje se da su brojne intervencije za ubrzavanje postupaka bile bezuspešne, te da su se pravni zastupnici Saveza jevrejskih opština obraćali čak i Vrhovnom суду. Đurđević je svoje viđenje krivičnih prijava i vođenih postupaka objavio u: Ратибор Ђурђевић, „Антисемитизам“ је и скривени антисрбизам, 87–101.

tucije. Istovremeno, među malobrojnim ekstremnim desničarima, neonacistima i rasistima u Srbiji, Đurđević je stekao status žive legende antisionizma i antikomunizma, smatran je inspiracijom i uzorom. O tome svedoči i činjenica da je na internet stranici međunarodne rasističke organizacije Stormfront („White Pride WorldWide“) lična Ratiborova internet prezentacija www.dr-jurjevic.org uvrštena u listu najznačajnijih antisionističkih sajtova na svetu,³⁸ njegova izdanja Protokola sionskih mudraca reklamirana su i objavljivana na stranicama lista „Tabloid“ i internet prezentaciji ekstremno-desničarske organizacije SNP Zbor.³⁹ Određeno javno poštovanje prema Đurđeviću i njegovim stavovima iskazuju i umerenije desničarske organizacije, poput pokreta „Živim za Srbiju“, čija ga je predsednica dr Jovana Stojković pominjala u svojim tvitovima,⁴⁰ a povremeno se, u afirmativnim kontekstima, pominje na i portalima www.stanjestvari.com i www.nacionalnasvest.rs.⁴¹

Staro, pozajmljeno i novo: doprinos Ratibora Đurđevića prenosu i širenju ekstremnih političkih ideja i teorija zavere

Ratibor Đurđević iskreno je verovao u postojanje jevrejske zavere za osvajanje svetske vlasti i veliki deo njegovih stavova i tumačenja istorije i političkih aktualnosti proizilazio je iz te činjenice. I svojim publicističkim radom, ali i odabirom i objavljinjem stranih antisemitskih dela, on je nastojao da u srpskoj javnosti doprinese širenju teorija zavere o globalnoj dominaciji Jevreja i drugih vladara iz senke pod njihovom kontrolom. U nastojanjima da dokaže ovu teoriju, Đurđević se naširoko služio antisemitskim sadržajima iz međuratnog perioda i Drugog svetskog rata, ne prezajući od toga, da se poziva i na zaključke autora koji su bili javno deklarisani fašisti, neonacisti, ili su delili odgovornost za ratne zločine počinjene 1939–1945. godine. Antisemitski uticaj „Ihtus“-a, a posebno čak četiri

38 <https://www.stormfront.org/forum/t713211/>, sajt posećen 10. septembar 2020. Đurđevićev lični sajt već godinama je neaktivан i najverovatnije je ugašen nakon njegove smrti.

39 <https://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=346&c1=29>, <https://www.zbor.rs/dr-ratibor-m-urdjevic-teks-objasnjenja-i-tumacenja-knjige-protokoli-sionskih-mudraca/>, posećeno 10. septembra 2020.

40 Pokret „Živim za Srbiju“ i njegova predsednica u srpskoj javnosti najviše su prepoznati kao protivnici obavezne vakcinacije dece, globalizacije i 5G tehnologije, organizatori različitih protesta povodom potapanja Valjevske Gračanice, anti-NATO protesta i javnih skupova za pružanje podrške očuvanju Kosova i Metohije u sastavu Srbije.

41 Povodom smrti Ratibora Đurđevića 2011. na tadašnjoj internet prezentaciji pokreta Dveri oglasio se dr Vladimir Dimitrijević, član rukovodstva ovog pokreta i jedan od najistaknutijih srpskih konzervativnih intelektualaca. Njegov nekrolog dostupan je na stranici http://moesotes.blogspot.com/2011/06/blog-post_7894.html.

nova, obimna, izdanja Protokola sionskih mudraca, teško da će ikada biti prevaziđen od neke druge izdavačke kuće ili pojedinca-antisemite.

Već postojećem korpusu antisemitskih sadržaja i tumačenja Đurđević je dodao tobožnju odgovornost Jevreja za razbijanje SFR Jugoslavije, NATO agresiju na SR Jugoslaviju 1999. i stradanje srpskih civila u ratovima 1990ih. Ostrašeno posmatrajući sastav Klintonove administracije u njemu je pronalazio tobožnji jevrejski uticaj i tamo gde ga nije bilo, tvrdeći da su najuticajniji ljudi iz okruženja predsednika SAD bili Jevreji, uključujući njegovu suprugu Hilari Rodam Klinton⁴² i državnog sekretara Medlin Olbrajt.⁴³ Njih je Đurđević osuđivao kao barjaktare „Novog svetskog poretku“ i neprijatelje Hrišćanstva, a ista vrsta „optužbe“ za jevrejsko poreklo padala je na teret i nemačkog ministra Klausa Kinkelai premijera Helmuta Kola, kao i francuskog predsednika Žaka Širaka – inače sve trojice katolika, religioznih i konzervativnih ljudi.⁴⁴ Đurđević je iskreno verovao da zapadni državnici vode ratove na Balkanu (i ne samo na Balkanu) sa ciljem da prošire globalnu moć „judeo-banakara“ i „judeo-masona“, da je njihova politika satanistička, kao što je i sav savremeni svet satanistički. U Srbiji pod diktaturom i međunarodnom izolacijom 1990ih ovakvi stavovi nisu nailazili gotovo ni na kakvu osudu, već su naprotiv, često bili podsticani i davan im je značajan prostor u vodećim medijima, što je povremeno bio slučaj i sa Ratiborom Đurđevićem i njegovim sledbenicima.

Krajem proleća 2011. u Beogradu je preminuo Ratibor Đurđević. Sahrani je prisustvovao manji broj ljudi, velikim delom zbog toga, što se tokom godina i usled neobuzdanog temperamenta, pokojnik posvadao i sa većinom prijatelja, saradnika i istomišljenika. Pišući nekrolog, dr Vladimir Dimitrijević je istakao da je Đurđević preterivao, ali da je sve što je radio činio kako bi se čula njegova poruka „da živimo u mračnom, satanističkom svetu, kojim upravljaju zli gospodari“. ⁴⁵ Iza Đurđevića je ostao Otačastveni pokret Obraz, čiji je rad, zbog kršenja ljudskih i manjinskih prava, kao i širenja nacionalne i verske mržnje, zabranio Ustavni sud Srbije godinu dana kasnije, u letu 2012. godine. Ostale su i hiljade

42 Hilari Klinton pripada Metodističkoj crkvi, jednoj od brojnih protestantskih zajednica u SAD (CarlBernstein, A Woman in Charge: TheLifeofHillaryRodhamClinton, Alfer A. Knopf 2007).

43 Roditelji Medlin Olbrajt bili su Jevreji, ali je cela porodica prešla u katolicizam početkom 1940ih, a nakon udaje postala je član Episkopalne crkve, dela Anglikanske zajednice (<https://www.washingtonpost.com/wp-srv/politics/go-vt/admin/stories/albright020497.htm>). Ratibor Đurđević je prvo insistirao na tome da je Olbrajtova Jevrejka, a potom je ublažio formulaciju ističući da je „jevrejskog porekla“.

44 Vidi npr: Ратибор Ђурђевић, Пет револуција, 91.

45 http://moesiotes.blogspot.com/2011/06/blog-post_7894.html, posećeno 11. septembra 2020.

objavljenih stranica koje odišu intenzivnom osudom i mržnjom prema svemu što je bilo drugačije od Đurđevićevih pogleda na svet, ali koje predstavljaju i ne-presušan rezervoar ideja i tumačenja za, danas na sreću relativno malobrojne, političke ekstremiste i poklonike teorija zavere. Njihova upotreba u budućnosti je neizvesna i, ukoliko je uopšte bude, zavisiće od aktuelnog političkog konteksta. Istorijsko iskustvo prenosa i preobražaja antisemitizma, ali i drugih oblika političkog ekstremizma kroz različite epohe, opominje da takvi sadržaji nikada ne ostanu samo puko „slovo na papiru“.

Summary: Ratibor Djurdjević, engineer and clinical psychologist, returned to Belgrade, Serbia in 1992, after almost five decades. Although he officially returned to conduct missionary work among Serbian youth he immediately became politically active, at the extreme-right pole of political spectrum. Deeply religious and mild when speaking to individuals, he would turn into a fiery manic preacher when addressing multitudes and writing articles and books. In just 20 years, and despite his advanced age and health problems, he published, as author and editor, more than 130 antisemitic books, under the Icthus – Christian book label he owned. Djurđević genuinely believed in conspiracy theory described in The Protocols of the Elders of Zion and he shaped all his political views accordingly. He managed to publish four new editions of the Protocols, enhanced by his comments and introduction, as like the antisemitic extracts from the books of Henry Ford and Douglas Reed. Also, he published numerous antisemitic works written by authors such were Jane Birdwood, Arnold Leese and William N. Grimstad, to name just a few. A creationist, Holocaust-denier, homophobe and extreme in many other ways, Djurdjević was, as a person and author, a crucial bridge linking the old antisemitic ideas and narratives of 1930s and 1940s and the contemporary, post-communist antisemitism and political extremism of the late 20th Century and early 2000s.

Keywords: anti-Semitism, extremism, conspiracy theory, national hatred, publishing

*Dva pogleda u prošlost
ekstremizma na prostoru Jugoslavije*

Milana Živanović

UDK 314.743(=161.1):327.323.3 (497.12+497.1)(082)

**IDEJE I PLANOVI BORBE PROTIV KOMUNIZMA U
REDOVIMA RUSKE EMIGRACIJE U KRALJEVINI SHS /
KRALJEVINI JUGOSLAVIJI**

Apstrakt: Ruska emigracija u Kraljevini SHS / Jugoslaviji imala je pretežno vojnički karakter. U profesionalnoj strukturi ruskog izbeglištva više od 60% sačinjavala su vojna lica, ona koja su učestvovala u Građanskom ratu u Rusiji, bila protivnici boljševičke vlasti i izbegavši iz zemlje verovala u mogućnost brzog povratka u otadžbinu. Stoga su iznosili različite ideje i metode obaranja režima u RSFSR / SSSR-u – od propagande do inostrane intervencije, vojnog prevrata uz pomoć Crvene armije i terora.

Ključne reči: ruska emigracija, Kraljevina SHS / Kraljevina Jugoslavija, komunizam, antikomunizam

Uprkos činjenici da je Rusiju po dolasku boljševika na vlast i početku Građanskog rata, odnosno porazu snaga Dobrovoljačke armije napustio veliki broj civila,¹ rusko izbeglištvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini SHS) / Kraljevini Jugoslaviji,² imalo je pretežno vojnički karakter, odnosno oko 2/3 lica

1 Rusiju je napustilo više od 2.000.000 ljudi, odnosno oko 1,5 % tadašnjih građana zemlje, budući da je prema popisu stanovništva iz avgusta 1920. godine (ali i proceni broja stanovnika na teritoriji pod kontrolom Dobrovoljačke armije, odnosno onoj gde su se vodile borbe) u RSFSR-u živelo 136,8 miliona. Radi poređenja, prema navodima vojne kontraobaveštajne službe Jugoslavije, nakon 1945. godine državu je napustilo oko 300.000 građana, odnosno oko 2 % od broja stanovnika koji su ostali u zemlji. Мирослав Јовановић, Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924, Београд 1996, стр. 25; Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), Београд 2006, стр. 33, 175;Петр Г. Подъячих, Население СССР, Москва 1961, стр. 13–14;Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu I, Beograd 1990,стр. 34.

2 О руској емиграцији у Краљевини SHS / Jugoslaviji: Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова, књ. I-II, прир.: Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, Београд 1994; Мирослав Јовановић, Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924, Београд 1996; Виктор И. Косик, Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века), Москва 2000; Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), Београд 2006; Виктор И. Косик, Владимир А. Тесемников, Русский Белград, Москва 2008; Алексеј Арсењев, „Руси у Банату“, Банат кроз векове. Слојеви културе Баната: Зборник радова, уредник: Миодраг Матицки, Београд 2010, стр. 663–712; Алексеј Тимофејев, Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945, Београд 2011; Алексеј Арсењев, Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини, Нови Сад; Футог 2011; Алексеј Арсењев, „Руси у Бачкој“, Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова, уредник: Миодраг Матицки, Београд 2014, стр. 717–751.

u emigrantskoj sredini činili su muškarci.³To su uglavnom bila vojna lica koja su se borila na strani Belog pokreta i izbegla sa verom u skorašnji povratak u otadžbinu i nastavak borbe protiv boljševičke vlasti.Takvo uverenje je zapravo delila i velika većina izbeglica.O tome je svedočila i fraza koja je bila popularna početkom dvadesetih godina – toje bilo „sedenje na koferima“. Njega je moguće ilustrovati i kroz pozdrav za praznik Rođenja Hrista: „da sledeći Božić dočekamo kod kuće“.⁴

Stav većine pripadnika ruskog izbeglištva je bio taj da Građanski rat nije završen, odnosno da se može u svakom trenutku ponovo započeti, budući da je „na vreme“ utihnuo. U očekivanju „Prolećnog pohoda“ – obnove ratnih dejstava protiv boljševika,⁵ takvih ubedjenja su se pridržavali gotovo sve do početka četrdesetih godina.⁶ Pritom, emigracija je insistirala na ideološkim osnovama svog napuštanja rodne zemlje – nije se radilo o dobrovoljnem, već o „političkom izgnanstvu“, što je uslovljalo povratak u otadžbinu isključivo posle svrgavanja boljševičkog režima i to bilo kojim metodom. Uz to, potrebno je istaći da je nemali uticaj imao i sam karakter ruske emigracije – odnosno da se radilo o emigraciji patriota koji nikada iz svoje zemlje ne bi otišli. Mnogi od njih bi se pre odlučili za pogibiju (od svoje ruke ili ruke neprijatelja) ako ne bi bilo nade da se nastavi borba van granica otadžbine.⁷

Ideju o nastavku borbe izneo je javno, po napuštanju zemlje, poslednji Glavnokomandujući Dobrovoljačke armije, general Petar Nikolajević Vrangel, jedan od najvećih autoriteta ne samo u vojnim strukturama, već potom i u celom izbeglištvu, izjavljujući: „Ja ћu naći put za nastavak ove borbe“.⁸ Iako je zajedno sa gotovo čitavom vojskom napustio Rusiju posle poraza u Građanskom ratu u jesen

3 Мирољуб Јовановић, Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924, стр. 276; Мирољуб Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 167.

4 Мирољуб Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 448.

5 Prema mišljenju određenih autora, pod ovim pojmom je podrazumevan „kompleks psiholoških očekivanja učesnika Belog pokreta povezanih sa nadom u obnovu Građanskog rata protiv boljševika“. Cit. prema: Александар В. Серегин, „'Союз Русских Государевых Людей' в эмиграции и планы организации «весеннего похода» в СССР.Проект И. И. Сикорского“, *Российский гуманитарный журнал*, 3/2015, стр. 187.

6 У ruskoj emigrantskoj novini „Novo vreme“ koja je izlazila u Beogradu, pisano je da je boljševizam „živa rana naših dana“. Borba protiv njega je razmatrana kao „krstaški pohod XX veka“, a pravljena je i paralela između borbe protiv boljševizma i rostva. Cit. prema: Елена А. Серапионова, „Лига Т. Обера и дејательность ње русской секции на Балканах“, *Славяноведение*, 4/2006, стр. 18.

7 Петр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, Москва 2003, стр. 8, 9.

8 Владимира Х. Даватц, Николай Н. Львов, *Русская армия на чужбине*, Белград 1923, стр. 17.

1920. godine i obreo se u emigraciji, prvo u Turskoj, potom u Kraljevini SHS, u kojoj se i nastanio,⁹ ostao je zagovornik ideje borbe protiv boljševika. Izbegao je sa idejom da dolaskom povoljnijih okolnosti organizuje povratak svoje armije u otadžbinu i nastavak borbe.¹⁰ U skladu sa tim, doneo je nekoliko odluka: vojska je trebalo da opstane i postoji samostalno, bez oslonca na narode „bratskih i prijateljski nastrojenih država“,¹¹ koje su joj pružile utočište, i isključivo na osnovu svog sopstvenog rada „do tog dana, kada će onapono biti pozvana da ispuni svoj dug pred Otadžbinom“; trebalo je povezati armiju i izbegleruske vojнике, koji su se zadesili po raznim državama Evrope; objediniti „rusku javnost oko vojske kao jezgra nacionalne Rusije.“¹² Njegova zamisao je bilo ujedinjenje celokupne emigracije, pritom ne s ciljem obnove starog sistema: „Ruska armija je okupila pod svojom zastavom sve one koji se u nastojanjima da oslobođe Otadžbinu od neprijatelja naroda, zajedničkog neprijatelja svih nacionalnih partija, bore za rusku nacionalnu ideju. Dok se ta borba ne završi, oko armije trebalo bi da se, čini se, ujedine svi – od republikanca do monarhisti. Armija će kao svoj zadatak odrediti svrgavanje boljševizma kako bi narodu obezbedila da slobodnom voljom izabere buduću formu državnog uređenja Rusije.¹³ Ubuduće će Ruska armija

9 Odnos državnih vlasti prema Vrangleu nije bio jednoznačan. Uprkos činjenici da mu je Beograd bio naklonjen i zauzeo tolerantan stav po pitanju očuvanja njegove vojne organizacije, usled samih generalovih stavova i nevoljnosti ili nesposobnosti da prihvati kompromise, Glavnokomandujući nije uspeo da stekne simpatije među uticajnim političkim krugovima u prestonici. Njemu i generalštabu je bio odobren ulazak u zemlju 1922. godine pod uslovom da se ne ponašaju upadljivo, i uz zabranu nastanjenja u Beogradu. Stoga su bili smešteni u Sremske Karlovce. Potrebno je istaći i da je vlada Kraljevine bila suočena sa pritiscima zapadnoevropskih država koje su tražile da se vojne aktivnosti Vranglea, ali i njegovog štaba ograniče, s tim daje i ona sama aprila 1922. godine naredila njihovo smanjenje. Ipak, uprkos zabrani Petar Nikolajević se iz Karlovcava preselio u Beograd, pravdujući taj akt „nedostatkom odgovarajućeg smeštaja“ u vojvodanskom gradiću. Ubrzo je, međutim, usled „provokativnog“ prisustva i aktivnosti u prestonici, po protestu Ministarstva inostranih dela, bio prisiljen da se vrati u Sremske Karlovce, dok je ruskom vojnom atašeu generalu Potockom bio oduzet diplomatski status. Takođe, 1926. godine je tražio audijenciju kod kralja Aleksandra I Karađorđevića, ali njegova molba nije bila ispunjena. Primio ga je bivši predsednik Ministarskog saveta Nikola Pašić. Јован Качаки, „План генерала Врангела о спасавању језgra Армије Југа Русије (беле) у Краљевини СХС“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/2004, стр. 68, 70.

10 Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, стр. 298.

11 О могућности pripreme Kraljevine za rat protiv SSSR-a: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994.

12 Елена В. Семенова, *Путь подвига и правды – История Русского Обще-Воинского Союза*, Москва 2019.

13 Neinsistiranje na obnovi carske Rusije je bilo povezano sa ideologijom Belog pokreta. Radilo se o pokušaju ujedinjenja različitih političkih snaga koje su učestvovali u Belom pokretu – monarhisti, republikanaca i socijalista. U cilju prekidanja sporova oko pitanja daljeg razvoja države, za vreme Građanskog rata je bila smisljena formula „непредрешенчество“ – „непредeterminација“. Naime, borba između Dobrovoljačke i Crvene armije je predstavljala sukob između naslednika Februarske i Oktobarske

kako bi omogućila narodu da izrazi svoju volju voditi borbu ne za monarhiju, niti za republiku, već za Otadžbinu.“¹⁴

Sa razradom konkretnih planova Vrangel je započeo ubrzo po napuštanju zemlje¹⁵(prema navodima pojedinih autora,mogućnost ostvarenja „Prolećnog pohoda“ je predstavljala predmet razgovora između generala i njegovih pomoćnika još na krstarici „General Kornilov“ u vodama Bosfora).¹⁶ Prema dokumentima strateške obaveštajne službe Crvene armije, 1922. godine je bio razvijen plan napada na SSSR sa teritorije Rumunije. Dokumenti su svedočili o tome da je general Vrangel, pripremajući realizaciju pomenute operacije, naredio povećanje brojavojnika u jedinicama ruske armije u Rumuniji do 15.000, dok je od francuske vlade zatražio pomoć u uvećanju borbenih sposobnosti rumunske vojske. Ipak, konkretni plan nije bio ostvaren. Sovjetska obaveštajna služba je imala informaciju i o održavanju tajnog sastanka kod velikog kneza Nikolaja Nikolajevića Romanova, jednog od glavnih pretendenata na ruski presto (čiju je kandidaturu podržalo i vođstvo ruske armije, uključujući i samog Petra Nikolajevića),¹⁷ 1925. godine na kojem su učestvovali generali: Petar Nikolajević Vrangel, Anton Iванoviћ Denjikin (Vrangelov prethodnik na mestu Glavnokomandujućeg Dobrovoljačkom armijom),Aleksandar Pavlovič Kutepov (istaknuti učesnik Belog pokreta) i Aleksandar Sergejevič Lukomski (jedan od organizatora Dobrovoljačke armije), kao i predstavnici engleskog i francuskog Generalštaba. Na sastanku je razmatrano pitanje pripreme odreda od 6.000 ustanika radi otpočinjanja novog rata na teritoriji SSSR-a. Međutim, predstavnici dva inostrana generalštaba su

revolucije, budući da su u abdikaciji imperatora Nikolaja II i hapšenju članova carske porodice učestvovali generali Lavr Georgijević Kornilov i Mihail Vasiljevič Aleksejev, potonji osnivači Dobrovoljačke armije. Пётр Н. Базанов, „Причины поражения белых в Гражданской войне в России 1917–1922 годов“, *Вестник Российской христианской гуманитарной академии*, 3/2018, стр. 328.

14 „Циркуляр генералу Е. К. Миллеру 6 декабря 1921“, Виктор Г. Бортневский, *Загадка смерти генерала Врангеля: Неизвестные материалы по истории русской эмиграции 1920-х годов*, Санкт-Петербург 1996, стр. 104.

15 Prema navodima pojedinih autora, Vrangel je imao mogućnosti da započne iliisprovocira početakratnih dejstava. Александар М. Борейко, „Русский Общевоинский Союз и советские органы государственной безопасности: 1924 – вторая половина 1930-х годов“, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 2002. Analitičari Kominterne su izveštavali Lenjinov sekretarijat da je Vrangel planirao da uz pomoć nekadašnjih ratnih saveznika sačuva rusku armiju brojnošću od skoro 70.000 vojnika i da se do 1. maja 1921. godine iskrca na obalu Crnog mora. Роман В. Лебеденко, „Белая эмиграция в борьбе против СССР в 20-30-е годы: планы и реальность“, *Университетские чтения: Материалы научно-методических чтений ПГЛУ, Часть XV*, Пятигорск 2010.

16 Юрий С. Цурганов, *Белоэмигранты и Вторая мировая война. Попытка реванши. 1939–1945*, Москва 2010, стр. 13; Александар В. Седунов, „‘Белые террористы’ на северо-западе России в 1920–1930-е годы“, *Псков*, 36/2012, стр. 157.

17 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, стр. 62.

bili uzdržani prema tom predlogu. Iako su pružili moralnu podršku, nisu dali nikakva obećanja.¹⁸

U skladu sa pomenutim rešenjem i željom da sačuva oružanu snagu, Vrangel je 1924. godine osnovao i vojnu organizaciju – Ruski opšte-vojni savez (ROVS). Odlukom Glavnokomandujućeg u njegov sastav su uključena sva oficirska društva, koja su stupila u armiju (na osnovu naređenja od septembra 1923. godine), sve vojne jedinice i vojne grupe u Bugarskoj, Kraljevini SHS i drugim državama, kao i pojedinačne oficirske grupe i vojnici koji usled različitih okolnosti nisu mogli da postanu članovi određenog oficirskog društva ili saveza, a želeti su da ostanu u redovima ruske armije.¹⁹ Rad ROVS-a, sa sedištem u Sremskim Karlovcima od osnivanja do 1926. godine,²⁰ bio je organizovan na teritorijalnoj osnovi (kako bi mu se pridavao značaj i uticaj u državama ruskog rasejanja), tako da je imao odeljenja na svim kontinentima. Četvrto odeljenje (sa sedištem u Beogradu) je obuhvatalo teritoriju Kraljevine SHS / Jugoslavije, Grčke, Rumunije, i na njegovom čelu je bio general Eduard Vladimirovič Ek, a od 1933. godine general Ivan Gavrilovič Barbovič. Sama činjenica da je Balkansko poluostrvo bilo podeljeno na dva odeljenja, uz izbor Karlovaca za njegov centar, svedočilo je o značaju koje je tom delu Evrope pridavao Glavni štab Glavnokomandujućeg (koji je takođe bio smešten u tom gradiću).²¹

Za vreme faktički Vrangelovog rukovođenja ROVS-om,²² ova organizacija je svoju strategiju borbe protiv boljševika, odnosno sovjetske vlasti zasnivala na ideji organizacije „Prolećnog pohoda“.²³ Međutim, do sredine dvadesetih godinaniye bio realizovan plan formiranja intervencionističke armije radi pohoda na SSSR. Izostala je podrška nekadašnjih ratnih saveznika (koji su 1924. godine

18 Роман В. Лебеденко, „Белая эмиграция в борьбе против СССР в 20-30-е годы: планы и реальность“, Университетские чтения: Материалы научно-методических чтений ПГЛУ, Часть XV, Пятигорск 2010.

19 Prema podacima komande ROVS-a, tokom dvadesetih godina je kroz različite saveze u ovoj organizaciji bilo ujedinjeno oko 100.000 oficira, a početkom tridesetih godina u savezu je bilo registrovano oko 40.000. Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 292–315.

20 Алексей Б. Арсеньев, *У излучины Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1999.

21 Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 292–315.

22 Ubrzo po formiranju ROVS-a, na predlog generala Vrangle, veliki knez Nikolaj Nikolajević je postao Vrhovni komandant organizacije. Prihvatajući poziv izjavio je da će njime rukovoditi posredno, preko “ličnosti Glavnokomandujućeg”. Tome je potrebno dodati i da se sama uprava poslovima ROVS-a nalazila u Glavnom štabu, odnosno u rukama Glavnokomandujućeg, Vrangle. Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 292–315.

23 Петр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 5.

i uspostavili diplomatske odnose sa SSSR-om),²⁴ a i nedostajala su finansijska sredstva.²⁵ U isto vreme, ideolog ROVS-a, Ivan Aleksandrovič Iljin, u svojoj knjizi „Odatžbina i mi“ iz 1926. godine, proklamovao je ideju da je „stvar oslobođenja i obnove Rusije naša stvar i ono će biti ostvareno našim snagama i našim rukama.“²⁶ Zagovarajući ideju oslanjanja isključivo na Boga, sopstvene snage, „vožde“ i sebe, odbacivao je mogućnost traženja pomoći od „stranih sila“, smatrujući taj akt delom čoveka bez volje. Stoga je osim jačanja sopstvenih duhovnih sila poručivao da je potrebno „voditi konspirativni rad, hladnokrvno pripremati i nаносити udare u borbi.“²⁷ Međutim, u tom razdoblju je sam Petar Nikolajević pomalo razočaran nespremnošću vlada slovenskih država da na svojoj teritoriji dopuste punu obnovu ruske armije,²⁸ već 1926. godine napustio Sremske Karlovce i otišao u Francusku, a potom u Belgiju, u kojoj je i preminuo 1928. godine.²⁹

Po smrti Vrangela, rukovođenje ROVS-om preuzeo je general Aleksandar Pavlovič Kutepor. Za vreme njegovog predsedavanja organizacijom promenjena je njena strategija, i to pod uticajem Operacije „Trest“.³⁰ „Trest“ je predstavljala kontraobaveštajnu akciju GPU – Državne političke uprave SSSR-a u okviru koje je u periodu od 1921. do 1926. godine bila stvorena lažna antiboljševička ilegalna organizacija pod nazivom „Monarhistička unija Centralne Rusije“ pomoću koje je GPU identifikovao monarchiste i antiboljševike u zemlji.³¹ U tim uslovima Kutepor je razvio delatnost ROVS-a u dva pravca. Prvi je podrazumevao uspostavljanje veze sa višim činovima Crvene armije (budući da su u njegovo vreme mnogi

24 Александар С. Барсенков, Александр И. Вдовин, *История России 1917–2009*, Москва 2010, стр. 196–199.

25 Виталий Ф. Ершов, „Российское военно-политическое зарубежье в 1920 – 1945 гг.: Организации, идеология, экстремизм“, диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва 2000; Роман В. Лебеденко, „Белая эмиграция в борьбе против СССР в 20-30-е годы: планы и реальность“, *Университетские чтения: Материалы научно-методических чтений ПГПУ, Часть XV*, Пятигорск 2010.

26 Иван А. Ильин, *Родина и мы*, Белград 1926, стр. 9.

27 *Ibid*, стр. 10.

28 Само Balkansko poloustrovo je bilo pogodno za smeštaj vojnih jedinica, budući da se nalazilo blizu SSSR-a (što je bilo u saglasju sa planovima o povratku u otadžbinu i nastavku borbe). Мирољав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 292–315.

29 Мирољав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, стр. 298; Мирољав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 292–315.

30 Петр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 5

31 Армен С. Гаспарян, *Операция «Трест». Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг.*, Москва 2008.

od njih bili bivši oficiri carske armije), „usađivanje u njima nacionalno-oslobodilačkih ideja“ i zajednička priprema vojnog prevrata u SSSR-u. Izbor te taktike je bio povezan sa činjenicom da je u redovima Crvene armije bio nemali broj ljudi sposobnih da slede ideje bivših belih oficira (usled čega je bila sprovedena njihova zamena drugim). Međutim, potrebno je istaći da su budući da se vojno-politička doktrina ruske vojne emigracije formirala u uslovima „informacione blokade sa strane SSSR-a“, rukovodioci ROVS-a i teoretičari vojne emigracije posedovali nepotpune i često pogrešne informacije o situaciji u SSSR-u, što je dovelo do grešaka pri njenoj oceni.³² Drugi, pak, pravac je podrazumevao upotrebu „srednjeg terora“ – sprovođenje terorističkih napada na sovjetske ustanove (radi čega je bio i formiran Savez nacionalnih terorista). Ovaj metod je primenjivan do početka tridesetih godina i rezultirao je isključivo pogibijom atentatora.³³

Osim ROVS-a, svoje ideje i metode obaranja boljševičkog režima isticali su i druge organizacije. „Nikolajevske“ monarhističke organizacije, koje su smatrali legitimnim naslednikom ruskog prestola velikog kneza Nikolaja Nikolajevića Romanova,³⁴ polagale su nade u inostranu intervenciju, a „kirilovci“, pristalice drugog pretendenta, kneza Kirila Vladimirovića,³⁵ u vojni prevrat uz posredništvo vojnih specijalista Crvene armije.³⁶

Među desničarski orijentisanim organizacijama ruskih emigranata u Jugoslaviji svojim planovima isticalo se Udruženje bivših aktivnih carskih ruskih oficira i ostalih vojnih obveznika (na ruskom jeziku „Русское народное ополчение“

32 Prema mišljenju određenih istraživača, uprkos činjenici da je u redovima ROVS-a bilo sposobnih ljudi, poput načelnika ruske carske vojne obaveštajne službe, on nije uspeo da organizuje efektivnu obaveštajnu diverzantsku delatnost. Rukovodstvo nije shvatalo šta predstavlja operativni rad, kako se vodi, a nisu posedovali čak ni minimum znanja o tehnički ilegalnog rada. Operativne mogućnosti perifernih obaveštajnih aparata su se svodile na prebacivanje agenata u SSSR, s tim da ROVS nikada nije imao ekspozituru na njegovoj teritoriji, niti je mogao da prodre u Crvenu armiju. Александар М. Борейко, „Русский Общевоинский Союз и советские органы государственной безопасности: 1924 – вторая половина 1930-х годов“, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 2002.

33 Михаил В. Назаров, *Миссия русской эмиграции*, Ставрополь 1992, стр. 236; Светлана В. Онегина, „Пореволюционные политические движения российской эмиграции в 20–30-е годы (к истории идеологии)“, *Отечественная история*, 4/1998, стр. 98–99; Роман В. Лебеденко, „Белая эмиграция в борьбе против СССР в 20–30-е годы: планы и реальность“, *Университетские чтения: Материалы научно-методических чтений ПГГЛУ, Часть XV*, Пятигорск 2010.

34 U Kraljevini SHS „nikolajevci“ su predstavljali najbrojniju struju i po formiranju ROVS-a okupljali su se oko te organizacije. Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, стр. 61–65.

35 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, стр. 61–65.

36 Пётр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 5.

– Ruska narodna vojska). Ova organizacija je formirana 1934. godine,³⁷ s ciljem nastavka borbe protiv boljševika („borba sa zlom u svim njegovim vidovima, odnosno komunizmom do njegovog potpunog istrebljenja“), „oslobođenja otadžbine“ i „obnove velike carske Rusije.“³⁸ Njen osnivač i rukovodilac bio je pukovnik, potom general Mihail Fjodorovič Skorodumov,³⁹ učesnik Prvog svetskog i istaknuti borac Građanskog rata. Po početku nemačke okupacije 1941. postavljen je za načelnika jedine organizacije izbeglica – Biroa za zaštitu interesa i za pomaganje ruskih emigranata u Srbiji, formiranog odlukom vojnog zapovednika u Srbiji.⁴⁰

U proglašu iz oktobra 1933, u kojem je objavljena informacija o formiranju „jezgra“ ove organizacije u Beogradu, istaknuto je da su „potrebne hitne mere i intenzivan rad. Više se ne može čekati. Sad ili nikad“⁴¹ Proglašavajući neaktivnost „zločinom“, potpisnici apela su smatrali da je potrebno prekinuti sa pasivnošću: „Učinićemo sve kako bismo spasili našu Otadžbinu“. Njihova ideja je bila da je radi stvaranja oružanih snaga bilo potrebno ubrzano formirati u državama ruskog rasejanja Rusku narodnu vojsku, koja će u nužnom momentu „delovati zajedno sa ruskim narodom“.⁴² „Što pre organizujemo vojnu silu i prikupimo novac, to ćemo brže povratiti nesrećnu našu Otadžbinu“.⁴³

U Upitstvu članovima, objavljenom u ruskom emigrantskom časopisu koji je izlazio u Beogradu „Carski glasnik: organ narodnog pokreta za obnovu prestola pravoslavnog cara-samodršca“ (u čijim prostorijama su i osobe mogle da se učlane u organizaciju), krajem marta 1934. godine, Mihail Skorodumov je istakao da je cilj organizacije dati njenim članovima „vojnu pripremu; razviti kod njih osećaj duga, časti i hrabrosti; što je moguće pre obučiti ih za vojni rad; organizovati se,

37 Александр В. Окороков, *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, Москва 2005, стр. 66. Njen ustav je vlast potvrdila 1934. godine. Митрополитъ Антоній, „Въ добрий часъ“, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

38 Милана Живановић, *И крест и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*, Београд 2020, стр. 117.

39 Владислав А. Маевский, *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии. Т. 2*, Нью-Йорк 1966, стр. 38; Александар Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскога (1920–1941)“, *Наслеђе*, 2/1999, стр. 37.

40 Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догођаје у Југославији 1941–1945*, стр. 34, 37, 41–44; Константин В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение*, 4/1992, стр. 37.

41 „Русское народное ополчение“, *Царский вестник*, 15. 10. 1933, 1.

42 *Ibid*, 1.

43 *Ibid*, 1.

snabdeti uniformom i biti spreman ... za samoodbranu.“⁴⁴ „Budi spreman za borbu uvek i svuda, ponašaj se dostojanstveno, sećajući se da si se posvetio spasenju Otadžbine (...) Član organizacije treba svim metodama da se bori protiv zločinačke neaktivnosti i pasivnog očekivanja da će se Rusija spasiti sama ili tuđim rukama“⁴⁵ isticao je Skorodumov.⁴⁶

Međutim, uprkos citiranoj konstataciji, sam Mihail Fjodorovič je završavajući svoj govor, održan posle svečanog osvećenja spomenikana spomen-kosturnici – Spomeniku Ruske slave na Novom groblju u Beogradu januara 1936. godine,⁴⁷ izjavio da je potrebno da Jugosloveni vrate svoj dug Rusiji i da „nam pomognu da spasemo našu otadžbinu, koja gine“.⁴⁸ Takvi pozivi na obnovu carske Rusije mogli su se, pak, čuti u javnosti i iz redova najviših struktura Srpske pravoslavne crkve. Patrijarh srpski Varnava je 1935. godine tokom svečanog događaja prenosa zemnih ostataka ruskih vojnika u pomenutu kosturnicu izjavio da „Mi se molimo Bogu za silu i moć, da obnovi narodnu Rusiju, jer to zahteva spas slovenskog roda i spas celog čovečanstva.“⁴⁹ Oštريji apel je ponovio i godinu dana kasnije na sahrani mitropolita Antonija Hrapovickog, predvodnika Ruske pravoslavne zagranične crkve,⁵⁰ u Beogradu izgovorivši: „Mi danas moramo mnogo da radimo

44 М. Скородумовъ, „Памятка дружинника“, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

45 *Ibid*, 2.

46 Treba napomenuti da su za članove bila primana lica muškog i ženskog pola od 16 do 55 godina, s tim da su osobe starije od pomenutog uzrasta mogle postati članovi saveta organizacije. Ženska lica su primana u posebnu grupu i u njima su obavljale sanitарне poslove i bile domaćice. Sama organizacija se sastojala od grupe koju je činilo ne više od 100 ljudi. М. Скородумовъ, „Памятка дружинника“, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

47 О Spomeniku Ruske slave: Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, стр. 16; Виолета Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, Београд 2011, стр. 210; Протојереј Василије Тарасјев, „Чувати сећање о онима који су отишли“, *Руси без Русије. Српски Руси*, Београд 1994, стр. 353–354; Владислав А. Маевскиј, *Op. cit.*, стр. 38; Александар Кадијевић, н. д., стр. 37; Константин В. Никифоров, *Op. cit*, стр. 37; Милана Живановић, *И крст и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*, стр. 117–159.

48 „Торжественное открытие памятника русскимъ воинамъ“, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 2.

49 С. М., „Свечана сахрана посмртних остатака изгинулих руских ратника у одбрани Београда и на Солунском фронту 1914–1918 године“, *Београдске општинске новине*, бр. 5, мај 1935, 330.

50 Ruska pravoslavna zagranična crkva je predstavljala duhovnog predvodnika ruskog izbeglištva. О Ruskoj pravoslavnoj zagraničnoj crkvi: Miroslav Jovanović, „Sveštenik i društvo: eto parole“ – Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920–1940“, *Tokovi istorije*, 3–4/2005, str. 67–100; Miroslav Jovanović, Руска емиграција на Балкану, стр. 316–325 (са прегледом старије литературе); Miroslav Jovanović, „Руска православна заграницна црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века“, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати: зборник радова научног скупа 3, прир.: Богољуб Шијаковић, Београд 2008, стр. 160–178; Владислав Пузовић,

da vratimo carsku Rusiju. To je osećao i hteo veliki pokojnik koji pred nama leži, to osećam i ja, to i vi osećate.“⁵¹ Sam mitropolit Antonije je podržavao rad Ruske narodne vojske, ističući da je „prvi osnov za razvoj nade da mi već stojimo na granici koja odvaja rusko Vavilonsko ropsstvo od stvarne moralne obnove porobljene Rusije i porobljenog pravoslavlja“ bio u činjenici da su dobili od „priateljske srpske države“⁵² podsticaj za naše svete nade⁵³.

Nešto drugačije metode borbe protiv komunizma zagovarala je i primenjivala Međunarodna Liga borbe protiv III Internationale – Liga Obera. Formirana je 1924. godine na inicijativu ženevskog advokata Teodora Obera, koji je postao poznat po uspešnoj odbrani atentatora na sovjetskog diplomatu Vlada Vladovića Vorovskog na sudskom procesu u Lozani 1923. godine.⁵⁴ Liga je formirana u Parizu 1924. godine u prisustvu predstavnika više od 30 patriotskih, građanskih i fašističkih organizacija iz nekolicine evropskih država (uključujući i Kraljevinu SHS), SAD-a, kao i ruskih emigranata. Cilj Lige bilo je suprotstavljanje delatnosti III Internationale i stavljanje njenih pristalica „izvan zakona“ primenom odbrambenih metoda – propagandom u štampi, s tim da nisu isključivali upotrebu i drugih sredstava (u jednom dokumentu je bilo istaknuto da bi bilo poželjno „naći put za uspostavljanje veze sa antikomunistički nastrojenim slojevima stanovništva Rusije i propagandu međunarodne saradnje radi svrgavanja III Internationale u njihovim redovima“⁵⁵).

Radi uspešne realizacije postavljenih ciljeva, ali i uspostavljanja kontakta sa vladinim i društvenim snagama koje bi mogle biti iskorišćene u borbi protiv sovjetske vlasti, u mnogim zemljama su osnivani nacionalni odbori – antiboljševički

„Руска загранична црква у периоду између два светска рата: преглед литературе у Србији”, Српска теологија данас 2009 – зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 29–30. маја 2009, прир.: Богољуб Шијаковић, Београд 2010, стр. 386–391; Алексеј Тимофејев, Руси и Други светски рат у Југославији, Утицај СССР-а и руских емиграната на дogaђаје у Југославији 1941–1945, стр. 92–106.

51 „Јуче је сахрањен митрополит Антоније“, *Политика*, 14. 8. 1936, 7.

52 Često je u izbegličkoj sredini za Kraljevinu SHS / Jugoslaviju bio korišćen termin Srbija. Остоја Ђурић, *Руска литерарна Србија 1920–1941 (писци, кружсаци и издања)*, Горњи Милановац; Београд 1990, стр. 179.

53 Митрополитъ Антоній, „Въ добрий часъ“, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

54 Vlada Vorovskog, rukovodioca sovjetske delegacije na konferenciji u Lozani, ubio je pripadnik Belog pokreta, oficir Moris Konradi, švajcarski državljanin. Кирил А. Чистяков, *Убить за Россию! Из истории русского эмигрантского активизма 1918 – 1939 гг.*, Москва 2000; Кирилл А. Чистяков, „Покушение М. Конради на главу советской делегации В.В. Воровского в Лозанне 10 мая 1923 г.“, *Новый исторический вестник*, 1/2002.

55 Cit. prema: Елена А. Серапионова, „Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах“, *Славяноведение*, 4/2006, стр. 18.

centri. Do 1925. godine, u pokušajima da se ujedine pripadnici ruske emigracije sa različitim političkim stavovima i idejama na osnovi antiboljševizma, formirana je i Ruska sekција Међunarodне лиге са паролом „Све за националну Русију и ради ње“, која је непријателјем прогласила борјевизам и социјализам, а saveznicom културну Европу. Отворила је неколико оdbora, а међу првима био је формиран и онaj у Београду. Delatnost секције на Балкану као једном од главних правца рада комунистичке propagande i agitације,⁵⁶ била је знатна usled neaktivnosti националних центара у Краљевини SHS / Југославији и Бугарској. У главне, пак, rezultate rada Lige spadalo је usporavanje širenja комунистичких идеја, као i razjašnjavanje svetskoj javnosti суštine спољне i unutrašnje politike Sovjetskog Saveza. Тако је 1932. године у ту земљубило послato više od 50.000 ikona i stotine hiljada odlomaka iz Svetog pisma. Iako је сма организација имала одбрамбени karakter, са њом су биле povezane i војне организације које су спроводиле најразличитију активност на територији ССР (uključujući i терористичку).⁵⁷

На чelu представништва Lige u Beogradu nalazio se general Abram Mihajlović Dragomirov,⁵⁸ dok је најактивнији јен представник bio Grigorij Grigorjevič Mitkevič. Само представништво, које је, како је prenela prestonička штампа, у земљи имало 54 одсека,⁵⁹ вршило је активну antikomunističku propagandu u новинама i на радју, организовало предавања i uspostavljalo контакте са организацијом Narodna одбрана.⁶⁰ Od 1933. године представништво је objavljivalo i Bilten Lige Obera. U prvom броју публикације uredništvo је истакло да је јен задатак да „простиру правилно shватанje о комунизму“, о delatnosti Kominterne i „sovjetskoj комунистичкој влади која је завладала Русијом“.⁶¹ Prema njihovim navodima, борба коју је водила организација представљала је „борбу против ugnjetavanja ličnosti,

56 Miroslav Jovanović, „Борјевићка агенција на Балкану 1920–1923. (Тезе о организацији, структури, плановима i пракси)”, *Istorija 20. veka*, 2/1995, str. 37–50; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, стр. 155–204; Уџбеник за Тита: Коминтерна и припреме партизанског рата у Европи, прир.: Алексеј Тимофејев, Милана Живановић, Београд 2018.

57 Елена А. Серапионова, *Op. cit.*, стр. 16–20, 30–31.

58 General Dragomirov је bio učesnik Građanskog rata u Rusiji. Tokom dvadesetih ipotom nakon 1934. godine је живео u Beogradu. Bio је председник uprave Društva russkih generalštabnih oficira u Kraljevini SHS. Istoriski arhiv Beograda (IAB), fond Uprava grada Beograda (UGB), Kartoteka žitelja, Abram Dragomirov; Андрей В. Ганин, „Общество russких офицеров Генерального Штаба в Королевстве сербов, хорватов и словенцев“, *Русское зарубежье и славянский мир. Сборник трудов*, сост.: Петар Бунjak, Белград 2013, стр. 113.

59 „Лига за борбу против Треће Интернационале“, *Време*, 14. 3. 1932, 6.

60 Елена А. Серапионова, *Op. cit.*, стр. 26.

61 „Од уредништва Билтена“, *Билтен Лиге Обера*, бр. 1, јануара 1933, 1.

koje je u Sovjetskoj Rusiji dobilo nečuvenog i najvećeg maha – to je borba za slobodu individualnosti.⁶²

Osim toga, predstavništvo je u Beogradu organizovalo i „kurseve za pripremu antikomunističkih radnika“. Njima su rukovodili general Vladimir Petrovič Agapejev,⁶³ i pukovnik Vasilij Mihajlovič Pronin.⁶⁴ Održani su 1931. godine.⁶⁵

U Kraljevini SHS / Jugoslaviji delovala je i sekcija konspirativne organizacije Bratstvo ruske pravde, osnovane 1921. godine, iako je organizaciono i strukturno oformljena u junu 1922. godine. Njenu delatnost koju je oličavala parola „Komunizam će umreti, Rusija neće“, karakterisao je „aktivizam“ – fizičko, ideološko, moralno i propagandno suprotstavljanje sovjetskoj vlasti, ali i sklonost ka terorističkim akcijama uz oslonac na sopstvene snage u propagandnoj i vojno-terorističkoj aktivnosti. Od 1930. godine njen rad je finansirala Ruska oslobođilačka blagajna u spomen na cara-mučenika Nikolaja II, koju je osnovao Sergej Nikolajević Paleolog (1877–1933), bivši visoki funkcioner Ministarstva unutrašnjih dela Ruske imperije, potom vladin opunomoćenik za smeštaj ruskih izbeglica u Kraljevini SHS i član Državne komisije za prijem i smeštaj ruskih izbeglica.⁶⁶

Istegodine Sergej Paleolog se u već pomenutom časopisu „Carski glasnik“ pozivom obratio „svakom ruskom patrioti koji bi želeo da učestvuje u borbi za oslobođenje naše Otadžbine pod parolom: Ne služimo ljudima, već Bogu i Otadžbini“, preciznije „ruskim ljudima koji su politički nezavisni.“⁶⁷ U svom apelu je istakao: „Kod mnogih opada raspoloženje, i poriv za borbu protiv krvavih poro-

62 *Исмо.*

63 General Vladimir Petrovič Agapejev je učestvovao u Prvom svetskom i Građanskom ratu u Rusiji. Bio je činovnik Vojnogeografskog instituta u Beogradu. Za vreme okupacije je stupio u Ruski korpus, da bi već 1942. godine napustio Srbiju. IAB, UGB, Kartoteka žitelja, Vladimir Agapejev; *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–1997: в шеститомах*. Том 1. А-В, сост.: Вадим Н. Чуваков, Москва 1999, стр. 25.

64 Pukovnik Vasilij Mihajlovič Pronin je bio šef opšteg odeljenja Državne komisije za ruske izbeglice, najznačajnije izbegličke ustanove u međuratnom periodu u Kraljevini SHS. Uređivao je novinu „Ruski glas“ koja je izlazila u Beogradu. Bio je član-osnivač Ruskog vojno-naučnog instituta, član Arheološkog društva i Saveza ruskih pisaca i novinara. Beograd je napustio u trenutku kada se Crvena armija približavala gradu. IAB, UGB, Kartoteka žitelja, Vasilij Pronin; *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941*, knjiga I, Beograd 1955, str. 48; Јован Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији: библиографија радова: 1920–1944: покушај реконструкције*, Београд 2003, стр. 339; *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в шеститомах*. Том 6. Пос-Скр, книга первая, сост.: Вадим Н. Чуваков, Москва 2005, стр. 61.

65 „Курсы по подготовке антикоммунистическихъ работниковъ“, *Царский вестник*, 23. 4. 1931, 4.

66 Мирослав Јовановић, Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924, стр. 68, 84; Петар Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 5, 7, 36, 48, 50.

67 „Циркулярное письмо С.Н. Палеолога“, *Царский вестник*, 15. 6. 1930, 3.

bljivača naše nesrećne Otadžbine kao da odlazi u drugi plan. Potpuno razumljiva briga za komad nasušnog hleba i obezbedenje svoje porodice zaglušavaju obaveze nacionalnog poretka. Međutim, nas će poštovati i naši sunarodnici i domaćini države, ako mi ne budemo zaboravljeni da smo mi Zagranična Rusija – ti ruski patrioti, čiji je cilj da ni na jedan dan i ni na jedan čas ne prekidaju aktivnu borbu protiv boljševika. I našu decu bi mi trebalo da vaspitamo u mržnji prema onima, koji su Svetu Rus pretvorili u žestoki zatvor za našu braću. Mi treba da istaknemo da mi nismo samo siromašne ruske izbeglice,⁶⁸ već smo mi sinovi Velike Rusije i prvi dug naš je da radimo na obnovi naše Majke i Majke Slovenstva – Rusije.⁶⁹ Paleolog je istakao i da su tokom tih deset godina života u emigraciji računali na „nečiju pomoć“, ali da su iluzije o tome zauvek nestale. „Neće banketi i diskusije svrgnuti boljševike, iako se time mnogo bavila emigracija tokom prethodnih godina.“⁷⁰ Pozivajući se na desetogodišnje iskustvo, Sergej Nikolajević je zaključio da „mi počinjemo da pomažemo i rečima i delom našim ruskim partizanima, uglavnom prostim seljacima, koji su shvatili da će komesarsku vlast svrgnuti samo ruska sila – organizovani protivboljševički kulak. Taj zadatak već mnoga godina u Otadžbini izvršava Bratstvo ruske pravde.“⁷¹

Apel za pružanje pomoći organizaciji „koja s oružjem u rukama na rodnoj zemlji brani našu Otadžbinu od tih zlih neprijatelja“, podržao je i mitropolit Antonije (koji je i blagoslovio njen rad),⁷² pozvavši, pritom, da aktivni rad na oslobođenju „naše pokorene Otadžbine“ bude „naše iskupljenje i žrtva za ubijenog cara-mučenika“⁷³

Ta aktivnost Bratstva usmerena na oslobođenje rodne zemlje podrazumevala je primenu novih formi agitacije i propagande u redovima ruske emigracije (poput stvaranja radio stanica), kao i izvršavanje atentata.⁷⁴ Prema mišljenju istraživača, ova organizacija ne bi mogla biti formirana da ostacima ilegalnog antiboljševičkog pokreta u SSSR i pribaltičkim državama nije bila potrebna „agitaciona

68 Interesantno je da su upotrebljene upravo reči „siromašne izbeglice“ (na srpskom jeziku), umesto „бедные беженцы“ (na ruskom jeziku).

69 „Циркулярное письмо С.Н. Палеолога“, *Царский вестник*, 15. 6. 1930, 3.

70 *Ibid*, 3

71 *Ibid*, 3.

72 Петр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 5.

73 „Письмо Владыки Митрополита Антония С. Н. Палеологу“, *Царский вестник*, 15. 6. 1930, 3

74 Петр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 116, 262–263.

“i finansijska podrška ruske dijaspore“.⁷⁵ A sam emigrantski „aktivizam“ i njegova krajnja posledica – terorizam, interpretirani su kao nastavak antiboljševičke borbe iz perioda Građanskog rata. Njihov nastanak je povezivan sa teškim materijalnim (i duhovnim) uslovima života u tuđini, a uzrok nalažen i u unutrašnjoj i spoljnoj politici SSSR-a.⁷⁶

Potrebitno je istaći i da su prema navodima „Carskog glasnika“, crteži sa zvezdom petokrakom na kojoj su bili natpisi „komunizam“ i „SSSR“, a koju je mačem probadala ruka na kojoj je bila skraćenica B. R. P. (Bratstvo ruske pravde), bili rasprostirani po SSSR-u.⁷⁷

U svojim planovima borbe protiv komunizma emigrantske organizacije nisu zanemarivale ni pripremu za život u zemlji po svrgavanju boljševičkog režima. Lideri vojne emigracije, pristalice i zagovornici ideje očuvanja ruske armije radi nastavka borbe protiv sovjetske vlasti, razmišljali su i o pripremi novih komandnih kadrova za budući Generalstab ruske armije u Rusiji, pružanju vojnog obrazovanja putem izučavanja taktike i strategije primenjivane u Prvom svetskom i Građanskom ratu, kao i povećanju kvalifikacija oficira u izbeglištvu. Naime, već 1921. godine, u štabu generala Vranglea je razmatrano pitanje organizacije kurseva akademije Generalstabau Bugarskoj. Stoga se oktobra 1921. godine Vrangel preko načelnika svog štaba generala Pavela Nikolajevića Šatilova obratio generalu Nikolaju Nikolajeviću Golovinu, jednom od najautoritetnijih profesora Nikolajevske vojne akademije, s molbom da organizuje kurseve Vojne akademije. Ipak, u tom trenutku Golovin je odbio predlog uz obrazloženje da iskustvo Prvog svetskog rata nije bilo izučeno, kao i da nije bilo odgovarajućih i pripremljenih predavača ni udžbenika. Sa tom konstatacijom se složio i Vrangel, poručujući mu da se tim pitanjem pozabavi u budućnosti. Međutim, Golovin je, ipak, ubrzo počeo sa pripremama za otvaranje akademije. Rukovodio se obimnom studijom Nikolaja Nikolajevića mladeđ pod nazivom „Misli o organizaciji budućih ruskih oružanih snaga“, za koju je pretpostavljao da će postati osnovni udžbenik za pripremu kadrova. Paralelno sa tim, uz Vranglevu pomoć, osnivao je kružoke vojnog samoobrazovanja, koji su bili ujedinjeni u kurseve višeg vojnog samoobrazovanja koji su održavani bez njegovog prisustva. Golovin je rukovodio kursevima iz Pariza (dopisnim putem) i istovremeno birao predavački kadar. Jula 1923. godine Vrangel je izdao Uredbu o vojnim kursevima vojnog samoobrazovanja, kojom su precizirani njihovi ciljevi – upoznavanje učesnika „sa zaključcima vojne na-

75 Cit. prema: Пётр Н. Базанов, *Братство русской правды: самая загадочная организация Русского Зарубежья*, стр. 6.

76 *Ibid*, стр. 10–11.

77 *Царский вестник*, 15. 6. 1930, 4.

uke, izvedenim na osnovu iskustva prethodnog velikog rata“, kao i pomaganje u istraživanju „evolucije vojnog dela“⁷⁸

Već narednog meseca započeto je sa održavanjem dopisnih kurseva (dopisne škole). Jednogodišnji kurs je podrazumevao po 12 predavanja o strategiji, taktici i službi Generalštaba, kao i istoriji kampanje 1914. godine na Istočnom frontu. U Kraljevini SHS bilo je osnovano 6 grupa – kružoka. Rukovodilac grupe u Beogradu je bio general Vasilij Jefimovič Vjazmitinov, u Novom Sadu Anatolij Nikolajevič Rozenšild fon Paulin,⁷⁹ u Pančevu Vladimir Vladimirovič Krejter (koji će po početku okupacije Srbije i smeni Skorodomova postati rukovodilac Biroa za zaštitu interesa i za pomaganje ruske emigracije),⁸⁰ u Subotici Vladimir Nikolajevič Domanevski, a u Zagrebu Danil Pavlovič⁸¹ Dracenko.⁸²

Sa organizacijom, pak, direktnih kurseva, započeto je u Parizu 1927. godine. Prema navodima jednog slušaoca-obaveštajca, polovina kursa je bila posvećena praksi i pisanju radova o taktici svih rodova vojske. Slušaocima su davani zadaci – od 2 do 4 su se odnosila na diviziju, pojedine jedinice, opštu i višu taktiku, da bi se, potom, svaki zadatak detaljno razmatrao u prisustvu predavača. Pet meseci kursa je bilo posvećeno vojnim igramama sa detaljnim razjašnjenjem svih dejstava. Sami kursevi, osim što su faktički pripremali kadrove za budući Generalstab, doprineli su i razvoju vojno-naučne misli. Beogradsko odeljenje Emigrantskih viših vojno-naučnih kurseva je bilo otvoreno 1931. godine. Njima je rukovodio Aleksandar Nikolajevič Šuberski.⁸³ Do 1944. na njima se obučavalo 200 lica, od

78 Cit. prema: Андрей Ганин, „Подготовка кадров Генерального штаба в русской эмиграции межвоенного периода (1921–1939 гг.)”, *Военно-исторический журнал*, 11/2015, стр. 46.

79 General-lajtnant Anatolij Nikolajevič Rozenšild fon Paulin je bio u ličnoj pratnji imperatora Nikolaja II. Učestvovao je u Prvom svetskom i Građanskom ratu u Rusiji. Preminuo je u Novom Sadu 1929. godine. Sahranjen je o državnom trošku na gradskom Uspenskom groblju. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в шеститомах*. Том 6. Пос-Скр, книга первая, сост.: Вадим Н. Чуваков, Москва 2005, стр. 252.

80 Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, стр. 44.

81 General Dracenko je bio istaknuti borac Građanskog rata. U međuratnom periodu je radio kao kontrolor u Zagrebačkom vojnom okrugu. Za vreme okupacije zajedno sa generalom Poljakovim rukovodio je vojnim odsekom Predstavništva ruske emigracije kod vlade NDH, koji se bavio registracijom i selekcijom kandidata za potrebe Vermahta i drugih nemačkih organizacija na Istoku. Stupio je u redove Ruskog korpusa. Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*, Zagreb 2006, str. 59, 81, 91; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, стр. 44–45.

82 Андрей Ганин, „Подготовка кадров Генерального штаба в русской эмиграции межвоенного периода (1921–1939 гг.)”, *Военно-исторический журнал*, 11/2015, стр. 46–47.

83 Aleksandar Šuberski je bio činovnik Generalštaba. Jugoslovensko državljanstvo je primio 1935. godine. Bio je glavni rukovodilac kurseva IAB, UGB, Kartoteka žitelja, Aleksandar Šuberski; *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в шеститомах*. Том 6. Х-Я, книга третья,

kojih je 77 završilo kurs.⁸⁴

Stasavanjem novog pokoljenja emigranata – dece i unučadi izgnanika iz Rusije koji su rođeni i/ili odrasli u Kraljevini SHS / Jugoslaviji rađale su se inove ideje i metodi svrgavanja režima u SSSR-u. Omladina je uglavnom polazila od stava da je starija generaciju bila kriva što je dopustila revoluciju i bila poražena u Građanskom ratu ne mogavši da se ujedini radi borbe protiv boljševika (pri-tom, oni koji su napustili Rusiju kao deca smatrali su sebe izgubljenim pokoljenjem).⁸⁵ Iz nezadovoljstva sinova i unuka neaktivnošću prve generacije u pogledu borbe protiv sovjetske vlasti, kreirani su novi ideoološki koncepti i pokreti. Međutim, pojava novih ideja nije značila i potpuno odbacivanje monarhističkih koje su dominirale u prvom pokolenju. Budući da je vaspitanje i obrazovanje u kući, ali i u školi, pre svega u kadetskom korpusu (ruskom emigrantskom vojnom učilištu),⁸⁶ u kojem je atmosfera najpre bila „radikalno monarhistička, a potom umereno monarhistička“⁸⁷ i samo bilo takvo, sinovi i čerke su nastavljali da slede svoje očeve i dedove u pogledu političkih ideja i stavova.

Sličnost, pak, sa prвом generacijom bila je u činjenici da su i u redovima novog pokoljenja dominirali nemonolitnost i heterogenost. Razne okolnosti su uticale na rađanje novih ideja i koncepata – od unutrašnjopolitičkih i dotadašnje delatnosti ruske emigracije do spoljnopolitičkih prilika. Jednu od uticajnijih u političkom i ideoološkom aspektu dao je Nacionalni savez novog pokoljenja.⁸⁸

Njegovi počeci se vezuju za okupljanje i udruživanje grupa mlađih ljudi sredinom dvadesetih godina– Kružoka ruske nacionalne omladine u Bugarskoj I Saveza ruske nacionalne omladine u Kraljevini SHS, sa osnovnom idejom „uspostavljanja kontakta sa ljudima, koji su na isti način osećali krah starih političkih

сост.: Вадим Н. Чуваков, Москва 2007, стр. 490.

84 Андрей Ганин, „Подготовка кадров Генерального штаба в русской эмиграции межвоенного периода (1921–1939 гг.)”, *Военно-исторический журнал*, 11/2015, стр. 47, 50.

85 Даниил Ю. Алексеев, „Возникновение и становление Народно-Трудового Союза российских солидаристов“, *Ойкумена. Регионоведческие исследования*, 1/2020, стр. 151.

86 О kadetskim korpusima u Kraljevini SHS / Jugoslaviji: Кадетские корпуса за рубежом: 1920–1945, Нью-Йорк 1970; Љубодраг Димић, „Руско школство у Краљевини Југославији 1918–1941.“, Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова, Т. 2, прир.: Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, Београд 1994; Тома Миленковић, Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919–1941, Београд 2004; Владлен А. Гурковский, Российские кадетские корпуса за рубежом, Москва 2009.

87 Cit. prema: Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 74.

88 Мирослав Јовановић, Руска емиграција на Балкану (1920–1940), стр. 74.

teorija i neophodnost traženja novih puteva“⁸⁹ Povezivanje ove dve organizacije rezultiralo je organizovanjem u Beogradu 1930. godine zajedničkog kongresa omladine poreklom iz različitih država, na kojem je formiran Nacionalni savez ruske omladine s ciljem aktivne borbe protiv sovjetske vlasti. Na čelu organizacije nalazio se Savet koji su sačinjavali predstavnici ruske emigracije iz različitih država, dok je tekućim radom koordinirao Izvršni biro na čijem čelu se nalazio Viktor Mihajlovič Bajdalakov,⁹⁰ koji je prvobitno bio predsednik centralne uprave Saveza ruske nacionalne omladine. Organizacioni i ideološki centar saveza bio je Beograd.

Upućujući zamerke prvom pokolenju (i levo,⁹¹ i desno orijentisanom, okarakterisavši stanje iščekivanja kao „duhovnu krizu“ i „sramotnu bezvoljnost“),⁹² u svoje ciljeve i zadatke uvrstio je „nacionalno-političko samoobrazovanje i samoutvrdjivanje“ i borbu protiv denacionalizacije, pada duha i „uspavanosti“ emigranata. Svojim metodom borbe protiv sovjetske vlasti ostvarivanjem „nacionalne revolucije u Rusiji“, koju je proglašio na narednom kongresu, takođe u Beogradu 1931. godine i na kojem je naziv saveza promenjen u Nacionalni savez novog pokolenja, proklamovao je pokušaj prelaska sa terorističkih metoda ka propagandi (iako u početku nisu isključivali upotrebu terora).

Savez je delovao kao polulegalna organizacija, čiji su članovi među političkim protivnicima zbog programske odredbe kojom su u društvo mogle da pristupe samo osobe rođene nakon 1895. godine (radi distanciranja od najreakcionarnijih

89 Cit. prema: Людмила В. Климович, „Народно-трудовой союз российских солидаристов: ранние страницы истории“, *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*, 5/2013, стр. 139.

90 Viktor Mihajlovič Bajdalakov je bio učesnik Građanskog rata u Rusiji. U emigraciji je živeo u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, gde je završio Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu. Sa diplomom hemičara radio je kao činovnik u Ministarstvu poljoprivrede; bio je zaposlen u Oglednoj stanici u Topčideru, u Odseku za agrohemiju. Do jeseni 1941. godine živeo je u Beogradu, da bi, potom, otišao u Berlin. Za vreme Drugog svetskog rata radio je na stvaranju ilegalnog ruskog nacionalnog pokreta među zarobljenim vojnicima Crvene armije i na okupiranoj teritoriji SSSR-a. U letu 1944. godine Gestapo ga je uhapsio i poslao u logor. Oslobođen je na intervenciju generala Vlasova. Светлана В. Онегина, *Op. cit.*, стр. 99; *Незабытые могилы: российское зарубежье: некрологи 1917–1997: в шести томах*, т. 1, А–В, сост. В.Н. Чуваков, Москва 1999, стр. 177; „Бивши жандарм, Ђорђе Живаљевић, одговара за злочин, извршен у Топчицерском парку“, *Време*, 25. 11. 1930, 6; Миливоје Стефановић, „Опитима у нашој држави утврђено је да ћемо ускоро моћи да производимо потребну количину уљаних биљака, за чије смо семе годишње издавали иностранству око 100.000.000 динара“, *Правда*, 16. 8. 1934, 4.

91 Levo orijentisani pripadnici ruske emigracije starijeg pokolenja, od menjevika do Pavela Nikolajevića Miljukova (lidera Konstitucionalno-demokratske partije, odnosno kadeta), verovali su u evoluciju sovjetskog režima. Даниил Ю. Алексеев, „Возникновение и становление Народно-Трудового Союза российских солидаристов“, *Ойкумена. Регионоведческие исследования* 1/2020, стр. 151.

92 *Ibid*, 151.

članova ROVS-a),⁹³ nazivani „nacmaljčiki“, ili „novopokoljeni“.⁹⁴ Članovi su, pak, sami sebe opisivali kao „idealiste po stavovima, nacionaliste u političkom životu i revolucionare u borbi za Rusiju.“⁹⁵ Zalagali su se „svakodnevni aktivizam“ koji je podrazumevao „unutrašnju mobilizaciju“ i stalne „voljne napore“ čoveka.⁹⁶

Sastavlajući odredbe ustava,⁹⁷ većina članova grupe se izjasnila za široki anti-boljševički front umesto davanja monarhističkog karaktera budućoj organizaciji (pritom, u skladu sa ideologijom i principom vođenja unutrašnje politike u Be-lom pokretu, pitanje budućeg državnog uređenja Rusije su smatrali otvorenim).⁹⁸

Osnovnim metodom realizacije glavnog zadatka – borbe protiv boljševika, članovi organizacije proglašili su propagandu, s tim da su verovali u mogućnost vođenja ilegalnog konspirativnog rada: „U borbi protiv boljševika, cilj opravdava sredstva.“⁹⁹ Ovaj pristup davao je mogućnost i opravdanje za saradnju sa bilo kojim neprijateljem SSSR-a radi ostvarenja svojih ciljeva, što je dovelo i do razvoja simpatija prema nacistima i fašistima u redovima članova saveza, kao i pridruživanja „Vlasovljevom pokretu“.¹⁰⁰

Upravo s ciljem vršenja propagandne aktivnosti, ali i utvrđivanja situacije, ispitivanja mogućnosti za ilegalni politički rad i stvaranje tački oslonca za organizaciju saveza u SSSR-u,¹⁰¹ od 1932. godine nelegalnim putem su u tu zemlju prebacivali svoje članove (koje su prethodno pripremali putem izdavanja časopisa „Instruktor“ 1936. godine u Beogradu). U tim akcijama su sarađivali sa Bratstvom ruske pravde i ROVS-om, budući da su prema mišljenju članova saveza te organizacije bile najaktivnije u borbi protiv boljševika. Uz podršku i pomoć zatvorenog sektora ROVS-a, savez je prebacio u SSSR svoja dva člana – Petra Irošnikova i Mihaila Florovskog, ali su obojica poginula na rumunskoj granici. Još jedan pokušaj prelaska granice, učinjen 1935. godine, takođe je bio neuspešan.¹⁰² Prema navodima jednog od lidera društva, svaki drugi član je ginuo pri prelasku sovjetske granice.¹⁰³

Za vreme okupacije nemali broj ruskih emigranata je stupajući u redove antikomunističkih formacija delimično ostvario svoje ideje nastavka borbe protiv komunizma.¹⁰⁴ Kao što je navedeno, pojedini članovi Nacionalnog saveza novog pokoljenja su pristupili „Vlasovljevom pokretu“. Mihail Skorodumov je, pak, po okupaciji Srbije formirao Ruski korpus s idejom da ga „po likvidaciji komunizma u Srbiji“ prebaci na Istočni front i nastavi borbu protiv sovjetske vlasti.¹⁰⁵ Iako je Skorodumov ubrzo bio smenjen sa svih funkcija, pripadnici Ruskog korpusa su poslednjih meseci rata vodili teške borbe protiv boraca Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.¹⁰⁶ Za razliku od njih, ideolog Nacionalnog saveza novog pokoljenja Mihail Georgijevski za vreme okupacije nije bio politički aktivan. Ovaj primer, pritom ne jedini, svedočio je o tome da napad na

SSSR nije bio jednakо primljen u redovima onih koji su do početkarata bili zegovornici ideje nastavka borbe protiv vlasti u Moskvi. Pojedinci su promenom spoljnopolitičkih okolnosti promenili i sopstvene stavove.

Summary: Russian emigration in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SCS) / Kingdom of Yugoslavia mainly consisted of the soldiers who have fought against the Red army in the Russian Civil war and left their home-land believing that they'll soon come back and continue their battle against the Bolsheviks. Almost up until the 1940s the overwhelming majority of the Russian refugees hold on to the beliefs that the Russian Civil war hasn't been finished and that it can be restarted in any point. Therefore, the émigrés have been bringing up different ideas and methods in the battle against the communism. Some have advocated for the foreign intervention; the others have their hopes pinned on the military coup with the help of the Red army military specialists. In the initial phase the military organization called Russian All-military Union, which headquartered in the Kingdom of SCS from the day it's been founded in 1924 until 1926, advocated for the so-called "Spring Offensive" – warfare against the Bolsheviks. A different kind of methods was introduced by the conspiratorial organization the Brotherhood of the Russian justice. It has sent its members across the Soviet borders with a mission to conduct the assassinations. National union of the new generation also sent its members to the USSR but with a different goal – to conduct propaganda. But one of two members have died while crossing the borders.

During the interwar period the political active part of the Russian refugees in the Kingdom of SCS / Kingdom of Yugoslavia has introduced a set of different kind of ideas and methods in the battle against Bolsheviks – from propaganda to terror. Although their ideas failed, during the occupation of Serbia not a small number of anticomunists have joined the anticomunist formations and to some extent turned their ideas into a reality.

Key words: Russian emigration, Kingdom of SCS / Kingdom of Yugoslavia, communism, anticomunism

Tamara Ivanović

UDK 323.13(=411.16):327.88(082)

PROTOKOLI SIONSKIH MUDRACA: AKTIVNI GENERATOR ANTISEMITIZMA, POLITIČKOG EKSTREMIZMA I TEORIJE ZAVERE

Apstrakt: Ovaj rad se bavi fenomenom *Protokola sionskih mudraca*, najznačajnijeg i najuticajnijeg antisemitskog spisa u istoriji, kao i njegovom resepcijom u srpskom društvu od pojave prvog prevoda na srpsko-hrvatski jezik do današnjih dana. U radu su analizirana i komparativno sagledana sva izdanja ovog pamfleta objavljena na srpskom jeziku, sa posebnim osvrtom na predgovor, komentare priređivača kao i istorijski kontekst objavljivanja i uticaj na širenje antisemitizma.

Ključne reči: Protokoli sionskih mudraca, Jevreji, antisemitizam, teorije zavere, falsifikat

Uvod

Protokoli sionskih mudraca mogu se svrstati u red najčuvenijih i najuticajnijih knjiga koje su u istoriji do sada najveći broj puta zloupotrebljivane. Gotovo svaka današnja asocijacija na jevrejsku zaveru sadrži stavove objavljene u ovom pamfletu. U svom modernom obliku ovaj mit se može pratiiti od Francuske revolucije i čini se da se isti mit samo povremeno primirivao i nestajao, da bi se ponovo pojavljivao i prilagođavao vremenskom trenutku i istorijskom kontekstu. Iako je po izlasku iz štampe autentičnost *Protokola sionskih mudraca* osporena, kao i istinitost iznetih tvrdnji, do danas, više od sto godina od njihovih objavljanja, na njih su se pozivale razne antisemitske grupe, organizacije i političke stranke. Do danas je objavljen veliki broj izdanja ove knjige, koja je širom sveta prodata u tiražu koji se broji milionima primeraka.

Popularnost *Protokola* se posebno širila među neprosvećenim svetom, na koji su iznete teze delovale neočekivano efikasno. Iako su bili veoma brojni oni koji su sumnjali u istinitost navoda objavljenih u ovim spisima, s vremenom na vreme često se moglo čuti da „iako nije istina ono što piše u njima, liči na istinu“.

Važno je istaći da bez obzira na sve dokaze da su *Protokoli sionskih mudraca* falsifikat oni i dalje opstaju. Iz današnje perspektive, postavlja se pitanje kako je moguće da jedan ovako banalan tekst i dalje zaokuplja pažnju velikog broja

čitalaca, i kako je moguće da je toliki deo antisemitske propagande koja je bila usmerena na imaginarnu grupu nemilosrdnih „mudraca“, sa tajanstvenim moćima stigla čak i do Španije, i postigla veliku popularnost, iako tamo već vekovima nije bilo Jevreja? Odgovore na ova pitanja je jedino moguće potražiti lociranjem teksta u vremenskim okvirima u kojima je nastao – krajem 19. i početkom 20.veka na prostoru Evrope, u kojoj će baš tada eksplodirati snažne nacionalne borbe koje su proizvele geopolitičke promene, svetske ratove i Holokaust. To je takođe bilo i doba tzv. intelektualne mržnje, odnosno „naučnog rasizma“. Naučnici, političari i društveni aktivisti su se bavili pitanjima rasa, i razlikama među njima, koje su se posebno izoštrile nakon primena Darvinovih teorija o postanku i razvitku vrsta na ljudsko društvo.¹ Socijal-darvinistička razmatranja bila su deo jednog šireg konteksta uspona sekularizma u Evropi. Ironično, isti period u kojem je viđen i pad uticaja velikih religija podstakao je i delirično verovanje u zavere o jevrejskom svetu.²

Poreklo i nastanak *Protokola sionskih mudraca*

Prema *Protokolima*, odnosno navodnim zapisima tajnih sastanaka lidera tajne jevrejske svetske organizacije, sionske vođe navodno su razradile jedan složen plan osvajanja sveta i uništenja Hrišćanstva. Pod ovom zajedničkom tezom koja je trebala da predstavlja uvod u naknadno iznošenje detaljnijih optužbi na račun jevrejske zajednice širom sveta, jedna za drugom uobličavane su nove teorije zavera. Jevreji su zajedno sa masonima optuživani da žele da unište evropske narode, da svojim kapitalom i vlašću nad medijima žele da zavladaju svetom.

Teorije o nastanku *Protokola* pune su kontradiktornosti koliko i sam tekst ovog spisa. Pre zvaničkog objavljuvanja *Protokola*, već je postojaoniz drugih pamfleta o mitovima o judeo-masonskoj zaveri, sa velikim uticajem u Rusiji, Španiji, Francuskoj i Nemačkoj. *Protokoli* su prvi put štampani 1903. godine u ruskom listu *Znamjau* izdanju antisemite Pavolakija Aleksandroviča Kruševana, pa potom naknadno 1905. godine kao dvanaesto poglavje knjige ruskog pravnika i pisca religioznih pamfleta Sergeja Aleksandroviča Nilusa, pod nazivom *Veliko u malom*.³ Nilus je tvrdio da su *Protokoli* autentični i da potiču sa prvog Cionističkog

1 Charles B. Strozier, The Apocalyptic Other. On Paranoia and Violence u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 34.

2 Paul Zawadzki, "Jewish World Conspiracy" and the Question of Secular Religions. An Interpretative Perspective u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes I Steven Katz, New York and London, 2012, str. 101.

3 Stephen Eric Bronner, *A rumor about the Jews. Reflection on antisemitism and the Protocols of the learned elders of Zion*, New York, 2000, 76; Michael Hagemeister, "The Antichrist as an Imminent Political

kongresa održanog od 29. do 31. avgusta 1897. u švajcarskom gradu Bazelu. Na primedbe daje taj Kongres bio otvoren za javnost i za ne-Jevreje, Nilus je promenio iskaz, navodeći potom da je rukopis potekao sa tajnih sastanaka Jevreja održanih 1902. i 1903. godine, da bi na kraju u poslednjoj verziji svoje teze izjavio da je tekst *Protokola* dobio 1901. godine.⁴

Najveći deo teksta *Protokola* predstavlja plagijat teksta iz 1864. godine, pod nazivom „Razgovor između Makijavelija i Monteskjea na onom svetu“, francuskog satiričara i pisca Morisa Žolija (Maurice Joly). Tekst je u originalu bio usmeren protiv tadašnje politike Napoleona III, francuskog vladara. U tekstu je Makijaveli branilac i zastupnik politike Napoleona III, dok je Monteskje zastupnik liberalnih ideja. Poglavlja *Protokola* od broja 1 do 19 prate Žolijev „Dijalog“. Zanimljivo je da ovo delo nije antisemitskog karaktera i da u njemu nema ni pomena Jevreja, ali je ipak iskorišćeno za sastavljanje *Protokola*.⁵

Posle niza pritužbi na Jevreje zbog navodno sve većeg uticaja na javni i politički život u Pruskoj, kao i insinuacija vezanih za jevrejsko-masonsку pozadinu Francuske revolucije, nekoliko godina kasnije pojavio se u Nemačkoj spis čiji će delovi takođe postati deo integralnog teksta *Protokola sionskih mudraca*. Naime, jedan deo teksta *Protokola* preuzet je iz romana „Bijaric“ autora Hermanna Gedšea, prvobitno objavljenog 1868. godine⁶. Roman je nastao pod direktnim uticajem Žolijevog spisa „Razgovori“, a u njemu se takođe mogu uočiti uticaji romana Aleksandra Dime Oca „Đuzepe Balzamo“. Gedše je bio zaposlen kao niži činovnik u pruskoj pošti, odakle je otpušten 1848. godine, pošto je otkriveno da je falsifikovao dokumenta kojima je nameravao da dokaže da je tadašnji kandidat

Possibility”. Sergei Nilus and the Apocalyptic Reading of The Protocols of the Elders of Zion, u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 79–80; Paul Zawadzki, “Jewish World Conspiracy” and the Question of Secular Religions. An Interpretative Perspective, u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, str. 108; Jugoslovenski književnik Danilo Kiš u svojoj priči *Knjiga kraljeva i budala* Nilusa naziva jednostavno „Otar Sergej“, koji „izgubivši posede, hodočasti po manastirima, paleći duge žute voštanice za upokoj grešnih duša i udara čelom o hladni kamen monaških celija“ (Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih – Knjiga kraljeva i budala*, Beograd 2017, str. 113)

4 Mladen Schwartz, *Novi Protokoli sionskih mudraca za XXI stoljeće ili kako uništiti svijet*, Zagreb 2004, str. 16; Stephen Eric Bronner, *nav. delo*, 71.

5 Stephen Eric Bronner, *nav.delo*, 88; Jeffrey Mehlman, *Protocols of the Elders of Zion. Thoughts on the French Connection*, u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 92.

6 Herman Otmar Fridrih Gedše, (1815–1878), urednik pruskih ultrakonzervativnih „Novina krsta“ između 1855. i 1880. godine objavio je 35 dela „istorijsko-političkih romana iz sadašnjosti“, najčešće pod pseudonimom „ser Džon Retklif“. Svojim romanima pokušao je da čitaocima nametne antiprosvjetiteljska i antiliberalna uverenja. (Wolfgang Benc, *Protokoli sionskih mudraca, Legenda o Jevrejskoj svetskoj zaveri*, Beograd 2009, str. 41–42).

na izborima vođa demokrata Benedik Valdek nameravao da sruši ustav i ubije kralja. Ubrzo je bilo dokazano da ne samo da se radilo o falsifikatu već da je i sam Gedše znao da su pisma falsifikat. Nakon toga on se pridružio redakciji lista *Neue Preussische Zeitung*, koji su podržavali konzervativni zemljoposednici; tada započinje pisanje romana „Bijaric“, u kome je jedno poglavje nosilo naslov „Na jevrejskom groblju u Pragu“ i ono je objavljeno kasnije u vidu pamfleta 1872. godine u Sankt Peterburgu.⁷ U njemu se govori o tome da se navodno svakih 100 godina na jevrejskom groblju u Pragu sastaje 12 predstavnika jevrejskih plemena – rabini nad grobom jednog starog kabaliste⁸, razgovarajući koliko se postiglo sa ostvarenjem zadatka osvajanja sveta. To je prozni odlomak krajnje romantičarsko-senzacionalne vrste, upotrebljen da se sastavi tekst *Protokola* po nalogu carske ruske obaveštajne službe, da bi se sprečile reforme Nikolaja II, koji je uz sebe imao i jednog savetnika Jevrejina, pa se time zaključilo da na taj način Jevreji žele da uspostave novi svetski poredak.

Najveći broj istoričara se do sada složio u tome da je *Protokole* napisao 1890. godine Matvej Golovinski, antisemita, novinar rusko-francuskog porekla, operativac Ohrane, ruske obaveštajne službe. Stvarni razlozi stvaranja jednog ovakvog pamfleta ukazuju na to da su *Protokoli* napisani kako bi carska Rusija, odnosno najviši vrhovi vlasti, preusmerili gnev stanovništva na nekog „stranog“ i snažnim predstavama antisemitizma prikrivali neuspehe i nesposobnost sopstvene politike.

Nakon Ruske revolucije, *Protokoli* su ubrzo dospeli i na evropski kontinent i postali veoma privlačno štivo. Dvadesetih godina u Parizu je objavljeno izdanje u četiri sveske u kojima su *Protokoli* predstavljali šemu globalne jevrejsko-masonske konspiracije u savezu sa liberalima, radikalima i raznim finansijerima.

U Nemačkoj su se prve verzije *Protokola* pojavile dvadesetih godina 20. veka. U knjizi pod naslovom *Die Geheimnisse der weisen von Zion* (Tajne sionskih mudrača), koja je ubrzo postala bestseler, bili su objavljeni sadržaji navodnih tajnih razgovora sa Kongresu u Bazelu. Izdavač je bila ista organizacija *Auf Vorposten-Verband gegen Ueberhebung des Judentums* (Udruženje protiv drskosti Jevreja), a koja je osnovana radi „prosvećivanja duhovne, socijalne i ekonomski elite ovog naroda“.⁹ Ova verzija *Protokola* je do 1939. godine u Nemačkoj imala brojna reizdanja.¹⁰ Ditrih Ekard, nemački dramatičar, novinar i politički aktivista i ak-

7 Норман Кон, Позив на геноцид. Мит о светској завери Јеврејаи Протоколи сионских мудраца, Лондон, str. 31–32.

8 Kabala (hebr. – „Predavanje“, „tradicija“, „primiti“, „prihvati“) mistična je struja i filozofski sistem u judaizmu.

9 Норман Кон, *nav.delo*, 134–136.

10 David Redles, *The Turning Point. The Protocols of the Elders of Zion and the Eschatological War*
76

tivni antisemita, bio je uveren da su Jevreji bili uključeni u zaveru preuzimanja svetske vlasti, i da je to posledično dovelo do istorijskog preokreta („that, consequently, a great world turning point had arrived“).¹¹ Uzveši u obzir da su *Protokoli* objavljeni u Rusiji, postavlja se pitanje kako to da Protokoli nisu objavljeni na nemackom jeziku, ako već pretstavljaju deo stenografskih beleški sa Cionističkog kongresa u Bazelu, na kom je službeni jezik morao biti nemacki. Kasnije je, što je već pomenuto, kao priznata teorija uzeto da su to ipak beleške sa navodnih tajnih sastanaka. Sumirajući sve nejasnoće, Broner je izveo jednu zanimljivu tau-tologiju koja je zapravo objasnila da „sitnice“ kao što su informacije o tome gde su napisani, ko ih je sastavio i kada, nisu toliko važne – antisemitima je to bilo nebitno jer „*Protokoli* su autentični jer su Jevreji zli, a Jevreji su zli zbog toga što to piše u pamfletu“.¹² Staljin je u svojim poznim godinama osmislio novu verziju mita o zaveri, u kojoj su Jevreji okarakterisani kao agenti imperijalističke zavere usmerene na razaranje Sovjetskog Saveza i ubijanje državnih vođa.¹³

Alfred Rozenberg, nacistički ideolog i Hitlerov bliski saradnik, među prvima se od vodećih nacista upoznao sa *Protokolima* i skrenuo pažnju Hitleru na njih. Oni su za vreme nacističke vlasti u Nemačkoj bili obavezna literatura i često su se u nacističkim pamfletima mogli videti i određeni delovi teksta *Protokola*.¹⁴ Adolf Hitler je tvrdio da iza neprijateljske sovjetske zvezde стоји Davidova zvezda, predstavljajući tako navodnu dominaciju Jevreja u svetu. Zvezda zlatne boje označava Jevreje koji su bogati zlatom, čekić prestavlja simbol slobodnih zidara, a srp nagoveštaj velikog terora. Jevrejsko bankarstvo u kombinaciji sa boljševičkom revolucijom i pomoći slobodnih zidara, odnosno masona u Nemačkoj, pokušaće da osvoji svet i zbog toga će on morati da se obračuna sa njima, kako bi spasao nemacku naciju.¹⁵ *Protokoli* su se prodavali vrlo dobro, i za razliku od *Majn Kampfa*, nisu samo kupovani, već su i čitani. Propisani su kao jedan od temeljnih priručnika u školama.¹⁶

Nakon Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj *Protokole* su propagirali i distribuirali širom sveta nemačka nacistička udruženja i simpatizeri. Kao odgovor

between Aryans and Jews, u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 114.

11 Isto, 116.

12 Stephen Eric Bronner, *nav.delo*, 120.

13 Хорнан Кон, *nav.delo*, 10–11.

14 Wolfgang Bencnav.*delo*, 7.

15 David Redles, *nav.delo*, 118.

16 Хорнан Кон, *nav.delo*, 208.

na ovu provokaciju, u Švajcarskoj je povedena kampanja protiv nacističke organizacije unutar zemlje i pojedinih nacija. Optužba je podignuta zbog, kako je navođeno, propagiranja i deljenja neprikladne literature, povedena je i sudska parnica krajem 1934. i početkom 1935. godine, koja se pretvorila u snažnu kampanju istraživanja autentičnosti *Protokola*. Ovaj proces, koji su vodile jevrejske organizacije Evrope i SAD, privukao je ogromnu pažnju i bio praćen od strane velikog broja novinara.¹⁷ Kako je taj rad bio veoma širok i obuhvatao je veliki broj političara, pisaca, novinara, izmišljena je nova teorija zavere prema kojoj su svi oni, po rečima Olega Platonova¹⁸, navodno jednoglasno optužili rusku policiju za pisanje ovih tekstova ocenjenih kao falsifikat. Tada su pokrenute i mnoge optužbe protiv „nedužnika“, lažna svedočanstva, kampanje za diskreditovanje *Protokola*, a po rečima Platonova, ne hajući za organizovanjem hajki zastrašivanja.¹⁹

U Francuskoj su poznati pisci kao što su Pjer Drije la Roš, Robert Brazijak i Luj-Ferdinand Selin korisili *Protokole* kako bi na neki način opravdali kolaborističku saradnju sa nacistima.²⁰ Na Vatikanskom koncilu su vođene debate o tome kakav stav treba zauzeti prema Jevrejima, što je podstaklo lavinu antisemitskih histupa u Španiji, uključujući i novi tiraž luksuznog izdanja *Protokola*.²¹

Ubrzo su se tekstovi *Protokola* pojavili širom sveta, i često su prevoden na desetine jezika. Pomno su čitani i u Velikoj Britaniji i u SAD gde se za izdavanje pobrinuo Henri Ford, koji je službi antisemitske propagande stavio na raspolaganje svoje finansijske i izdavačke resurse. Pod njegovim imenom se pojavila knjiga *Internacionalni Jevrejin*, a nastala je iz serije članaka štampanih u novinama *Dearborn Independent* (takođe u njegovom vlasništvu), u kojima je komentarisao delove *Protokola* kao dokaz jevrejskog plana. Pod javnim pritiskom 1927. godine on se na neki način distancirao od ovih objava i kasnije se izvinjavao zbog tvrdnje da su *Protokoli* autentični, ali je uprkos tome već duže vreme knjiga bila svima dostupna.²² U Britaniji se nekoliko godina pre pojave *Protokola* živo raspravljalo

17 Isto, 74.

18 Oleg Anatolijević Platonov je ruski ekonomista, zastupnik ultradesničarskih shvatanja i poricatelj Holokausta.

19 Više o ovome u Oleg Platonov, *Zagonetka sionskih protokola. Protokoli sionskih mudraca*, Beograd 2002, str. 63–69

20 Stephen Eric Bronner, *nav.delo*, 116.

21 Норман Кон, *nav.delo*, 10–11.

22 Wolfgang Benc, *nav.delo*, 102; Itamar Marcus i Barbara Crook, *The Protocols of the Elders of Zion : An Authentic Document in Palestinian Authority Ideology* u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and

o jevrejskoj svetskoj zaveri. Kampanja je kulminirala objavljinjem anonimnog engleskog prevoda *Protokola* pod naslovom *Jevrejska opasnost* početkom 1920. godine.²³ *Protokoli* su primljeni kao „veliki dokaz o međunarodnoj zaveri protiv religije, nacionalnosti, legitimne vlasti i svojine“.²⁴ U Sjedinjenim Američkim Državama *Protokoli* su uživali ograničenu ali trajnu popularnost. Prvi rukopis donela je grupa ruskih desničara sa namerom da utiču na vladu. Za SAD antisemitska propaganda koja se brzo širila bila je novina, ali se snažno usadila u društvo. U Španiji je posle velikog progona 1492. godine ostao mali broj Jevreja, ali ubedeni nacionalisti su iskorisitili građanski rat da ga predstave kao borbu protiv judeo-masonerije. Njihovi listovi su nosili naslove „Naš rat je rat protiv judaizma“ i propagirali mišljenje o zaveri i moći.²⁵

General Fransisko Franko koristio je *Protokole* kako bi opravdao pobunu protiv postojeće Republike koja bi spasila „pravu Španiju“ od anarhista, ateista, komunista i „judeo-masonske zavere“. Neke verzije i interpretacije pamfleta bile su odvratnije od drugih, ali sve verzije su iznele isto mišljenje u vezi sa navodnim jevrejskim planovima za osvajanje sveta.²⁶

U Poljskoj je aktivnost jednog čuvenog opata u velikoj meri doprinela popularnosti *Protokola* između dva svetska rata. U nekim crkvama u Varšavi su se do pre nekoliko godina mogli kupiti primerci *Protokola*. Osim toga, u Poljskoj je postojala snažna borba Romana Dmovskog, vođe nacionalističkog pokreta do 1939. godine, koji je bio duboko uveren u postojanje jevrejske zavere koja je pretila Poljskoj. Tokom godina Staljinovog režima u Poljskoj, činilo se da su *Protokoli* u Poljskoj „nestali“, da bi se ponovo vratili tokom antisionističkih kampanja 1967. godine.²⁷

Za vreme Antisemitske i antimasonske izložbe u Beogradu 1941. godine objavljeno je više antisemitskih knjiga, brošura i pamfleta, a neki od ovih naslova doživeli su reizdanja u godinama nakon raspada Jugoslavije. Do osamdesetih godina prošlog veka, bilo je zabranjeno štampanje *Protokola sionskih mudraca* u Jugoslaviji, da bi sa raspadom ove države i na talasu populizma u vreme režima

London, 2012, str. 152.

23 Норман Кон *nav.delo*, 154.

24 Даглас Рид, Јудејска завера против Бога и Човека. 2500 година Талмудизма, Ционизма, Комунизма и „Новог“ Светског Поретка, Београд, 2003.str. 260.

25 Норман Кон, *nav.delo*, 253.

26 Stephen Eric Bronner, *nav.delo*, 18.

27 Paul Zawadzki, *nav.delo*, 109.

Slobodana Miloševića bila štampanja nova izdanja *Protokola*.²⁸

Kao jedno od poslednjih javnih rasprava o autentičnosti *Protokola*, 1993. godine u okružnom суду u Moskvi, nakon iznošenja mišljenja više stručnjaka ne-jevrejskog porekla, sud je doneo presudu da su *Protokoli* falsifikat i da se njihovo štampanje smatra aktom antisemitizma. Ruski istoričar Mihail Lepkin je 1999. godine utvrdio da je autor *Protokola* Matvej Golovinski, ali i da je delo nastalo 1901. godine sa ciljem da ograniči careve modernističke težnje za industrializaciju Rusije, kompromitujući bogate Jevreje koji su u ondašnjoj Rusiji imali glavnu političku moć. Kao glavne organizatore Lepkin je na osnovu dokumenata ruskih arhiva, koji su postali dostupni 1992. godine, označio Ivana Golemikina, bivšeg ministra unutrašnjih poslova i Pjotra Rakovskog, šefa tajne policije, kontraobaveštajne službe carske Rusije – Ohranke.²⁹

Pored ovih, postoje i druge teorije o nastanku *Protokola*, ali one najčešće dolaze iz publicističkih krugova sklonih verovanju u različite teorije zavera a neretko i od ekstremista koji su, nažalost često ubedeni antisemiti i poricatelji Holokausta – da su *Protokoli* nastali iz pera masona³⁰ ili da su delo iluminata³¹.

Lepkin je tvrdio da je agent ove tajne policije Francuz Anri Bint bio angažovan da plati izradu *Protokola*. Autor je nevešto plagirao par teza u kojima je trebalo da bude sugerisano da Jevreji imaju tajnu zaveru protiv sveta, da se u jevrejskim rukama nalazi svetski kapital i moć i da su Jevreji ti koji odlučuju gde i kada će biti objavljen rat i ko će u njemu biti pobednik. Da je tekst falsifikat, kasnije je objavio i Bint, a njegova lična dokumentarna zaostavština je bila i čuvana u Pragu, sve dok je 1946. godine nije preuzeo SSSR.

U Japanu su se *Protokoli sionskih mudraca* prvi put pojavili tridesetih godina 20. veka, međutim ono što su postigli bilo je sasvim suprotno od uticaja ovog spisa u drugim zemljama. Prvi *Protokoli* na japanskom jeziku bili su objavljeni 1924. godine, pod naslovom *Jevrejska opasnost*. Kasnije, tekst *Protokola* bio je objavljivan pod različitim naslovima. Kada su u Japanu bile prihvачene neke od nacističkih ideja, tvrdnje da su *Protokoli* bili falsifikat, više se nisu mogle čuti. Mnoge nemačke knjige antisemitske sadržine bile su prevodene i distribuirane u Japanu, a tema o navodnoj jevrejskoj zaveri bila je široko prihvaćena. Po

28 Рамибор М. Ђурђевић, Текст, тумачења и објашњења са хришћанског и националистичког гледишта књиге познате као Протоколи сионских мудраца, Београд, 2005, str. 43.

29 Stephen Eric Bronner, *nav.delo*, 1.

30 Robin de Rajter tvrdi da neki detalji u tekstu ukazuju da potiču iz arhive Masonske lože *Misraim obreda* – Robin de Rajter, *nav.delo*, 82.

31 Isto, 121.

završetku Drugog svetskog rata, nije se prestalo sa štampanjem *Protokola* i već pomenutih knjiga. Godine 1986. u milion primeraka prodato je delo pod naslovom *If You Know The Jews, You Will Understand The World, and If You Know The Jews, You Will Understand Japan* („Ako poznaješ Jevreje, razumećeš svet, i ako poznaješ Jevreje, razumećeš Japan“). Autor Masami Uno je tvrdio da se tzv. Jevrejska zavera može smatrati odgovornom za trgovinske sporove između SAD i Japana, kao i za ekonomsku krizu „High Yen“. Iste godine, Mani Jadžima (Manji Yajima), profesor međunarodne ekonomije, objavio je knjigu pod naslovom *The Art of Reading Between the Lines of the Jewish Protocols*, dajući modernu interpretaciju *Protokola*, tvrdeći da Jevreji podstiču sukobe između Japana i SAD. Knjiga optužuje Jevreje kao odgovorne za Rusku revoluciju, oba svetska rata, rat u Vijetnamu, naftnu krizu, i trgovinsku krizu Japana.³²

Istovremeno, jedan deo japanskog društva se na izvestan način divio ovom tzv. jevrejskom planu za osvajanje sveta, smatrajući da to predstavlja model kojim se treba rukovoditi. *Protokole* su smatrali veoma dobro sačinjenim i objašnjениm ambicioznim planom. Postojanje antisemitizma u Zemlji izlazećeg sunca je bilo nesporno, tamo su se prodavali milioni primeraka *Protokola* i knjiga slične sadržine, iako u ovoj zemlji praktično nije ni bilo Jevreja. U određenim krugovima japanskog društva, Jevreji su smatrani žrtvenim jarcima i bili su okrivljeni za sve zlo koje postoji. Podjednako pogrešno, delovi japanskog društva koji su verovali u istinitost zavere i bili ubeđeni da Jevreji vladaju svetom, smatrali su *Protokole* nekom vrstom uzora, odnosno primera koji bi trebalo slediti u sopstvenoj geopolitičkoj orijentaciji. U zemlji u kojoj je svega nekoliko ljudi ikad videlo Jevreje – uživo, oni su bili više predmet mržnje ili divljenja, nego što su bili ignorisani.³³

Posle Drugog svetskog rata *Protokoli* su štampani u ogromnim tiražima i u nekim arapskim državama.³⁴ U Palestini je 2004. godine Ministarstvo prosvete odobrilo štampanje udžbenika u kojima stoji da su na Cionističkom kongresu 1897. godine usvojene teze poznate pod nazivom *Protokoli sionskim mudraca* sa

32 Hadassa Ben-Itto, *The Lie that Wouldn't Die. The Protocols of the Elders of Zion*, London-Portland, 2005, str. 352–253.

33 Hadassa Ben-Itto, *nav.delo*, 351–352. Jedan od primera koji gotovo da podseća na lošu šalu je poseta japanske delegacije Hebrejskom univerzitetu 1978. godine. Delegacija je u Izraelu provedla nekoliko dana. Smatrajući da je to adekvatan poklon kojim bi zahvalili na gostoprimgstvu i da na taj način odaju počast jevrejskoj ideji da ovlađuju svetom, na kraju posete su darovali bogato ukrašen primerak *Protokola* sionskih mudraca na japanskom jeziku (Richard Landes, *The Melian Dialogue, the Protocols, and the Paranoid Imperative* u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 27)

34 Mladen Schwartz, *nav.delo*, 22–23.

ciljem ostvarivanja globalne dominacije.³⁵ Navodnu autentičnost *Protokola* su u Palestini nastavili da potvrđuju akademici, politički lideri, novinari.³⁶ Mit o autentičnosti je korišćen i kao neka vrsta opravdanja za ratove sa državom Izrael³⁷, predstavljujući ubijanje Jevreja kao legitimnu samoodbranu, pa čak i služenje čovečanstvu.³⁸ Tokom ramazanskog posta u oktobru i novembru 2003. godine arapska satelitska mreža Al-Manar, organizacija koju je tada finansijski sponzorisao pokret Hezbolah, emitovala je televizijsku seriju *Al-Šatat* (*Asch-Schatat*, u prevodu Dijaspora) zasnovanu na *Protokolima*, iako producenti serije to negiraju. Serija je snimljena većim delom u Siriji. Sastoji se od 30 epizoda i izaziva i dalje lavinu diskusija zbog niza stereotipa koji podstiču mržnju prema Jevrejima.³⁹

U vreme sukoba Egipta i Izraela egipatski predsednik Gamal Abdel Naser javno je isticao tobožnju autentičnost *Protokola sionskih mudraca*.⁴⁰ Sve većim intezitetom *Protokoli* se u medijima arapskog sveta čitaju, citiraju i tumače „kao dokaz za cionističku svetsku zaveru“. Posebno agresivno, *Protokoli* se propagiraju na „Radio Islamu“.⁴¹

Protivnici i mrzitelji jevrejskog naroda su u *Protokolima* pronalazili najrazličitije sličnosti sa vremenom u kom su živeli, izdvajajući delove teksta koji su „potkrepljivali“ njihove tvrdnje da Jevreji žele da vladaju svetom i da su *Protokoli* samo javna objava toga. „Krivica“ Jevreja se vremenom uvećavala bez slabljenja, a odgovornosti su se nizale jedna za drugom. Potreba da se pronađe krivac gotovo bez izuzetka je padala na Jevreje, čak i tamo gde ih nije ni bilo. Pripisivala im se duga lista odgovornosti – da su oni odgovorni za Francusku revoluciju, nastanak liberalizma, socijalizma, komunizma, anarhizma, a sve sa ciljem slabljenja nacionalnih ideja u Evropi i Hrišćanstva. Pripisivana im je moć kontrolisanja cene zlata, visprenost da izazivaju ekonomске krize, vladaju medijima, podstiču

35 Itamar Marcus and Barbara Crook, *nav.delo*, 152.

36 Isto, 153.

37 Isto, 154.

38 Richard Landes and Steven T. Katz, Introduction. The Protocols at the Dawn of the 21st Century, u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 13.

39 U jednoj od epizoda prikazuje se egzekucija čoveka koga je sud po Talmudu osudio na smrt jer je oženio ne-Jevrejku, a u jednoj epizodi se prikazuje ritualno ubistvo hrišćanskog dečaka. (Wolfgang Benc, *nav.delo*, 140; https://www.youtube.com/watch?v=KHqXt_JNSt8 pristupljeno 8.6.2020) Slična serija pod nazivom *Vitez bez konja* snimljena je godinu dana ranije i emitovana u Egiptu u vreme Ramazana, a kasnije je emitovana i u drugim arapskim državama.

40 Норман Кон, *nav.delo*, 10–11.

41 Wolfgang Benc, *nav.delo*, 130.

verske i plemenske svađe, čak i uništavaju gradove ako se za to ukaže potreba. Kada steknu svetsku moć, zaključivalo se, oni će navodno zahtevati potpunu poslušnost. Neizostavno su uz Jevreje bili pominjani i slobodni zidari, odnosno masoni.⁴²

Sagledavajući suštinu spisa, *Protokoli Sionskih mudraca* nisu ništa drugo nego nastavak već poznatog srednjevekovnog apokaliptičnog scenarija, kopiranje starih elemenata, baš kao što je moderni antisemitizam samo ponovno korišćenje starijih predstava antisemitizma.⁴³ Pjer-Andre Tagijef je bio u pravu kada je rekao da je mit o svetskoj jevrejskoj zaveri savremeni politički mit „proizveden sa materijalima simboličkih sistema pozajmljenih od srednjevekovnog antijudaizma i antisatanizma“, uz vidljive dokaze da je moderni fanatizam ništa drugo do prerađa elemenata srednjovekovne demonologije.⁴⁴

Istoričar Henri Rolin tvrdio je da ne bi bilo preveliko preterivanje ako bi se reklo da su *Protokoli* sa svojom izmišljenom zaverom pročitani više nego bilo koja druga knjiga posle Biblije.

Karl Šmit, teoretičar državnog prava ustanovio je da „se još nije pojavila jasna misao... koja bi se usprotivila snazi pravih mitskih predstava“. Ideolozi i demagozi su koristili ovo saznanje, nacionalsocijalisti i islamisti su koristili ove legende o jevrejskoj svetskoj zaveri kao dodatni razlog za borbu za istrebljenje Jevreja, odnosno borbu protiv Izraela. Mitovi i fikcija se primenjuju kao elementi ideologije. Uz elemente „razotkrivanja“, „pripisivanja krivice“, nazivanjem „legendom o jevrejskoj nadmoći“, *Protokoli* dobiju karakter opštег stereotipa i mogućnost da budu primenjeni bilo gde na svetu i u bilo kom istorijskom kontekstu već više od stotinu godina.⁴⁵

Wolfgang Benc je objavio interesantan i ujedno zabrinjavajući podatak svog istraživanja o zastupljenosti *Protokola* na internetu, prema kojim je došao do rezultata da se 2006. godine, pri Gugl pretrazi (na nemackom jeziku), *Protokoli* javljaju kao rezultat oko 50.000 puta. Kada je pretraživanje vršeno za naslov na engleskom jeziku *Protocols of the Elders of Zion* taj broj je bio 323.000, a kod proširenog pretraživanja čak 456.000⁴⁶.

42 Džon Krejg Skot, *Vlada u senci: Protokoli sionskih mudraca i zlodela judeo-masona*, priredio Ratibor M. Đurđević, Beograd 2001, str. 69.

43 Johannes Heil, Thomas of Monmouth and the Protocols of the Sages of Narbonne u *The Paranoid Apocalypse, A Hundred-Year Retrospective on Protocols of the Elders of Zion*, urednici Richard Landes i Steven Katz, New York and London, 2012, str. 66.

44 Paul Zawadzki, *nav. delo*, 107.

45 Wolfgang Benc, *nav. delo*, 148–151.

46 Isto, 121.

Protokoli sionskih mudraca na prostoru Kraljevine Jugoslavije

U Kraljevini Jugoslaviji antisemitizam je predstavljao marginalnu ali ipak konstantno prisutnu pojavu.⁴⁷ U međuratnom periodu postojalo je organizovano širenje antisemitske literature, među kojom i u tom periodu štampana četiri objavljeni izdanja *Protokola sionskih mudraca* na srpskohrvatskom jeziku. Najstarije izdanje koje je do danas očuvano u fundusu Narodne biblioteke u Beogradu jeste knjiga M. Tomić, *Prave osnove ili Protokoli Sionskih Mudraca*, štampane u Splitu i Šibeniku 1929. godine. U Beogradu je 1934. godine objavljen prevod ovog teksta pod nedvosmislenim naslovom *Ko potkopava čovečanstvo*, čiji se priređivač i autor predgovora sakrio pod pseudonimom Patrioticus. U Berlinu se 1936. godine pojavio hrvatski prevod *Protokola* pod naslovom *Jedan važan dokument*, dok je u Beogradu 1939. godine objavljeno i novo izdanje pod nazivom *Protokoli skupova sionskih mudraca*.⁴⁸ Tokom nacističke okupacije Srbije 1941. godine objavljeno je i izdanje *Protokoli sionskih mudraca ili jevrejska zavera* (Beograd, Radni komitet antimasonske izložbe) –ovo izdanje protokola bilo je istovetno izdanju Patriotikusa iz 1934. godine.

Sva pomenuta izdanja sadržala su predgovore čiji je cilj bio da ondašnju jugoslovensku i srpsku javnost upoznaju sa tobožnjim istorijskim značajem *Protokola* i zaverom Jevreja da zavladaju svetom. Kako bi se potvrdila verodostojnost *Protokola*, priređivači su pominjali različite teorije o nastanku ovog spisa i njegovojo autentičnosti, uz isticanje činjenice da iako postoje određene kontradiktornosti vezane za njihovo poreklo postojanje *Protokola* kao stvarnog plana jevrejskih vladara iz senke je neupitno, te da su teze iznete u 27 zapisnika sa sednica neoborive.⁴⁹ Za one koji su u Jugoslaviji publikovali ovaj najznačajniji antisemitski spis „plan Sionskih mudraca nije plod nikakve fantazije već jedna dokazana i osvedočena realnost“, što je dokazivano „neverovatno tačnim i čudnim podudaranjem događaja koji su se odigrali sa planovima, predviđenim u Protokolima“⁵⁰

Važno je istaći da je još 1926. godine, i pre objavlјivanja integralnog teksta *Protokola sionskih mudraca* na srpskom jeziku, časopis Bogomoljačkog pokreta *Hrišćanska zajednica* štampao odlomke iz *Protokola* u tekstu „Krvave osnove ili

47 Милан Колјанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008.

48 Laslo Sekelj, *Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945)* u *Revija za sociologiju*, Vol.11, br 3/4, 1981, str. 185.

49 J. Butmi – M. Tomić, *Krvave osnove ili Protokoli Sionskih mudraca*, Split-Šibenik, 1929, str. 2–5.

50 Patrioticus, *Ko potkopava čovečanstvo. Pakleni plan osvojenja sveta koji izvode judeo-masoni*, Beograd, 1934, str. 3–4.

Protokoli sionskih mudraca“ (broj 2-3, mart 1926. godine, str 6–9).⁵¹ Iste godine, časopis je objavio i odlomke iz nemačkog pamfleta iz 19. veka „Vjerozakonsko učenje Talmuda ili ogledalo čivutskog poštenja“, koje je u Srbiji prvi put preveo i objavio Vasa Pelagić 1879. godine. Pored toga, bogomoljci koji su održavali bliske veze sa srpskom emigracijom u SAD predstavili su srpskoj javnosti do tada nepoznate antisemitske ideje američkog industrijalca i antisemite Henrika Forda. Njegova zapažanja su bila i objavljena 1927. godine, od strane *Hrišćanske zajednice* pod nazivom „Neprijatelji hrišćanstva po Henriju Fordu“, u kom su socijalizam i slobodno zidarstvo navedeni kao dva „najmilija čeda jevrejska“ (br 1-2, januar, 1927, str 7).⁵²

Uticaj Protokola sionskih mudraca na antisemitizam na prostoru Srbije od Drugog svetskog rata do danas

Za vreme nacističke okupacije tokom Drugog svetskog rata, na teritoriji Srbije desio se Holokaust velikih razmara⁵³. Organizovana je snažna antijevrejska i antimasonska propaganda, koja je trajala praktično tokom cele okupacije a čiji je vrhunac intenziteta postignut u vreme održavanja Velike antimasonske izložbe u Beogradu 1941. godine⁵⁴. Propagandni rat protiv Jevreja je nastavljen objavlјivanjem brošura i članaka, poput brošure Milorada Mojića *Srpski narod u kandžama Jevreja*, u kojoj je pisano o antimasonskoj izložbi i brošuri *Jevreji u Srbiji* Lazara Prokića. Jedan od najistaknutijih antijevrejskih i antimasonskih pisaca u Srbiji bio je Dimitrije Ljotić⁵⁵. U periodu od kraja 1939. i u prvoj polovini 1940. godine Ljotić je održao seriju javnih antisemitskih predavanja koja

51 Jovan Byford, Ogledi br 6, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005, str. 172.

52 Isto, 172.

53 О Holokaustu na prostoru Srbije više u : Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944, Београд, 1970; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Београд, 1979; Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945*, Београд, 1980; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: војна окупaciona politika i уништавње Јевреја 1941–1942.* године, Београд, 2007; Јован Ђулибрк, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011; Милан Ристовић, *Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Београд, 2016.

54 О овоме више и : Александар Стојановић и Дејан Зец, „Јазбина из које су потекла сва зла и све веће несреће“: антисемитска и antimasonska пропаганда на страницама колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944, у Колаборационистичка штампа у Србији : 1941–1944, Београд, 2015, стр. 255–287; Маријана Мраовић, Од суворе стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944, Београд, 2019, 303–326.

55 О овоме више и Александар Стојановић, Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића, Београд 2015; Василије Драгосављевић, Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941): докторска дисертација, Београд, 2017.

su kasnije objavljena pod naslovom „Drama savremenog čovečanstva“. Bio je ubedjeni antisemita, na čiji je razvoj antisemitskih uverenja bio primetan uticaj *Protokola*. Optužio je Jevreje za sve političke i ekonomске krize u međuratnom periodu, boljševičku revoluciju, dolazak Hitlera na vlast.⁵⁶ Tvrđio je da su se Jevreji i masoni udružili protiv ideje o „novoj Evropi“ koja bi trebalo da počiva na nacionalnom i hrišćanskom principu slaleški uređenih društava i da bude nosilac „antijevrejskih, antimasonske, antiboljševičkih i antidemokratskih osnova“.⁵⁷ Dimitrije Ljotić je svoje antisemitske stavove retko iskazivao pre nego što je sa svojim političkim istomišljenicima osnovao „Zbor“ ali je u narednom periodu i tokom čitavog perioda okupacije širio svoj mit o Jevrejima i masonima, kao neprijateljima u zaveri protiv naroda i države.⁵⁸ On je *Protokole* smatrao „planom svetske drame“ koja se odvijala upravo u vreme Drugog svetskog rata. Prema Ljotićevom verovanju jevrejska zavera bila je toliko moćna da je „čak i samog Hitlera uhvatila u svoju mrežu“.⁵⁹ Takođe, Ljotić je razvijao i tezu da su *Protokoli* plan koji „sadrži postepene uslove koje treba ostvariti da bi jevrejstvo postupno i otvoreno vladalo svetom“. Optužio je Jevreje da su izazvali Drugi svetski rat sa ciljem da unište čitavu jednu civilizaciju u namjeri da zavladaju svetom.⁶⁰ U tekstu „Drame savremenog čovečanstva“, ali i drugim Ljotićevim antisemitskim istupima krajem tridesetih godina i tokom okupacije Srbije, više je nego uočljiv direktni uticaj *Protokola sionskih mudraca*.

Nakon Drugog svetskog rata na prostoru današnje Srbije usledio je dug period u kome nije bilo objavljuvanja značajnijih antisemitskih spisa a time ni novih verzija *Protokola sionskih mudraca*. Povodom izlaska iz štampe knjige pod naslovom *Tajanstveni svet masona* (1984), autora Mihajla Popovskog, u kojoj su preštampani delovi *Protokola* usledila je državna zabrana štampanja ove knjige. Nakon raspada SFR Jugoslavije i početka ratova 1990ih u klimi ideoološke i društvene konfuzije, rastakanja starog sistema i ključanja ekstremnih političkih ideja, *Protokoli sionskih mudraca* objavljivani su, što u odlomcima što integralno, veliki broj puta. Iako je negativni uticaj *Protokola* bio evidentan, jedini put kada su državne vlasti u tadašnjoj SR Jugoslaviji odreagovalena opasnost koju širi ova knjiga bilo je 1994. godine, kada su se određeni delovi ovog pamfleta našli u

56 Aleksandar Stojanović, *The Jew as the National Enemy and Eternal Evil. Anti Semitic Propaganda in Serbia under Nazi Occupation (1941-1944)*, rad u štampi.

57 Darko Gavrilović, *Mit o neprijatelju. Antisemitizam Dimitrija Ljotića*, Beograd, 2018, str. 154.

58 Isto, 54.

59 Isto 114.

60 Isto, 121–122.

radikaliskom listu *Velika Srbija*. Tom prilikom je policija zaplenila ceo tiraž lista.⁶¹ Izuzev ovog slučaja, *Protokoli* su se štampali i prodavali sasvim slobodno.⁶² Posmatrajući u celini, gotovo je nemoguće ući u trag tačnom broju novih izdanja i reizdanja *Protokola*, ali se sa sigurnošću može reći da je od 1990–1995. godine bilo registrovano bar 12 različitih izdanja, a od 1995. bar novih 8 izdanja.⁶³ U beogradskim knjižarama se i danas mogu naći primerci novijih izdanja knjige *Protokoli sionskih mudraca*; a 2001. godine objavljeno je novo reizdanje *Protokola* sa obimnim predgovorom i pratećom studijom antisemitskog karaktera, što je izazvalo burne reakcije javnosti.

Najpoznatiji po objavljinju antisemitske literature i brošura o *Protokolima* u vremenu nakon raspada Jugoslavije bio je Ratibor Đurđević⁶⁴. On je bio prvi čovek izdavačke kuće „Ihtus – Hrišćanska knjiga“, koja se istakla antisemitskim izdavaštvo i koja je objavila preko 130 originalnih antisemitskih dela i prevoda antisemitske literature sa drugih jezika. Đurđević je iskreno verovao u istinitost *Protokola* i druge teorije zavera, ističući u svojim mnogobrojnim spisima ovakva uverenja (kao na primer da su *Protokoli* „dokument o judejskoj podlosti, podrivačkoj zaveri, beskrupuloznosti i đavolskom štetočinstvu“⁶⁵). Slično mišljenje je imao i protorej dr Žarko Gavrilović, koji je u predgovoru jednog izdanja *Protokole* definisao kao „antihrišćansku i antihristovsku knjigu, koja zagovara krv, nasilje, rušenje, bunt protiv Boga i čoveka“.⁶⁶ Pored izdavačke kuće *Ihtus*, *Klub nacionalnih knjiga Velvet* je takođe bio poznat po svom antisemitskom izdavaštvu

61 <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=280612&print=yes> pristupljeno 11. 8. 2020.

62 Ponovo su štampani Protokoli 1994. godine, prema izdanju iz 1941; Izdavačka kuća *Ihtus – Hrišćanska knjiga*, u vlasništvu Ratibora M. Đudevića je objavila više izdanja *Protokola sionskih mudraca* i knjiga slične tematike o zaverama Jevreja. Prevedeni su Karl Bergmajster (*Zavera nad zaverama: Protokoli sionskih mudraca pred sudom u Bernu 1934–1935*, Beograd 1999. i 2002. godine), Džon Krejg Skot (Vlada u senci: *Protokoli sionskih mudraca i zlodela judeo-masona: Posvećeno svim ljudima dobre volje*, Beograd 1999) i drugi. Tu su i dela domaćih autora, poput Dragomira Tomića, koji je objavio knjigu pod nazivom *Protokoli sionskih mudraca. Novi svetski poredak*.

63 <http://www.nin.co.rs/2001-08/02/19117.html> pristupljeno 9.8.2020; Izdavačke kuće koje su objavljivale *Protokole* ponekad su izostavljale sam naziv ovog antisemitskog spisa iz naslova svojih izdanja. Tako je na pr. 2013. godine u Beogradu u izdanju izdavačke kuće Alma objavljen prevod *Protokola* sa predgovorom Lazara Prokića (reprint izdanja iz okupiranog Beograda 1941. Godine) pod naslovom *Ko su oni?*

64 Ratibor Đurđević (1915-2011) Pre Drugog svetskog rata bio je član Bogomoljačkog pokreta; Radio je kao sekretar Hrišćanske zajednice mladih ljudi (YMCA). Do 1943. godine bio je angažovan u Nacionalnoj službi rada generala Milana Nedića. Godine 1950. godine prelazi u Ameriku gde ostaje do 1992. godine kada se vraća u Beograd. Detaljnije o Ratiboru Đurđeviću i njegovom antisemitskom radu, u radu Aleksandra Stojanovića u ovom zborniku.

65 *Pamućor M. Ђупђевић, nav. delo.* 45.

66 *Pamućor M. Ђупђевић, nav. delo.* 14. uvodna tumačenja koja je napisao protorej dr Žarko Gavrilović.

Po povratku iz SAD, devedesetih godina Ratibor Đurević započinje snažnu kampanju borbe protiv „Judejaca“ (deo Jevreja koje smatra odgovornim za sva zlodela sveta). Održavao je veliki broj predavanja sa prepunim salama, propagirajući teze da su Jevreji sami stvorili „mit o Holokaustu“ i da su preuveličavali broj nastrandalih Jevreja u Drugom svetskom ratu. Jednom prilikom je u Skadarliji u Beogradu, u kući Đure Jakšića, promovisana knjiga profesora Živojina Simića – *Sveto pismo – jevrejsko ogledalo* (u izdanju kuće *Ihtus*). Predgovor u ovoj knjizi pod nazivom „Judejci neprijatelji čovečanstva“ napisao je Đurđević. Ceo skup je blagoslovio Žarko Gavrilović. Publiku su mahom činili mlađi ljudi, koji su zajedno sa predavačima razvijali dodatnu mržnju prema Jevrejima. To je bio samo jedan u nizu ovakvih skupova koji, nažalost, nisu nailazili na veće osude.⁶⁷

Ratibor Đurđević zajedno sa svojim ideološkim saborcima izvršio je ogroman uticaj na drastično širenje antisemitskih ideja u srpskom javnom mnjenju. Pored objavljanja više izdanja *Protokola sionskih mudraca* on je, i u gotovo svim ostalim knjigama koje je objavio po povratku iz emigracije iznosio niz najoštijih i najmalicioznijih optužbi na račun Jevreja, koje su sve bile zasnovane na njegovom dubokom ubeđenju o istinitosti *Protokola* i postojanju jevrejske zavere. Tako aktivnost, nažalost, odvijala se u veoma traumatičnim godinama, obeleženim ratovima, političkim ekstremizmom, ekonomskim krizama i hiperinflacijom, neprestanim govorom mržnje u medijima. U takvim uslovima antisemitske aktivnosti Đurđevića i njegovih istomišljenika dobijale su veliki medijski prostor a povremeno su bile instrumentalizovane i u dnevnapoličke svrhe.

Za vreme vlasti Slobodana Miloševića, postojalo je snažno verovanje u navodnu antisrpsku zaveru skovanu iz ruku Jevreja, kada su se na državnoj televiziji i drugim uticajnim medijima otvoreno vredjali Jevreji, masoni i drugi, kao glavni krivci za sve probleme srpskog naroda. Antisemitizam je oživeo i u nekim političkim i religijskim krugovima. Reč je sa jedne strane o tzv. „novoj levici i desnici“ (JUL, Radikali) i o ljetićevoškim, nedjećevoškim i kleronacionalističkim pokretima. Svoje teorije su širili kako na TV programu (TV Palma, Velika Srbija), tako i u časopisima (Logos, Pravoslavlje⁶⁸). Tako je, na primer, u br. 16 za 1994. godine, Šešeljeva *Velika Srbija* objavila *Protokole sionskih mudraca*, dok su

67 <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=280612&print=yes> pristupljeno 11.8. 2020.

68 U *Logosu*, časopisu studenata Bogoslovske fakultete SPC, tvrdilo se da postoji „planetarna jevrejska zaveru protiv hrišćanskog pravoslavlja, posebno protiv srpskog naroda i Rusije“ U jednom broju *Pravoslavlja* za 1994., član *Srpske narodne obnove* proglašava Jevreje „narodom najgorim i vrijednim prezrenja“. Nakon objavljanja teksta *Jevreji ponovo razapinju Hrista*, urednik ovog lista je smenjen. – Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, *O čemu crkva (ne) može da se pita. SPC, država i društvo u Srbiji (2000–2005)*, Beograd, 2005, str. 23–24.

se na *TV Palmi* Jevreji optuživali kao „ubice i zločinci“.⁶⁹ Negativna propaganda protiv Jevreja doživela je vrhunac tokom NATO bombardovanja Jugoslavije 1999. godine, kada su Jevreji u administraciji predsednika SAD Bila Klintona optuženi za planiranje bombardovanja.

Dolaskom demokratskih vlasti početkom 21. veka situacija se poboljšala, ali je bilo neohodno i više od jedne decenije, kako bi se počelo sa zabranjivanjem antisemitskih sadržaja i organizacija koje su propagirale nacističke ideje. Aca Singer, predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i Srbije, isticao je da su sa prvim naznakama demokratije pojedinci smatrali da je sve dozvoljeno, „pa i otvoreno propagiranje antisemitizma“.⁷⁰

Antisemitizam u Srbiji se nažalost nije ograničio samo na skupove, rasprave i preteće slogane ispisane na zidovima. Svoj najveći proboj do širokih masa imao je preko ekstremnih organizacija, poput *Obraza*, koje su činili mahom mladi ljudi zavedeni, porod ostalog, i antisemitskim idejama. Nije ni malo slučajno što se već pomenuti Ratibor Đurđević našao među osnivačima ovog pokreta – mladi članovi Obraza videli su u njemu svog gurua i oslovljavali ga sa „čika Rajko“. Prema istraživanju Centra za proučavanje alternativa 2003. godine, čak 9% građana Srbije se otvoreno izjasnilo da su antisemiti, dok je 31% ostalo neodlučno. Ova poražavajuća statistika govori da je i tada, više od pola veka od kraja Drugog svetskog rata na prostoru Srbije, antisemitizam bio rasprostranjeniji nego što su mnogi smatrali.⁷¹

U intelektualnim/konstruktivnim raspravama na temu da li *Protokole sionskih mudraca* treba zabraniti zajedno sa ostalom antisemitskom literaturom, postoja-la su takođe podeljena mišljenja. Jedno mišljenje je bilo, da bi *Protokoli* trebalo zabraniti, jer propagiranjem teorije o jevrejskoj zaveri za osvajanje sveta podstiču antisemitska osećanja i aktivnosti. Sa druge strane, hrvatski istoričar profesor Golštajn smatrao je da bi, konkretno u Hrvatskoj, gde su *Protokoli* štampani, ali nisu bili popularni, pritisak da se *Protokoli* zabrane mogao izazvati neželjeni efekat – „jačanje desne radikalne scene“, što bi, kako je smatrao, bilo kontraproduktivno.⁷²

Zbog narastajućeg antisemitizma u društvu, Savez jevrejskih opština Jugoslavije je nekoliko puta upućivao prijavu Okružnom javnom tužilaštvu u Beo-

69 Isto, 23.

70 https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2005&mm=03&dd=23&nav_id=164958 pristupljeno 20.8.2020.

71 https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2005&mm=03&dd=23&nav_id=164958 pristupljeno 12.8.2020.

72 <https://www.slobodnaevropa.org/a/843705.html> pristupljeno 12.8.2020.

gradu, između ostalog i protiv izdavačke kuće *Centar* za „izazivanje verske i nacionalne mržnje“, međutim, ta prijava je odbačena.⁷³ Savez jevrejskih opština je u nekoliko navrata zahtevao zabranu antisemitskih knjiga, ali te inicijative do danas nisu urodile plodom. Protiv Ratibora Đurđevića podnošeno je nekoliko prijava, međutim, sud ga je proglašio nesposobnim za učešće u sudskom procesu zbog starosti, iako je on i dalje nastavio da izdaje antisemitsku literaturu.⁷⁴

Savez jevrejskih opština Srbije je 2007. godine uputio protest zbog izlaganja i prodaje na Beogradskom sajmu knjiga *Protokola sionskih mudraca* u izdanju izdavačke kuće *Ihtus -Hrišćanska knjiga*. Ironija je da je na tom Beogradskom sajmu knjiga bila obeležavana 20-godišnjica smrti italijanskog pisca Prima Levija, Jevrejina i žrtve Holokausta, o kome je pisao u svojim delima.

Osim šarenolike literature koja propagira antisemitizam i borbu protiv Jevreja, svakodnevno su dostupni i internet sajtovi koji šire ovakve poruke⁷⁵. Na ne malom bruju njih mogu se pronaći sadržaji *Protokola sionskih mudraca* sa komentarima uz uvodne napomene koje otkrivaju antisemitska uverenja urednika. Kako publikovanje ove knjige nije zabranjeno niti kažnjivo, posetioci ovih sajtova su u mogućnosti da čitaju najrazličitije interpretacije sadržaja *Protokola*, koje su autori tih sajtova kontekstualizovali i smestili u današnje vreme, ne bi li time potvrdili svoja antisemitska uverenja. Čitaoci tih teorija bi trebalo da uvide umešanost Jevreja u sve svere društva i da, kako na jednom internet portalu navodi „danas svako ko pročita novine, pogleda poslednje vesti na televiziji i okrene se malo oko sebe, može i sam sasvim jasno videti koliko istine ima u njima“ (prim. *Protokolima*, prim.aut). Iako je teško zamisliti da se mogu pronaći oni koji trebaju da poveruju u sadržaj *Protokola*, oni zaista i postoje.

U borbu protiv nevidljivog neprijatelja u vidu društvenog antisemitizma su

74 Predmet broj Ki-19/03, Više javno tužilaštvo u Beogradu – Krivična prijava protiv dr Ratibora Đ. – autora knjige Protokoli sionskih mudraca sa nadnaslovom Tekst, objašnjenja i tumačenja sa hrišćanskog i nacionalističkog gledišta, i Žarka Gavrilovića – autora predgovora Uvodna razmatranja i podaci. Ovaj sudski postupak je prekinut 1992. Godine; Predmet broj Ki- 727/01, pred Višim sudom u Beogradu Protiv prof. Đorđa Katića, autora predgovora knjige *Protokoli skupova sionskih mudraca*, sa podnaslovom *Pakleni plan osvajanja sveta koji izvode judeo-masoni* i KIZ Centar. Postupak je pokrenut 2001. godine, a obustavljen sudском odlukom 2003. godine.

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=02&dd=24&nav_category=12&nav_id=162978, pristupljeno 8.8.2020.

75 Vidi npr: <https://www.zbor.rs/dr-ratibor-m-urdjevic-tekst-objasnjenja-i-tumacenja-knjige-protokolskih-mudraca/> ; <https://astrofon21.rs/protokolskih-mudraca/> ; <http://drugastranaistorije.in.rs/?p=961> pristupljeno 29.8.2020.

pored Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, još 24 organizacije uputile javni apel osuđujući, kako je rečeno, legalizaciju tog antisemitskog pamfleta. Prilikom jednog obraćanja, advokat Saveza jevrejskih opština, Nebojša Samardžić istakao je da do tada nije izrečena nijedna presuda zbog širenja antisemitizma u Srbiji, navodeći da „zakon ni ne poznaje antisemitizam, već se sudski postupci mogu pokretati samo na osnovu zakonske zabrane širenja nacionalne, verske i rasne mržnje i netrpeljivosti“. Savez jevrejskih opština je slao zvanični predlog Vladi Srbije da se zabrana antisemitizma i negiranje postojanja Holokausta uvrsti u Krivični zakonik Srbije, kao što je već bio slučaj u većini zemalja Evropske Unije ali ni to nije do danas postignuto.⁷⁶

Protokoli sionskih mudraca se ističu kao jedan od najmalicioznijih falsifikata u istoriji. Istovremeno oni su najtiražniji i globalno najznačajniji antisemitski spis čija aktuelnost i štetno dejstvo nažalost traju i danas. U antisemitskim krugovima, *Protokoli* su odigrali ključnu ulogu u opravdavanju Holokausta, a mnogi današnji poricatelji stradanja Jevreja u Drugom svetskom ratu takođe veruju u istinitost tvrdnji iznetih u ovom delu. Možemo zaključiti da je posle završetka Drugog svetskog rata, svet većinski zauzeo mišljenje da su *Protokoli*, kako je istakao britanski istoričar Norman Kon, „surovo napisan komad reakcionarne besmislice“. Držeći se ovog mišljenja, antisemitizam kao pojam je proteran iz legitimnih rasprava političkom korektnošću. To nipošto ne znači da je uništen ili nestao već samo da se još jednom uspešno transformisao i prilagodio novim političkim kontekstima. Koliko je ovo tačno svedoči popularnost *Protokola sionskih mudraca* u većini islamskih zemalja kao i u krugovima ljubitelja teorija zavere na prostoru bivše Jugoslavije ali i širom sveta.

Na prostoru Srbije *Protokoli* su izvršili ogroman direktni uticaj na najznačajnije nosioce antisemitske ideje i stvaraoce antisemitskih sadržaja, od vladike Nikolaja Velimirovića i Dimitrija Ljotića još u godinama pre Drugog svetskog rata do Ratibora Đurđevića i njegovih saboraca iz zabranjenog pokreta *Obraz* u prvim decenijama ovog veka. To nas dovodi do pitanja zbog čega je sadržaj *Protokola* nepodesan za veći broj zemalja Evrope, do te mene da budu zabranjeni za štampu i prodaju, a u Srbiji se mogu pronaći u slobodnoj prodaji? Da li je neophodno da antisemitiski pritisak ekstremističkih organizacija ponovo oživi kako bi se ovim pitanjima pozabavili i mediji i državne vlasti? Na prostoru Srbije kultura sećanja je problematična, relativizacija Holokausta snažna a revisionistički stavovi koji urušavaju istorijsku sliku o Jevrejima u Srbiji sve glasniji. Slobodna cirkulacija *Protokola sionskih mudraca* među čitalačkom publikom, kao i

76 https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=02&dd=24&nav_category=12&nav_id=162978 pristupljeno 19.8.2020.

njihova široka dostupnost u bibliotekama i na internetu, u takvim okolnostima predstavljaju potencijalni izvor novih ekstremizama, antisemitskih aktivnosti i širenja decenijama starih zabluda i teorija zavera na generacije koje se tek rađaju.

Summary: The paper analyses global and local impacts of the Protocols of the Elders of Zion, probably the most influential and wide-spread antisemitic narrative in the world. First Serbian/Croatian translations of this pamphlet were published in 1920s and they shaped the antisemitic accusations of political extreme-right wing throughout interwar period and were heavily exploited during the antisemitic propaganda campaign in Serbia under Nazi occupation 1941–1944. Theory of supposed Jewish conspiracy against Christianity (and to rule the world) became a corner stone of many extreme-right political narratives, including the ones of Dimitrije Ljotić and his associates from Zbor movement. Although practically banned during the communist rule in Yugoslavia, the Protocols remained a concealed source of anti-Semitism and conspiracy theory, waiting to be resurrected. After the fall of communist regime in Yugoslavia and during the 1990s wars numerous new editions of Protocols have been published in Serbia, some of them enhanced by editors' comments and other antisemitic writings joined to the original text. They inspired a new wave of anti-Semitism in Serbia by showcasing Clinton's administration's policies toward Serbia and Serbs as the direct consequence of the Protocols and supposed Jewish conspiracy. This papers also deals with actions of Jewish community in Serbia and its legal struggle to prevent the publishing of antisemitic narratives.

Keywords: Protocols of Elders of Zion, Jews, Anti-Semitism, Conspiracy Theories, Forgery

*Demografske posledice
migracije i ekstremizma*

Daniela Arsenović

UDK 314.17/.18(163.41)(497.5)(082)

DEMOGRAFSKE PROMENE STANOVNIŠTVA SRPSKE NACIONALNE PRIPADNOSTI U HRVATSKOJ

Apstrakt: Analiza demografskih promena stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti, zahteva sagledavanje sveukupnih demografskih karakteristika ukupnog stanovništva teritorije koja je predmet istraživanja. Zbog toga je pre samog pregleda promene broja stanovnika i uzroka tih promena kod stanovništva srpske nacionalne pripadnosti, u radu dat sažetak najznačajnijih demografskih procesa u Hrvatskoj. Kao osnovne karakteristike populacionog razvoja Hrvatske izdvajaju se kontinuirani pad nataliteta, starenje stanovništva ali i emigracija. Demografske promene Srba u Hrvatskoj prate iste promene kao i ukupno stanovništvo Hrvatske, ali su uzroci određenih promena razlikuju, kao i njihove posledice. Depopulacija kao neizbežna posledica niskih reproduktivnih normi, negativnog prirodnog priraštaja, starenja stanovništva i emigracije, naročito će doći do izražaja u manjim seoskim sredinama. Demografsko praznjenje usloviće izumiranje pojedinih manjih naselja u kojima već danas živi uglavnom samo staro stanovništvo.

Ključne reči: stanovništvo, demografske promene, starenje, prirodni priraštaj

Demografske promene stanovništva Hrvatske

Kao osnovne karakteristike populacionog razvoja Hrvatske izdvajaju sekontinuirani pad nataliteta, starenje stanovništva ali i emigracija. Pad stope nataliteta registruje se još od sredine 20. veka, a od 1990. godine, prirodni priraštaj je negativan i praćen je intenzivnim starenjem stanovništva. Navedeni populacioni trendovi uslovili su depopulaciju, odnosno smanjivanje ukupnog broja stanovnika^{1,2}. Neto stopa reprodukcije je još sredinom 20. veka bila ispod vrednosti potrebne za prostu zamenu generacija (manja od jedinice). U radovima Mrđen (2004), od 1968. godine, stopa ukupnog fertiliteta u Hrvatskoj je ispod 2,1 deteta i uz manje

¹ Wertheimer-Baletić A. (2004). Depopulacija i starenje stanovništva-temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. Društvena istraživanja, 13, 45 (72-73), 631-651.

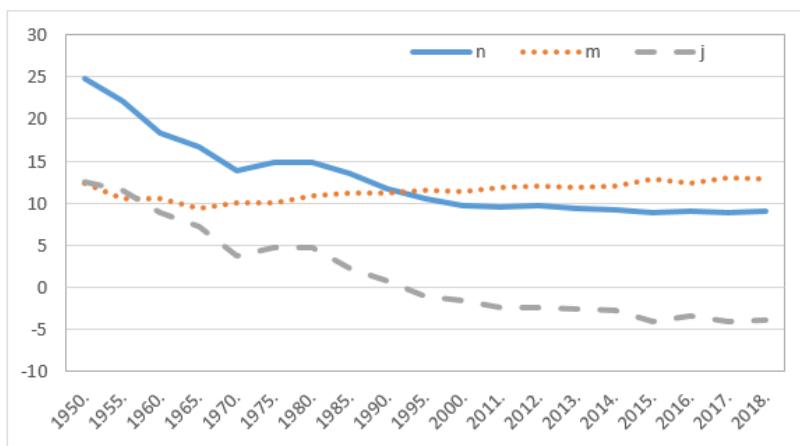
² Nejašmić I., Toskić A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj-sadašnje stanje i perspektive. Hrvatski geografski glasnik, 75/1, 89-110.

oscilacije u stalnom je padu³.

Demografske promene zabeležene na početku 21. veka, usledile su kao logična posledica demografskih promena u prošlosti, naročito onih koje su se odvijale u drugoj polovini dvadesetog veka, a na koje su pored opštih razvojnih faktora delovali i brojni drugi specifični, kao što su ekonomski, socijalni, zdravstveni, politički⁴. Prema podacima EUORTAT-a za 2016. godinu, stopa ukupnog fertiliteta u Hrvatskoj iznosi 1,4⁵ što je ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva.

Prema pojedinim autorima, glavne karakteristike u promeni stope rasta stanovništva Hrvatske nakon Drugog svetskog rata, odnosno stope pada ukupnog broja stanovnika od 90-ih godina, mogu se svrstati u tri grupe: Prvu čini dugoročna tendencija pada stope nataliteta i prirodnog priraštaja, drugu dugotrajno iseljavanje iz Hrvatske (koje je za posledicu imalo negativan migracioni saldo) i treću grupu čine ratni gubici u prvoj polovini 90-ih godina, što je ubrzalo pad stope nataliteta i porast stope mortaliteta i za posledicu imalo prirodnu depopulaciju (Wertheimer-Baletić, 2004).

Grafikon 1. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske, 1950-1990.

³ Mrđen S. (2004). Projekcije stanovništva Republike Hrvatske do 2031. godine: mogu li migracije ublažiti buduće negativne demografske trendove? Migracijske i etničke teme, 20 (1), 63-78.

⁴ Arsenović D. (2018). Demografski razvoj i perspektive stanovništva Severne Dalmacije. Srpsko-Hrvatski odnosi u 20. Veku. Primena pozitivnih iskustava na razvoj ruralnih područja i uticaj demografskih kretanja na održiv rast u Severnoj Dalmaciji. 7-15. Golubić. ISBN 978-86-88983-61-7

⁵ Eurostat; www.europa.eu; podatak za 2016. godinu

Izvor: Wertheimer-Balteić (2004)⁶; Nejašmić i Mišetić (2004)⁷; DZS RH⁸

Napomena: n-stopa nataliteta, m-stopa mortaliteta, j-stopa prirodnog priraštaja.

Stope su računate na 1000 stanovnika i izražene su u promilima

Prirodno kretanje stanovništva prikazano na grafikonu 1 ukazuje na kontinuirani pad stope nataliteta i stope prirodnog priraštaja. Od sredine 20. veka pa sve do početka 21. veka, stopa nataliteta je smanjena sa 24,8 promila (1950) na 9 promila (2018). Stopa mortaliteta se u istom periodu kretala u rasponu od 9 do 12 promila, a uzimajući u obzir demografske karakteristike stanovništva (porast očekivanog trajanja života, starenje stanovništva, niske reproduktivne norme), verovatno je da će slične vrednosti zadržati i u narednom periodu.

Pad stope prirodnog priraštaja je kontinuiran proces, a od početka 90-ih ima negativne vrednosti. U posmatranom periodu stopa prirodnog priraštaja smanjena je sa 12,5 primila (1950) na -3,9 promila (2018).

Dugoročno iseljavanje stanovništva sa prostora Hrvatske, za posledicu je imalo negativan migracioni saldo, a koji je uticao i na promenu broja stanovnika u zemlji. Analiza međupopisnih promena broja stanovnika od prvog popisa nakon Drugog svetskog rata, pa sve do popisa 2011. ukazuje da prva četiri međupopisna perioda (1948-1981) beleže pozitivnu promenu broja stanovnika, prirodni priraštaj je u tom periodu bio pozitivan, tako da je uprkos negativnom migracionom bilansu prirodno kretanje doprinelo pozitivnom populacionom rastu. U periodu od 1981. do 1991. promeni broja stanovnika pozitivno su doprinele obe komponente kretanja stanovništva i to prirodni priraštaj sa 49,5 procenata, a pozitivan migracioni saldo sa 50,5 procenata. U naredna dva međupopisna perioda broj stanovnika se smanjivao, a na smanjenje su uticali kako negativan prirodni priraštaj, tako i negativan migracioni saldo.

⁶ Wertheimer-Balteić A. (2004). Depopulacija i starenje stanovništva-temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 13, 45 (72-73), 631-651.

⁷ Nejašmić I., Mišetić R. (2004). Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001-2031. *Društvena istraživanja*, 13(4-5), 751-776.

⁸ <https://www.dzs.hr/Hrv/Publication/subjects.htm>

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika Republike Hrvatske, 1948-2011.

GODINA	BROJ STANOVNIKA
1948.	3779858
1953.	3936033
1961.	4159696
1971.	4426221
1981.	4601469
1991.	4784265
2001.	4437460
2011.	4284889

Izvor: Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska⁹

U tabeli 1 prikazano je kretanje broja stanovnika Republike Hrvatske tokom druge polovine 20. i početkom 21. veka, odnosno od prvog zvaničnog popisa nakon Drugog svetskog rata (1948) do popisa 2011. U popisu 1948. godine u Hrvatskoj je živelo 3 779 858 stanovnika. Ukupan broj stanovnika je rastao sve do popisa 1991. kada je iznosio 4 784 265. Naredna dva popisa beleže pad broja stanovnika na 4 437460 (u 2001) i 4 284 889 (u 2011).

Pored navedenog, stanovništvo Hrvatske karakteriše i intenzivna emigracija, zbog čega depopulacija kao demografski proces ima dominantan uticaj u svih delovima zemlje, a ona je naročito izražena u gradovima i opštinama u kojima su Srbi do 1991. godine, činili većinsko stanovništvo¹⁰. Mrđen¹¹(2019) navodi da su ratna dešavanja u Hrvatskoj u periodu 1991-1995. dovele do dinamičkih i strukturnih promena u Obrovačkom kraju u kojem su Srbi u popisu 1991. činili dve trećine stanovništva. U pitanju je područje koje je još od sedamdesetih godina praćeno ruralnim egzodusom. Ratne prilike su dovele do prisilnog iseljavanja, zbog čega je demografska slika ovog područja dodatno narušena, posebno u period 1991-2001. Sva naselja Obrovačkog kraja su u ovom periodu imala pad broja

⁹ <https://www.dzs.hr>

¹⁰ Arsenović D. (2018). Demografski razvoj i perspektive stanovništva Severne Dalmacije. Srpsko-Hrvatski odnosi u 20. Veku. Primena pozitivnih iskustava na razvoj ruralnih područja i uticaj demografskih kretanja na održiv rast u Severnoj Dalmaciji. 7-15. Golubić. ISBN 978-86-88983-61-7

¹¹ Mrđen S. (2019). Promjene u demografskoj slici Obrovačkog kraja nakon 1991. Srpsko-hrvatski odnosi, izbeglištvo I ideologije kao faktor izgradnje identitetata. Centar za istoriju, demokratiju I pomirenje; Udruga za povijest, suradnju I pomirenje. ISBN: 978-86-88983-69-3

stanovnika, a devet od ukupno dvanaest naselja izgubilo je više od 80 procenata stanovništva. Ove promene su uticale i na etničku strukturu stanovništva, pa je srpsko stanovništvo koje je nekada činilo većinu, svedeno na 12 procenata, dok je udeo Hrvata povećan na četiri petine i to zbog doseljavanja Hrvata iz ostalih delova Hrvatske, ali i Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Slične promene odigrale su se i u drugim opština u kojima su Srbi činili većinu stanovništva.

Promene broja ukupnog i stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u popisima od 1948. do 2011.

Pre same analize stanovništva po etničkim grupama, potrebno je ukazati na značenje i različito tumačenje pojama etničke pripadnosti, kao i na izvesne metodološke promene u popisima koji su sprovođeni na prostoru republika nekadašnje SFRJ. Postoje različite definicije i tumačenja etničke pripadnosti, koja prema konvencijama Ujedinjenih nacija počiva na zajedničkom razumevanju istorije, teritorijalnog porekla, određenih kulturnih obeležja kao što su jezik, religija, specifični običaji i način života etničke grupe¹². Na sličan način etničku grupu je definisao i Maks Weber u drugoj polovini 20. veka, ukazavši da je kompleksnost razumevanja etničke pripadnosti nametnula i različita tumačenja samog pojma, zbog čega ne postoji jedinstvena opšteprihvaćena definicija etničke grupe¹³. Etničkaobeležja zbog svoje subjektivne dimenzije mogu biti politički osetljiva, čemu ide u prilog i mišljenje Hammela i sar¹⁴. (2007) da je svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti na neki način politički izraz. Pored toga, populacijski, etničke grupe su često malobrojne, zbog čega je sloboda i pravo na deklarisanje pojedinaca u popisu od suštinskog značaja. Poznavanje i proučavanje etničkestrukture u regionima i državama koje se odlikuju multinacionalnom i multikonfesionalnom stруктурom, ima veliki značaj kako u nauci tako i u društvenom životu¹⁵, pri čemu veća etnička, kulturna i istorijska heterogenost stanovništva iziskuje detaljnije proučavanje i poznavanje uzroka i posledica tih razlika.

Deklarisanje stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u popisima, oduvek je predstavljalo osetljivo pitanje, koje je sa sobom nosilo i naglašenu političku konotaciju. Upravo zbog toga, struktura stanovništva prema nacionlanoj ili et-

12 United Nations (2006). Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing. New York and Geneva.

13 Weber, M. (1968). Economy and Society, Berkeley: University of California Press.

14 Hammel, A.E., Mason, C. i Stevanović, M. (2007). Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji. Stanovništvo, 45(2), 7-24.

15 Raduški, N. (2007). Metodološki aspekti i problem u istraživanju etničke strukture stanovništva. Teme, 31(4), 687-702.

ničkoj pripadnosti može biti, a često to i jeste indikator ukupne društvene klime u zemlji¹⁶. Knežević i Radić¹⁷ (2016) smatraju da su teorijski okviri u okviru kojih se analizira etnički identitet najčešće u korelaciji sa državnim i različitim društvenim težnjama.

Podaci o etničkoj strukturi mogu se pratiti na osnovu podataka dobijenih u popisima stanovništva. Popis stanovništva daju najbolju sliku demografskog razvijka jedne države i zapravo čine njenu ličnu kartu. Na osnovu podataka popisa moguće je utvrditi populacione promene koje su se u međupopisnom periodu desile, pad ili rast broja stanovnika, kao i samo strukturu rezidencijalnog stanovništva, kao i regionalne promene¹⁸. Popisom se pored ukupnog broja stanovnika prikupljaju i druga obeležja, među kojima je etnička pripadnost. Na osnovu popisa sprovedenih na prostoru republika bivše SFR Jugoslavije, moguće je dobiti tri etnička obeležja, a to su verosipost, maternji jezik i nacionalna pripadnost¹⁶. Popis stanovništva predstavlja instrumenat u borbi za etnički status, a javlja se i kod većine i kod manjine: većine da bi ujedinile i ojačale poziciju suvereniteta, a manjine da bi potvrdile ideo u stanovništvu koji im daje posebna prava i da bi sprečile asimilaciju ako im ideo opada i preti nestanak¹⁹.

Takodje, nejednakosti u metodologiji popisa kada je u pitanju prikupljanje podataka o etničkim karakteristikama na prostoru bivše SFR Jugoslavije predstavljaju izražen primer promenljivosti kategorije narodnost kroz popise²⁰. Kroz popise se vremenom menjao ne samo ideo pojedinih etničkih grupa (a koji je mogao zavisiti kako od prirodnog, tako i od mehaničkog kretanja stanovništva) već se menjao i broj modaliteta²¹, a sve to je uticalo i na broj stanovnika po et-

16 Arsenović D., Ivkov Džigurski A. (2018). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zagreb, 6-8 decembar 2018.

17 Knežević, A. i Radić N. (2016). Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, 54(2), 59-81.

18 Arsenović D., Ivkov Džigurski A. (2018). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zagreb, 6-8 decembar 2018.

19 Jović, D. (2011). Popis stanovništva: bitka za etnički status u postjugoslovenskim državama. *Političke analize*, 2(5), 36-45.

20 Mrđen, S. (2002). Narodnost u popisima. Promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo*, 40(1-4), 77-103.

21 Arsenović D., Ivkov Džigurski A. (2018). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zagreb, 6-8 decembar 2018.

ničkim grupama. Zbog toga, etnička struktura stanovništva na prostoru bivše Jugoslavije izaziva veliki interes i predstavlja veliki izazov ne samo za naučnu već i širu javnost.

Sastav stanovništva jedne zemlje prema nacionalnoj pripadnosti proizilazi iz strukturnih i dinamičkih odrednica kretanja stanovništva, kao što su prirodno i mehaničko kretanje, ali je takođe i pod direktnim uticajem nekih spoljnih činilaca kao što su politička situacija i ratovi²².

U svojim radovima Mrđen²³ (2002) ističe da je prostor bivše Jugoslavije izuzetan primer osetljivosti kategorije nacionalna pripadnost, jer se između popisa menjao ne samo udeo pojedinih etničkih grupa u ukupnom stanovništvu, već i broj ponuđenih kategorija u popisu (neke narodnosti su nestajale, a neke nove su se pojavljivale).

I pored činjenice da pitanje etničke pripadnosti ne spada u red takozvanih osnovnih obeležja stanovništva, zbog demografskog, kulturološkog, političkog i sveopšteg društvenog značaja koje etnička pripadnost nosi, ovo pitanje je bilo obuhvaćeno svim popisima od 1948. godine. Svaki od popisa sprovedenih nakon Drugog svetskog rata, karakterišu metodološke specifičnosti kako kod prikupljanja podataka za ukupno stanovništvo, tako i kod pojedinih obeležja, među kojima se svakako izdvaja nacionalna ili etnička pripadnost. Ove specifičnosti naročito su izražene na primerima muslimanskog i jugoslovenskog etničkog identiteta. Metodološki pristup u popisu 1948. godine predviđao je da se Muslimani jugoslovenskog etničkog porekla izjasne na osnovu jednog od ponuđenih odgovora: Srbin-musliman, Hrvat-musliman, Makedonac-musliman ili neopredjen-musliman. Obrada popisnih podataka vršena je tako što su lica koja su se izjasnila kao Srbi-muslimani uključena u Srbe, Hrvati-muslimani u Hrvate, Makedonci-muslimani u Makedonce, a neopredjeni-muslimani su pod takvim nazivom i iskazani posebno²⁴. Za lica koja su se u popisu 1948. godine izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, metodološka uputstva predviđala su da se rešenje donosi za svaki slučaj pojedinačno, pa su na osnovu toga Dalmatinci uključivani u Hrvate, Šumadinci u Srbe itd. U slučajevima kada se lice izjasnilo kao Bosanac, svrstavano je u kategoriju Srbin, Hrvat ili neopredjen musliman, a u zavisnosti

22 Berber M., Grbić B., Pavkov S. (2008). Promene udela stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj po gradovima i opštinama na osnovu rezultata popisa iz 1991. i 2001. godine. Stanovništvo, 46 (2), 23-62.

23 Mrđen S. (2002). Narodnost u popisima, Promenljiva i nestalna kategorija. Stanovništvo, 1-4, 77-103.

24 Republički zavod za statistiku (2012). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Nacionalna pripadnost, knjiga 2. Beograd.

od imena i prezimena, dok je u situacijama gde se revizija nije mogla uraditi na osnovu metodoloških uputstava, lice uvrštavano u kategoriju ostale i nepoznate narodnosti²⁵. U popisu 1953. godine primenjen je drugačiji metodološki pristup klasifikacije etničke pripadnosti, na osnovu koje su lica koja su se deklarisala kao Muslimani, kao i ona lica jugoslovenskog porekla koja se nisu bliže nacionlano izjasnila i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, svrstana u kategoriju Jugosloveni-neopredeljeni. Lica koja nisu bila jugoslovenskog porekla, a nisu se bliže nacionlano opredelila, svrstana su u kategoriju nacionalno-neopredeljeni SZS, 1994; RZS, 2012). Popis sproveden 1961. godine doneo je nove promene u klasifikaciji nacionalne odnosno etničke pripadnosti, a koje su se odnosile na modifikaciju kategorije Muslimana jugoslovenskog porekla. Lica jugoslovenskog porekla koja su se osećala Muslimanima (u smislu nacionalne ili etničke pripadnosti) deklarisala su se kao Muslimani (RZS, 2012).

U popisu 1971. godine prvi put je stanovništvo koje se izjasnilo u smislu regionalne pripadnosti tako i svrstano u grupu izjasnili se u smislu regionalne pripadnosti. Takodje, stanovništvo koje se u popisu izjasnilo kao Muslimani tako je i prikazano u smislu narodnosti²⁶. Pored toga, metodološki pristup u popisima 1971. i 1981. godine uvodi grupisanje stanovnika u dve zbirne kategorije, a koje su bazirane na tome da li se lice izjasnilo ili nije (Nacionalno s izjasnili i Nisu se nacionalno izjasnili). Na osnovu ove podele, lica koja se nisu izjasnila razvrstavna su u tri podkategorije i to: Lica koja se uopšte nisu izjasnila, lica koja su se izjasnila kao Jugosloveni i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti (SZS, 1994). Lica koja se nisu uopšte izjasnila, to parvo su iskoristila na osnovu člana 41 Ustava SFRJ u 1971., odnosno člana 170 Ustava SFRJ iz 1981. godine. Naredni popis donosi nove kategorije, odnosno modalitete kod etničke pripadnosti ali i neke druge metodološke pristupe tehničke prirode. U popisu 1991. godine uvedena su tri nova modaliteta: Bunjevac, Egipćanin i Šokac.

Pored činjenice da je promena apsolutnog broja kao i udela određenih etničkih grupa u ukupnom stanovništvu posledica prirodnog kretanja stanovništva na jednoj i migracija (emigracije) na drugoj strani, određene kvantitativne promene dešavale su se i kao posledica primenjivane metodologije, a koja je pak

25 Savezni zavod za statistiku (1994). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga 2. Beograd.

26 Savezni zavod za statistiku (1991). Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981. Knjiga 1. Beograd.

bila vezana za nacionalnu politiku²⁷. Do popisa 1971. Rusini i Ukrajinci su prikazivani zbirno, a to je bio slučaj i sa nekim drugim modalitetima, pa je tako u popisima od 1948. do 1981. godine, stanovništvo koje se u pogledu etničke pripadnosti deklarisalo kao Bunjevci ili Šokci, u konačnim rezultatima su prikazani zbirno sa Hrvatima²⁸. Prema Kneževiću²⁹ (2011) nakon 1961. godine kategorija Jugosloveni gotovo u potpunosti gubi etnonacionalno i civilizacijsko značenje koje je imala do tada i dobija obeležje flotantne etničke grupe, što se na kraju može i zaključiti na osnovu popisa 1961-1981. u kojima su Jugosloveni svrstavani u nacionalno neopredeljene.

Svakako da korišćenje i analiza podataka o etničkoj pripadnosti, a u svrhu naučnog i stručnog zaključivanja, može biti otežana i nekim drugim metodološkim preprekama, a koje nisu direktno vezane samo za etničko obeležje. To su pre svega neujednačeni vremenski intervali između popisa, koji bi po pravilu trebali da se održavaju na svakih deset godina.

Promena u definiciji ukupnog stanovništva, takođe predstavlja izazov kod komparativnog praćenja određenih demografskih trendova i obeležja.

Arsenović i Ivkov Džigurski³⁰ (2018) ističu da se na osnovu sveukupne analize metodologije popisa, broja i udela određenih etničkih grupa, ali i drugih demografskih karakteristika može izdvojiti nekoliko konstatacija: Prva, da je na promene u brojnosti određenih etničkih grupa uticalo prirodno (natalitet i mortalitet) i mehaničko kretanje (migracije) na prvom mestu, ali da su određeni uticaj imale su i promene u popisnoj metodologiji. Druga, da je preovlađujuća politička ideologija nesumnjivo uticala na odluku o izjašnjavanju građana po pitanju nacionalne pripadnosti, zbog čega je u zavisonosti od trenutne političke klime, dolazilo do potiskivanja, odnosno jačanja nacionalne svesti određenih etničkih

27 Arsenović D., Ivkov Džigurski A. (2018). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zagreb, 6-8 decembar 2018.

dnosu na nacionalnu pripadnost, u ovoj studiji, su sprovedeni na prostoru republika nekadašnje SFRJ.

28 Republički zavod za statistiku (2012). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Nacionalna pripadnost, knjiga 2. Beograd.

29 Knežević A. (2011). Metodološki problem etnostatističke evidencije i etnodemografskih proučavanja stanovništva Srbije. Demografija, 8, 129-144.

30 Arsenović D., Ivkov Džigurski A. (2018). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zagreb, 6-8 decembar 2018.u odnosu na nacionalnu pripadnost, u ovoj studiji, su sprovedeni na prostoru republika nekadašnje SFRJ.

grupa. Treća da je popis stanovništva je jednim svojim delom uvek i politički proces, ali se strogo mora izbegavati korišćenje određenih etničkih grupa radi sticanja moći i političkog uticaja.

Analiza promene broja stanovnika u odnosu na nacionalnu pripadnost, u ovoj studiji, obuhvatila je period od 1948. do 2011., uzimajući u obzir broj i udeo Hrvata i Srba, dok su pripadnici ostalih nacionalnosti svrstani u kategoriju Ostali.

Podaci prikazani u tabeli 2 pokazuju sličan trend u promeni kretanja broja stanovnika. Kada je u pitanju srpsko stanovništvo, pad broja stanovnika prisutan je još od početka 70-ih godina 20. veka, a njihov udeo u ukupnom stanovništvu smanjen je sa 15 procenata (u 1961.) na svega 4,4 procenata (u 2011.). Slično se dogodilo i sa ostalim nacionalnostima, a njihov udeo u 2011. iznosio je 5,2 procenata.

Prvi put u istoriji popisa stanovništva, u popisu 2011. godine, Hrvati su činili 90 procenata ukupnog stanovništva u zemlji i pored činjenice da je njihov apsolutni broj opao za preko sto hiljada u poređenju sa ranijim popisom stanovništva iz 2001³¹. Broj stanovnika Hrvatske u periodu od 1991. do 2011. Smanjen je za skoro 500 hiljada stanovnika, a u istom periodu broj pripadnika srpske nacionalnosti smanjen je za skoro 400 hiljada.

Tabela 2. Kretanje stanovništva po nacionalnosti i popisima u Hrvatskoj

GODINA POPISA	APSOLUTNI BROJEVI				UDEO (U %)			
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
1948.	3779858	2975399	545039	259420	100	78,7	14,4	6,9
1953.	3936033	3116625	589511	229897	100	79,2	15,0	5,8
1961.	4159696	3339890	624932	194874	100	80,3	15,0	4,7
1971.	4426221	3513647	626789	285785	100	79,4	14,2	6,5
1981.	4601469	3454661	531502	615306	100	75,1	11,6	13,4
1991.	4784265	3736356	581663	466246	100	78,1	12,2	9,7
2001.	4437460	3977171	201631	258658	100	89,6	4,5	5,8
2011.	4284889	3874321	186633	223935	100	90,4	4,4	5,2

Izvor: Knjige popisa stanovništva u FNR Jugoslaviji 1948-1961. Knjige popisa stanovništva u SFR jugoslaviji 1971-1991. Popis stanovništva Republike Hrvatske 2001 i 2011.

Poznato je da su kroz istoriju odnosi Srba i Hrvata prolazili kroz različite faze. Kao jedan od značajnijih perioda sloge možda se može navesti 5. jun 1848. kada

³¹ Durđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia. Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 148, 583-591.

je srpski patrijarh Josif Rajačić ustoličio Josipa Jelačića za hrvatskog bana³². Ubrzo ovi odnosi su ponovo narušeni. U periodu od 131 godine na prostoru Hrvatske izvršeno je 14 popisa stanovništva i oni ukazuju na značajne fluktuacije nehrvatskog stanovništva. Skoro sve do kraja XIX veka na prostoru Hrvatske živeli su iskljucivo Hrvati i Srbi, jer ostalih nacionalnosti nije bilo više od dva procenta³³. Popisi iz 1900. i 1910. beleže skoro udesetostručenje "ostalih" nacionalnosti, osetno smanjenje broja i udela Hrvata (sa preko 80 na ispod 70 procenata, što je i najmanji zabeleženi udeo Hrvata u Hrvatskoj u svih 14 popisa), dok je udeo Srba ostao na stabilnih 16-17 procenata. Prvi popis nakon Prvog svetskog rata beleži maksimalnih 764901 ili 22,2% Srba³⁴, a njihov udeo neprekidno opada od 1961, da bi u popisima 2002. i 2011. iznosio samo petinu udela iz 1921. Slično se desilo i "ostalim" nacionalnostima, jer je njihov udeo u popisu 2011. samo trećina onoga iz 1910, mada je u međuvremenu bilo i osetnijih padova udela. Zašto je došlo do smanjenja ostalih nacionalnih manjina teško je odgovoriti bez produbljene analize, ali izgleda da je u tome presudan uticaj imala ranija populacija "Jugoslovena" (Đurđev i sar. 2014). Oni i njihova deca iz mešovitih brakova već od popisa 1981. masovno se opredeljuju za hrvatsku nacionalnost³⁵.

Ipak uzroci uočenog trenda su različiti. Pored prirodne depopulacije i ekonomskih migracija koje su uticale na smanjenje kako ukupnog stanovništva, tako i stanovništva hrvatske, srpske ali i ostalih nacionalnosti, raspodjeljivo bivše SFR Jugoslavije, kao i ratna dešavanja na prostoru njenih bivših republika, značajno su uticala na izmenu etničke slike.

Demografske promene stanovništva srpske nacionalne pripadnosti

Analiza demografskih promena stanovništva srpske nacionalne pripadnosti obuhvatila je prostor opština (ukupno 28) koje su ulazile u okvire međunarodno nepriznate Republike Srpske Krajine. Neke od tih opština (srpska opština Zadar i Caprag) postojale su samo za vreme postojanja međunarodno nepriznate Republike Srpske Krajine, dok Korenica, Dalj, Tenja i Mirkovci danas u administrativno teritorijalnoj organizaciji čine naselja. Kakopopisni podaci o broju stanovnika

³² Krestić Đ.V., (2013). Srbi u Ugarskoj, 1790-1918. Matica srpska, Novi Sad.

³³ Đurđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia. Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 148, 583-591.

³⁴ U NDH je 1941. prema veroispovesti od ukupno 5655750 stanovnika bilo 2993335 ili 52,9% rimokatolika i čak 1809613 ili 32,0% pravoslavaca (prema računici: Škiljan, 2012).

³⁵ Ljajić I., Bara M., (2010). Uticaj rata u Hrvatskoj 1991-1995. na promenu udela Srba u nacionalnom sastavu stanovništva Slavonije. Stanovništvo, godina XLVIII, broj 1, pp. 49-73.

prema nacionalnoj pripadnosti nisu dostupni za manje teritorijalne jedinice, već samo za opštine, u analizi opština koje su pripadale Republici Srpskoj Krajini, kada je u pitanju promena broja stanovnika prema nacionalnosti, dat je pregled za 22 opštine, dok je kod promene ukupnog broja stanovnika prikazano kretanje za 26 jedinica. Podaci za Korenicu, Dalj, Tenju i Mirkovce su prikazani na nivou naselja. Na teritoriji ovih opština živilo je preko 90 procenata od ukupnog broja Srba u Hrvatskoj, zbog čega su demografske promene Srba najviše i pogodile upravo ovaj prostor i negativno se odrazile na sveukupan razvoj opština.

Uporedna analiza broja stanovnika po popisima 1991., 2001. i 2011. ukazuje na pad broja stanovnika u svim opštinama i naseljima prikazanim u tabeli 3. Pored prirodne depopulacije i ekonomskih migracija koje su uslovile smanjenje broja stanovnika, veliki uticaj na demografske promene imala su i ratna zbivanja na prostoru Hrvatske, što se naročito vidi analizom promene broja stanovnika između popisa 1991. i 2001. godine. Migracije nastale kao posledica oružanih sukoba tokom 90-ih godina bile su prisilnog karaktera i njima su najviše bile pogodjene opštine i gradovi u kojima su Srbi činili većinsko stanovništvo.

Najveći pad broja stanovnika (preko 60 procenata) između popisa 1991. i 2001. godine imale su opštine Gračac (65,5 procenata manje stanovnika), Benkovac (62,7%), Obrovac (62,7%) i Dvor (60,5%). Pad broja stanovnika između 50 i 60 procenata zabeležen je u opštinama Donji Lapac (59,2%), Glina (57,3%) i Gvozd³⁶(53,2%). U pet opština je zabeležen pad broja stanovnika između 40 i 50 procenata. To su opštine: Plaški (46,9%), Pakrac (45,9%), Drniš (42,1%), Slunj (41,2%) i Hrvatska Kostajnica (40,3%). U pet opština pad broja stanovnika je iznosio izmedju 30 i 40 procenata: Knin (34%), Petrinja (33,4%), Vojnić (33,3%), Krnjak 832,5%) i Vukovar (32%). U opštini Okučani pad apsolutnog broja stanovnika iznosio je 26,1%, dok se u još četiri opštine ovaj pad kretao između 10 i 20 procenata: Podravska Slatina (17,4%), Beli Manastir (16,2%), Grubišno Polje (15,5%) i Daruvar (10,9%). U naseljima Korenica (8,5%), Dalj (15%), Tenja (12%) i Mirkovci (17,3%) smanjenje broja stanovnika u popisu 2001. (u odnosu na 1991) iznosilo je manje od 20 procenata (tabela 3).

DEMOGRAFSKE PROMENE STANOVNIŠTVA
SRPSKE NACIONALNE PRIPADNOSTI U HRVATSKOJ

Tabela 3. Promena broja stanovnika u opština nekadašnje Republike Srpske Krajine

OPŠTINE	1991			2001			2011		
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ukupno	Hrvati	Srbi
Benkovac	26255	9040	16583	9786	8845	730	11026	9359	1519
Gračac	11060	1548	9102	3923	2260	1523	4690	2528	2118
Obrovac	9069	1913	6981	3387	2844	435	4323	2841	1359
<i>Srpska opština Zadar</i>									
Vojnić	8236	116	7366	5495	1980	2747	4764	1769	2130
Vrginmost	8082	182	7568	3779	1500	2193	2970	951	1976
Glina	22997	8049	13913	9868	6712	2829	9283	6468	2549
Hrvatska Kostajnica	4996	1 041	2984	2746	2115	433	2756	1911	690
Petrinja	35151	15526	15878	23413	19280	2809	24671	20925	2710
Dvor	14555	1395	12591	5742	1943	3495	5570	1440	4005
Drniš	14837	10648	3866	8595	7835	656	7498	6911	539
Knin	23025	2372	19679	15190	11613	3164	15407	11612	3551
Korenica	1716			1570			1766		
Donji Lapac	4603	31	4460	1880	471	1383	2113	397	1704
Krnjak	3204	33	3091	2164	767	1332	1985	579	1362
Plaški	4317	83	4074	2292	1109	1054	2090	1074	952
Slunj	10363	6608	3195	6096	5305	575	5076	4463	534
<i>Caprag</i>									
Grubišno Polje	14186	6001	4554	7523	4692	872	6478	4383	576
Daruvar	14868	5346	4617	13243	7729	1863	11633	7129	1429
Okučani	5712	433	4777	4224	3153	907	3447	2655	716
Podravska Slatina	17944	10409	6151	14819	12718	1532	13686	12092	1253
Beli Manastir	13108	5945	4217	10986	6085	2920	10068	5750	2572
Dalj	5515			4689			3937		
Tenja	7663			6747			7376		
Vukovar	46543	22060	15107	31670	18199	10412	27683	15881	9654
Mirkovci	3233			2673			3283		
Pakrac	16367	5617	7826	8855	6048	1514	8460	6168	1340

Izvor: Berber sar. (2008)³⁷; DZS RH³⁸; DZS RH³⁹

³⁷ Berber M., Grbić B., Pavkov S. (2008). Promene udela stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj po gradovima i opština na osnovu rezultata popisa iz 1991. i 2001. godine. Stanovništvo, 46 (2), 23-62.

³⁸ DZS RH (2013). Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku, 1469. Zagreb.

³⁹ https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02_zup13.html

Za razliku od popisa 2001., popis 2011. godine registruje manji pad broja stanovnika, što je bilo i očekivano, budući da su na međupopisni period 1991-2001. značajno uticale ratne prilike. Najveći deo opština je i u popisu 2011. imao smanjenje broja stanovnika, ali nijedna opština nimala pad veći od 22 procenata. Najveće smanjenje između 2001. i 2011. imale su opštine Gvozd (21,4%) i Okučani (18,4%), a potom sledi Slunj (16,7%). Još pet opština je u ovom međupopisnom periodu imalo smanjenje za više od deset procenata: Grubišno Polje (13,9%), Vojnić (13,3%), Drniš (12,8%), Vukovar (12,6%) i Daruvar (12,2%), dok je u sedam opština pad bio ispod 10 procenata: Plaški (8,8%), Beli Manastir (8,4%), Krnjak (8,3%), Podravska Slatina (7,6%), Glina (5,9%), Pakrac (4,5%) i Dvor (3%). Porast broja stanovnika u 2011. zabeležen je u sedam opština. Najveći porast u odnosu na 2001. imali su Obrovac (27,6%) i Gračac (19,6%), potom slede Benkovac (12,7%), Donji Lapac (12,4%), Petrinja (5,4%), Knin (1,4%) i Kostajnica (0,4%). U naseljima Mirkovci, Korenica i Tenja takođe je zaveležen rast broja stanovnika, dok je naselje Dalj imalo smanjenje za 16 procenata.

U tabeli 4 prikazan je uporedni pregled međupopisne promene ukupnog broja stanovnika, broja Hrvata i Srba 1991-2001. i broja izbeglica u Srbiji, a koje su došle sa teritorija opština bivše Republike Srpske Krajine. Pad broja stanovnika srpske nacionalnosti u svim opštinama, u najvećoj meri je uticao na ukupan pad broja stanovnika. Uvid u popis izbeglica 1996. godine u Srbiji, pokazuje da je na smanjenje broja pripadnika srpske nacionalnosti uticao egzodus srpskog stanovništva za vreme rata u Hrvatskoj, što se na kraju odrazilo i na smanjenje apsolutnog broja stanovnika tih opština.

DEMOGRAFSKE PROMENE STANOVNIŠTVA
SRPSKE NACIONALNE PRIPADNOSTI U HRVATSKOJ

Tabela 4. Promena broja stanovnika izmedju popisa 1991. i 2001. godine i broj izbeglih lica iz Hrvatske u Srbiji prema popisu izbeglica 1996.

OPŠTINE	1991			2001			2011		
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ukupno	Hrvati	Srbi
Benkovac	26255	9040	16583	9786	8845	730	11026	9359	1519
Gračac	11060	1548	9102	3923	2260	1523	4690	2528	2118
Obrovac	9069	1913	6981	3387	2844	435	4323	2841	1359
<i>Srpska opština Zadar</i>									
Vojnić	8236	116	7366	5495	1980	2747	4764	1769	2130
Vrginmost	8082	182	7568	3779	1500	2193	2970	951	1976
Glina	22997	8049	13913	9868	6712	2829	9283	6468	2549
Hrvatska Kostajnica	4996	1 041	2984	2746	2115	433	2756	1911	690
Petrinja	35151	15526	15878	23413	19280	2809	24671	20925	2710
Dvor	14555	1395	12591	5742	1943	3495	5570	1440	4005
Drniš	14837	10648	3866	8595	7835	656	7498	6911	539
Knin	23025	2372	19679	15190	11613	3164	15407	11612	3551
Korenica	1716			1570			1766		
Donji Lapac	4603	31	4460	1880	471	1383	2113	397	1704
Krnjak	3204	33	3091	2164	767	1332	1985	579	1362
Plaški	4317	83	4074	2292	1109	1054	2090	1074	952
Slunj	10363	6608	3195	6096	5305	575	5076	4463	534
<i>Caprag</i>									
Grubišno Polje	14186	6001	4554	7523	4692	872	6478	4383	576
Daruvar	14868	5346	4617	13243	7729	1863	11633	7129	1429
Okučani	5712	433	4777	4224	3153	907	3447	2655	716
Podravska Slatina	17944	10409	6151	14819	12718	1532	13686	12092	1253
Beli Manastir	13108	5945	4217	10986	6085	2920	10068	5750	2572
Dalj	5515			4689			3937		
Tenja	7663			6747			7376		
Vukovar	46543	22060	15107	31670	18199	10412	27683	15881	9654
Mirkovci	3233			2673			3283		
Pakrac	16367	5617	7826	8855	6048	1514	8460	6168	1340

Izvor: Berber i sar. (2008)⁴⁰; DSZ RH⁴¹

⁴⁰ Berber M., Grbić B., Pavkov S. (2008). Promene udela stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj po gradovima i opštinama na osnovu rezultata popisa iz 1991. i 2001. godine. Stanovništvo, 46 (2), 23-62.

⁴¹ https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02_zup13.html

Navedene promene broja stanovnika, a kao posledica prisilnih migracija, potom ekonomskih migracija i prirodne depopulacije dugoročno se manifestuju samnjenjem u dela Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske i narušavanjem starnosne strukture stanovništva. I pored činjenice da je u međupopisnom period 2001-2011., broj stanovnika u jednom broju opština imao trend rasta, narušeni balans broja stanovnika prema nacionalnosti je ostao izražen. Na primer u Benkovcima je broj stanovnika porastao između popisa 2001 i 2011., ali je udeo Srba značajno smanjen i to sa 63 procenata (u 1991) na 14 procenata (u 2011), dok je u istom periodu u Obrovcu udeo Srba smanjen sa 77 na 31 procenat. Sličnu ili istu demografsku sudbinu imale su i ostale opštine i naselja.

Prema podacima Komesarijata za izbeglice iinternu raseljena lica i UHCR-a, u Republici Srbiji je 1996. godine popisano 617728 izbeglih lica, od čega je oko 53 procenata došlo iz Hrvatske. U apsolutnim brojevima to je 330123 lica. Nešto manji broj izbeglih Srba sa prostora Hrvatske dokumentuje se u radu Radelića i saradnika⁴² (2006), ukupno 314 689 lica. Od toga broja najveći procenat je registrovan u opštinama Banovine, Like i Korduna (43,2%) i Dalmacije (29,7%).

⁴² Radelić Z., Marijan D., Barić N., Bing A., Živić D. (2006). Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat. Školska knjiga, Zagreb. ISBN:978-953-0-60833-7

**DEMOGRAFSKE PROMENE STANOVNIŠTVA
SRPSKE NACIONALNE PRIPADNOSTI U HRVATSKOJ**

Tabela 5.Broj Srba u popisu 1991. i broj izbeglih Srba sredinom 1996.

BIVŠE OPŠTINE	BROJ STANOVNIKA 1991.	BROJ SRBA 1991. (1)	BROJ REGISTROVANIH IZBEGLICA 1996. (2)	RAZLIKA (1-2)	UDEO IZBEGLIH SRBA U UKUPNOM BROJU SRBA IZ 1991.
Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem	831 286	134 344	37 674	96 670	28,04
Zapadna Slavonija	203 993	52 672	26 944	25 728	51,15
Banovina, Lika, Kordun	440 977	171 112	135 885	35 227	79,41
Dalmacija	951 641	114 805	93 347	21 458	81,31
Istra i Severno Hrvatsko primorje	544 650	38 414	8 727	29 687	22,72
Zagreb i Zagrebačka regija	1 811 718	70 316	12 112	58 204	17,23
Ukupno	4 784 265	581 663	314 689	266 974	54,1

Izvor: Radelić i saradnici (2006)⁴³

U popisu izbeglica iz 2001. godine, ukupan broj izbeglica u Srbiji smanjen je na 451 980, dok je broj izbeglih lica iz Hrvatske iznosio 284 336⁴⁴. Ukoliko se podaci o broju izbeglih lica iz Hrvatske uporede sa promenom ukupnog broja Srba u Hrvatskoj između popisa 1991. i 2001. može se zaključiti da je najveći deo srpskog stanovništva došao u Srbiju, a više od polovine je registrovano na teritoriji AP Vojvodine.

Smanjenje broja stanovnika i slabljenje određenih funkcionalnih kontingenata stanovništva deo je sveoukupnog hrvatskog društvenog razvoja, a koji je u skladu sa demografskim razvojem većine evropskih zemalja. Projekcije stanovništva na nivou Republike Hrvatske, ukazuju na dalji pad broja stanovnika. Državni zavod

⁴³ Radelić Z., Marijan D., Barić N., Bing A., Živić D. 82006). Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat. Školska knjiga, Zagreb. ISBN: 978-953-0-60833-7.

⁴⁴ Lukić V., Nikitović V. (2004). Refugees from Bosnia nad Herzegovina in Serbia: a Study of Refugees selectivity. International Migration 42(4), 86-110.

za statistiku Republike Hrvatske uradio je projekcije stanovništva na osnovu više varijanti fertiliteta. U uslovima niskog fertiliteta, odnosno, pod uslovom da nivo fertiliteta do 2061. godine bude i dalje padao, u odnosu na sadašnjih 1,5, ukupan broj stanovnika biće manji za 23 procenata⁴⁵. U varijanti koja daje mogućnost rasta stope fertiliteta, do 2061. godine, broj stanovnika će ostati gotovo nepromjenjen, u poređenju sa trenutnim stanjem (u uslovima smanjene emigracije). Druga varijanta je manje verovatna, imajući u vidu nivo radjanja, kao i opšte nezadovoljstvo stanovništva životom u zemlji, a koje se manifestuje intenzivnim iseljavanjem. Rezultati projekcija za stanovništvo Hrvatske, u velikoj su meri odraz demografske slike i na nivou gradova i opština. Slične rezultate prikazao je i Nejašmić⁴⁶ (2012) koji je uradio projekcije stanovništva do 2031 godine, a na osnovu kojih će se u periodu od 2021. do 2031 godine broj stanovnika Hrvatske smanjiti za 8,4 procenata. On takođe ukazuje da će pored pada broja stanovnika doći do daljeg pogoršanja starosne strukture stanovništva, odnosno da će broj dece (0-14), kao i kontingenjt reproduktivne dobi (15-49) da se smanjuje, dok će broj starijeg i starog stanovništva progresivno da raste. Kada su u pitanju buduće promene stanovništva srpske nacionalnosti, njihov trend će biti isti kao i ukupnog stanovništva Hrvatske, ali će posledice biti drastičnije, budući da se radi o o etničkoj grupi čiji je udeo u popisu 2011. iznosio 4,4 procenata. Prema projekcijama, udeo Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske beležiće pad, a sredinom 21. veka on će iznositi oko 2,7 procenata⁴⁷. Kao osnovna demografska karakteristika stanovništva srpske nacionalne pripadnosti izdvaja se starenje. Na osnovu rezultata popisa iz 2011. medijalna starost⁴⁸ Srba iznosila je čak 57 godina i bila je za 15 godina veća u odnosu na medijalnu starost ukupnog stanovništva Hrvatske, odnosno za čak 16 godina veća u odnosu na medijalnu starost stanovništva hrvatske nacionalnosti. Kada je u pitanju prosečna starost stanovništva prema polu, uočavaju se iste ili slične razlike. Medijalna starost Srpskinja iznosila je 58 godina, što ukazuje na ograničene mogućnosti reprodukcije. Tako, na primer, udeo Srpskinja do 50 godina starosti u ukupnom broju Srpskinja iznosio je 34,8%, a udeo Srpskinja u fertilnom periodu (15-49 godina) 28,6%⁴⁹.

45 DZS RH (2011). Projekcije stanovništva Republike Hrvatske od 2010. do 2061. Zagreb.

46 Nejašmić I. (2012). Posljedice budućih demografskih promjena u Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica* 38, 1-14.

47 Đurđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148, 583-591.

48 To je starost koja deli populaciju na dva jednakaka dela

49 Đurđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148, 583-591.

Summary: In analysis of demographic changes by ethnicity, firstly it is necessary to observe demographic characteristics of the total population in a country. Therefore, in this paper are presented the most important demographic processes in Croatia. As main issues in population development in Croatia are recognized the continuously decreasing trend in birth rate, population ageing and emigration. Demographic changes of Serbs in Croatia are characterized with the same population trends as it was exposed for the total population in the country, but main drivers of these changes as well as their consequences are diverse. Depopulation as an inevitable process of low fertility, negative natural increase, population ageing and emigration, particularly will be pronounced in rural areas. These demographic changes will induce disappearance of small settlements in rural areas, where majority inhabitants belong to old population.

Keywords: population, demographic changes, ageing, natural increase

Filip Škiljan

UDK 314(=163.41):911.3(497.5)"1991/2011"(082)

DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE NA BANJI IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE

Apstrakt: Autor u tekstu donosi informacije o povijesti Banije (bivše općine Glina, Petrinja, Dvor, Sisak i Hrvatska Kostajnica) te o demografskoj slici Banije između 1880. i 2011. godine. Posebno se bavi pitanjem smanjivanja broj Srba na Baniji te pitanjem povijesti posljednjeg rata (1991.-1995.). Donosi informacije o broju žrtava, izbjeglica, prognanika i raseljenih lica. Uz niz grafova donosi i tablice s brojem stanovnika pojedinih naselja, općina i gradova i uspoređuje ih.

Ključne riječi: Srbi; Banija; Domovinski rat; demografski razvoj

Geografski okvir

Područje Banije određeno je rijekama Savom, Unom i Kupom na sjeveru, istoku i jugu te granicom prema Bosni i Hercegovini na jugozapadu, dok je zapadna granica prema Kordunu u različitim vremenskim periodima različito shvaćana. Baniju na sjeveru rijeka Kupa dijeli od Pokuplja, na istoku je rijeka Sava dijeli od Posavine, a na jugu rijeka Una od Bosanske krajine. Granica Banije prema Kordunu mijenjala se tijekom stoljeća. Na jednoj karti iz 1806. godine granica Banije i Korduna bila je označena kao granica slunjske i glinske regimente, a ta je međa išla od Banske Selnice na rijeci Kupi, zapadno od Sjeničaka i Slavskog Polja, preko vrha Petrove gore do granice s Osmanlijskim Carstvom. Ista međa je ucrtana i na geološkoj karti I. banske regimente. Prema takvoj podjeli, koju i neki političari i znanstvenici smatraju i danas pravilnom, i područje nekadašnje općine Vrginmost, a danas općina Lasinja, Gvozd i Topusko, pripadalo bi području Banije. Osim toga, i istočni dio današnjeg područja grada Karlovca (Sjeničak) smatrao bi se Banjom. Ipak, prema podjelama koje su ustaljene nakon Drugog svjetskog rata, a prema kojima je kotar Vrginmost pripao karlovačkom području, Kordun je proširio svoje granice na račun Banije sve do desetak kilometara zapadno od Gline, pa je banjiskom kraju preostalo područje današnje Gline, Petrinje, Dvora, Sunje, Kostajnice, Dubice, Kukuruzara, Majura, južnog dijela gradskog područja Siska (Komarevo) i zapadnog dijela općine Jasenovac (sela Uštica, Višnjica i Tanac koja se nalaze između Une i Save u takozvanom "Trokutu"). Dakle granica Banije prema Kordunu prolazi zapadno od naselja Ilovačak na mjestu gdje potok Trepča utječe u Kupu, Desni Degoj, Donja Bućica, Donja Trstenica, Boturi, Štornja, Donje Selište, Skela, Balinac, Borovita i Mali Obljaj.

Naziv Banija proizlazi iz političke pripadnosti toga teritorija hrvatskom banu. Prostor je od 1704. godine do ukidanja Vojne krajine 1881. bio pod neposrednom upravom hrvatskog bana pa otuda i imena pojedinih naselja na Baniji kao Bansko Vrpolje, Banski Granovac, Banska StrugaBanski Drenovac i slično. Pod Baniju danas u potpunosti pripadaju područja gradova Gline, petrinja i Hrvatska Kostajnica te općina Dvor, Donji Kukuruzari, Majur, Hrvatska Dubica i Sunja, dok tek djelomično područje grada Siska i općine Jasenovac.¹

Povijest naseljavanja pravoslavnih Srba na Baniju

Osmanlije su područje današnje Banije počeli napadati i opsjetati već početkom 16. stoljeća. Područje Pounja Osmanlije su napali već 1520. godine i tada dolazi već do prvih egzodusa starog rimokatoličkog stanovništva s područja današnje Banije. Nakon što su Osmanlije zauzeli utvrde u okolini Jajca i Banja Luke napadaju pozicije Habsburške Monarhije na rijeci Uni. Tako već 1538. zauzimaju Dubicu na Uni, a potom i Novi Grad 1556. U periodu do 1578. godine zauzimaju i južno pobrđe Zrinske gore koje pod Osmanlije potпадa nakon pada Gvozdanskog. Teritorij Topuske opatije je tijekom 16. stoljeća bilo toliko poharano da je sjedište iz Topuskog premješteno u Pokupsko. Tada nestaju brojna sela između Gline i Kupe. Krajem 16. stoljeća padaju i utvrde koje su se nalazile na području Gline (Bojna, Brubno), a potom i Gora i Hrastovica te konačno i Petrinja (samo kratkotrajno). Nakon sisačke bitke zaustavljen je daljnji osmanski prodor prema sjeveru. Jedino područje koje nije potpalo pod Osmanlije južno od Save bio je teritorij Sunje. Osmanlije su naselili pravoslavne na južnim obroncima Zrinske gore u 17. stoljeću. Osmanlije su intenzivno naseljavali pravoslavne u vremenu nakon 1635. osobito na području današnje općine Dvor. Na austrijskoj strani granice također su nastanjeni pravoslavni žitelji koje su austrijske vlasti pozvalе da dođu iz današnje Bosne, odnosno s područja Potkozarja. Posebno intenzivno naseljavanje Banije počinje u vrijeme Velikog bečkog rata krajem 17. stoljeća kada su Srbi nastanjeni na teritoriji između Sunje, Dubice i Kostajnice. Nakon mira u Požarevcu područje Dvora i prekounskih sela u današnjem području Novog Grada potpadaju pod Habsburšku Monarhiju. Mirom u Beogradu Habsburgovci gube teritorij preko rijeke Une tako da Una od naselja Gornji Dobretin do ušća u Savu kod Jasenovca postaje trajnom granicom između Osmanlijskog carstva i Habsburške monarhije. I u 18. stoljeću nastavlja se doseljavanje pravoslavnih koji se tada osobito doseljavaju u glinski kraj. U 18. stoljeću Srbi su bili nastanjeni u ovim selima: Babina Rijeka, Balinac, Bačuga, Begovići, Bestrma, Bijele Vode, Bjelovac, Blinja, Blinjski Kut, Brezovo Polje, Brestik, Borojevići, Brnjeuška, Borovita,

1 Više o geografskom položaju Banije vidi u: <https://snv.hr/file/attachment/file/banija-compressed.pdf>.

Buzeta, Bujinja, Cerovljani, Čavlovica, Čapljani, Čukur, Čuntić, Čore, Divuša, Dobretin, Draga, Dragotina, Dragotinci, Draškovac, Drenovac, Drlijače, Dubica, Gage, Gvozdansko, Glavičani, Glina, Golubovac, Gorička, Gornji Bjelovac, Grabovac, Grabovica, Grmušani, Hrastovac, Hrtić, Jasenovčani, Jabukovac, Javoranj, Javornik, Javnica, Jošavica, Kinjačka, Klasnić, Klinac, Kosna, Krčeve, Kozapero-vica, Komogovina, Kostajnica, Kostreši, Kukuruzari, Lovča, Luščani, Ljeskovac, Ljubina, Mačkovo Selo, Mađari, Majdanci, Majske Poljane, Mala Gradusa Mali Gradac, Martinovići, Meminska, Mečenčani, Mlinoga, Moštanica, Mračaj, Obl-jaj, Oraovica, Panjani, Papići, Pastuša, Paukova, Paukovac, Pedalj, Petkovac, Podovi (sada Dvor), Prevršac, Radonja Luka, Rausovac, Roviška, Rogulje, Rujevac, Svinica, Švrkarica, Selište, Sjeverovac, Slabinja, Staro Selo, Stupnica, Šakanlige, Šaševa, Šegestin, Šibine, Šušnjar, Šaš, Timarci, Tremušnjak, Trstenica, Trtnik, Udetin, Umetić, Unčani, Utolica, Uštica, Vukoševac, Velešnja, Veliki Gradac, Vlahović, Volinja, Vrpolje, Velika Gradusa, Zakopa, Zamlaća, Zut, Živaja Donja, Živaja Gornja i Žirovac.

Sredinom 18. stoljeća dolazi do reorganizacije Vojne krajine, a tom reorganizacijom ona je podijeljena na 11 pukovnija sastavljenih od manjih satnija. Teritoriji današnjih općina, odnosno gradova Glina, Gvozd i Topusko bili su u sastavu I. banske ili Glinske pukovnije sa sjedištem u Glini. Drugoj banskoj pu-kovniji koja se po sjedištu u Petrinji nazivala i Petrinjska, pripadala su područja (približno) današnjih općina, odnosno gradova Dvor, Kukuruzari, Majur, Kostaj-nica i Petrinja.²

Demografski razvoj Banije između 1880. i 1991. godine

U ovom istraživanju bit će obrađeno područje nekadašnjih pet banijskih općina među kojima su Glina, Petrinja, Dvor, Kostajnica i Sisak. Područje nekadašnje općine Sisak većim svojim dijelom ne pripada Baniji, ali nam je zbog statističkih podataka koji su donošeni na razini općine bilo jednostavnije obuhvatiti čitavu nekadašnju općinu u istraživanju podataka do 1991. godine. Na razini naselja

2 Podatke o povijesti Banije u periodu do 1880. godine vidi u: V. S. Dabić, *Banska krajina 1688. – 1751*. Beograd-Zagreb 1984.; J. Adamaček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980; S. Gavrilović, "Prilog istoriji seljačkih nemira u Pokuplju od kraja XVII do kraja XVIII stoljeća" u: *Historijski zbornik*, sv. 16, Zagreb 1963, 57-130; M. Kruhek, *Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva*, Zagreb 1995; *Dvor na Uni*, Dvor na Uni 1991; *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988; M. Dukić, *Glina i okolica*, Glina 1980; I. Golec, *Povijest grada Petrinje (1240 – 1592 – 1992)*, Petrinja – Zagreb – Sisak, 1993; M. Kruhek, *Fortifikacijska arhitektura Banije s osobitim osvrtom na razdoblje njene obrambene uloge u XVI. i XVII. stoljeću (magistarski rad – neobjavljeno)*, Zagreb 1976; *Hrvatska Kostajnica 1240-2000*, Hrvatska Kostajnica 2002; S. Gavrilović, "Srbici u Hrvatskoj u XVIII veku" u: *Zbornik za istoriju Matice srpske*, sv. 14, 1976, 7-57; M. Radeka, *Gornja Krajina i Karlovačko vladicanstvo*, Zagreb 1975; K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, sv. I i II., Zagreb 1997.

analizirat čemo naselja u kojima su Srbi 1991. godine činili ili apsolutno većinsko ili relativno većinsko stanovništvo. Na taj čemo način dobiti sliku o tome kako se kretao broj stanovnika, odnosno broj Srba između 1880. i 2011. na području Banije.

Povjesno-demografski okvir 1880.-1941.

Glinska regimena koja je obuhvaćala područje današnje Gline i Vrginmosta bila je prije razvojačenja naseljena pretežno Srbima. Vidljivo je to iz popisa stanovništva koji su provedeni u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1846., 1857. i 1869. Iz tih je popisa isto tako jasno vidljivo da je Srba na području Prve banske regimene bilo u sva tri popisa u pravilu dvostruko više od Hrvata. Tako ih je 1846. bilo 39.349, 1857. 40.860, a 1869. 46.303 (Hrvata je 1846. bilo 20.776, 1857. 20.282, a 1869. 23.719). Iz tih je popisa također bilo vidljivo da je postojao određeni manjak ženske djece, budući da su muška djeca bila 'vrednija' kao budući potencijalni vojnici, pa su u adolescentskoj dobi njegovani s više pažnje od ženske djece. Osim toga način života na Vojnoj krajini gdje su žene iscrpljivane kućanskim poslovima dok su muškarci u velikom broju bili u vojnoj službi (svaki osmi na području Glinske pukovnije) utjecala je da su žene živjele kraće od muškaraca. Nakon razvojačenja Vojne krajine bilo je omogućeno muškarcima da odlaze u velike gradove ili u inozemstvo kako bi zarađivali za uzdržavanje svojih obitelji. To je utjecalo i na demografsko pražnjenje pojedinih prostora. Socijalna diferencijacija stanovništva I. banske pukovnije vidljiva je i po izgledu kuća. Tako je kuća prizemnica na području pukovnije bilo 6.212, kuća s jednim katom 594, a kuća s dva kata svega jedna. Na području II. banske pukovnije bilo je više jednokatnica (čak 2.119), dok je na području ostalih pukovnija bilo znatno manje jednokatnica. To ukazuje da je stanovništvo I. i II. banske pukovnije bilo boljeg imovnog statusa od ostalih stanovnika Vojne krajine. Obrtništvo je bilo relativno dobro razvijeno, pa na području šire zone Gline neposredno prije razvojačenja Vojne krajine postoje 73 stambene zgrade namijenjene obrtničkoj djelatnosti, na području Petrinje njih 474, a na području Kostajnice 151.³

Područje Banije bilo je nakon ukidanja Vojne krajine uključeno u Bansko okružje. U drugoj polovici 19. stoljeća i početkom dvadesetog stoljeća kućne zadruge su bile osnovni oblik života na banijskom selu. Najveći broj malih kućnih zadruga u Hrvatskoj bio je u kotarevima Dvor i Kostajnica. Najveći broj zadruga od 5 do 10 jutara i od 10 do 20 jutara zemlje imao je kotar Glina. Kako su se intenzivno dijelile zadruge krajem 19. i početkom 20. stoljeća tako je i emigracija

³ M. Valentić, »Stanovništvo Glinske pukovnije« u: *Gline – glinski kraj kroz stoljeća*, Gline 1988., str. 78-83.

u Ameriku postala uobičajena. Tako je samo na području kotara Dvor između 1897. i 1911. godine podijeljeno 2292 zadruga te je otišlo 4150 osoba u Ameriku. S područja kotara Petrinja 1901. se iselilo 135 osoba u prekomorske zemlje, 1902. njih 353, 1903. njih 574, 1904. 146, a 1905. godine njih 587. Najviše su iseljavali Hrvati iz Gore i okolice i iz Hrastovice i okolice te Srbi iz Jabukovca i okolice.⁴ Tijekom čitavog 19. stoljeća na području Banije bile su česte nerodica, elementarne nepogode, a ni hajdučija nije bila rijetkost. Nestankom Vojne krajine nestalo je i njezine jednostavne administracije, pa i nekih povlastica kao što su bile slobodno uživanje šuma, pečenje rakije, sadnja duhana i slično. Nova civilna uprava uvela je neke nove takse, poreze, globe i slično. Zbog toga se već početkom osamdesetih godina 19. stoljeća u narodu počeo javljati otpor mađarskoj administraciji. Bune su izbile isprva u velikim gradovima, a kasnije i na Baniji, pa su se tako u rujnu 1883. godine seljaci oko Petrinje, Dvora, Kostajnice i Gline digli protiv mađarskih zastava. Nakon dolaska Khuena Hedervaryja za bana, 1886. godine područje Banije je uključeno u Zagrebačku županiju. U vrijeme Prvog svjetskog rata brojni Banijci su sudjelovali u austrijskoj vojsci, ali ih je bilo i onih koji su kao solunski dobrovoljci sudjelovali na suprotnoj srpskoj strani (npr. s područja kotara Dvor bilo ih je 80). Ulaskom u Kraljevinu SHS Banija je do 1929. godine bila uključena u Zagrebačku oblast da bi formiranjem banovina kotarevi Glina, Petrinja, Kostajnica i Sisak postali dio Savske banovine, a Dvor dio Vrbaske banovine. Iz popisa stanovništva koji su provođeni 1921. i 1931. godine vidljivo je da se stanovništvo Banije uglavnom bavilo poljoprivredom i stočarstvom. Tako se na području kotara Glina 92,3% ili 42.221 osoba bavila poljoprivredom i stočarstvom, što je bilo daleko iznad hrvatskog prosjeka koji je iznosio 76,3% stanovnika u tome sektoru, dok je u industriji i obrtu bilo zaposleno svega 3,5% stanovništva.⁵ Slično je bilo i na području Dvora gdje se poljoprivredom bavilo 24.988 Dvorana, od industrije i zanata je živjelo njih 1.001, od trgovine, kredita i prometa njih 295, a od javnih službi i slobodnih zanimanja njih 314. Još 1931. godine na području kotara Glina bilo je više nepismenih nego pismenih, pa je tako od ukupno 32.647 osoba starijih od 10 godina njih 18.264 (ili 55,9 %) bilo nepismenih.⁶ Općenito, Banija je Drugi svjetski rat dočekala kao vrlo zaostalo i siromašno područje.

4 I. Golec, *Povijest grada Petrinje (1240.-1592.-1992.)*, Zagreb 1993., str. 288-289.

5 Z. Šimončić-Bobetko, »Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine« u: *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988., str. 133.

6 Z. Šimončić-Bobetko, Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine u: *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988., str. 135.

Drugi svjetski rat i demografski gubici Srba na Baniji

Banija je teško stradala u Drugom svjetskom ratu. Pokolji koji su počinjeni nad srpskim pravoslavnim stanovništvom uzrokovali su znatne demografske gubitke Srba na Baniji. Jedan od prvih pokolja na području Banije tijekom Drugog svjetskog rata bio je onaj u svibnju 1941. u Prekopi kod Gline kada je prema popisu koji su izradili Branko Vujsasinović, Đuro Roksandić i Čedomir Višnjić ubijeno 388 osoba⁷. Oko dva i pol mjeseca nakon pokolja u Prekopi, početkom kolovoza, dogodio se i veći i krvaviji pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi, razmjeri kojeg se precizno utvrđuju. Od travnja do prosinca 1941. u Glini i okolici ukupno je pogubljano 2.157 Srba, Židova i Hrvata,⁸ što se može smatrati sukusom »kvartalnog obračuna« u bilanciranju prve godine ustaškog terora u tom dijelu Banije u 1941. godini. Na Baniji, 23. na 24. srpnja 1941, ustanici pod vodstvom Vasilja Gaćeše napadaju željezničku stanicu i općinu u Banskom Grabovcu. Nakon toga slijedila je odmazda. Nakon dolaska Eugena Dide Kvaternika, u Bansi Grabovac stiže i pokretni prijeki sud koji odmah počinje izricati presude. Hapšenja su trajala od 24. do 27. srpnja, a ubijanje u Banskem Grabovcu započelo je 25. i završilo 27. srpnja. »Po pokretnom prijekom судu u Banskem Grabovcu osuđeno je na smrt nekoliko stotina osoba iz bliže i dalje okolice Banskog Grabovca, radi učestvovanja u prednjem pokretu i organizacije, te radi komunističkih priprema i vršenja atentata, nad kojima je osuda odmah izvršena«, kako izvještava I. hrvatska oružnička pukovnija 30. srpnja 1941. godine.⁹ Poubijano je zasigurno više od 500 ljudi, od kojih nitko nije sudjelovao u ustaničkoj akciji zbog koje je ubijen. S grabovačkog gubilišta pobegla je tek nekolicina...¹⁰ Pavelić šalje grupe ustaša u akciju čišćenja po dotad mirnim srpskim selima Banije, Like i Korduna i tijekom kasnog srpnja i ranog kolovoza 1941. Akcija započinje 29. srpnja i traje do 8. kolovoza. U okviru te kampanje »čišćenja« učinjen je i pokolj u glinskoj crkvi. Najveći broj stradalih Srba u pokolju u crkvi u Glini bio je doveden iz kotara Vrginmost.¹¹

Pokolji su se zbili i u Gornjem Taborištu 31. srpnja 1941.¹² i Golinji 3. kolovoza

7 Č. Višnjić, B. Vujsasinović, Đ. Roksandić, *Gmina 13. maja 1941*, Zagreb 2011, str. 70–80.

8 Č. Višnjić, B. Vujsasinović, Đ. Roksandić, *Gmina 13. maja 1941*, Zagreb 2011, str. 91–154.

9 N. Živković, P. Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd 1998, str. 182–184.

10 S. Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007, str. 297.

11 HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 470, 37118–37179.

12 Đ. Roksandić, »Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine« u: *Gmina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988, str. 290–292.

1941. gdje ustaše hapse 46 Srba i ubijaju ih u obližnjoj Bučici.¹³ Masovni pokolj zbio se 31. srpnja 1941. i u Hrvatskoj Kostajnici i okolici gdje je toga dana i u nekoliko prvih dana kolovoza 1941. godine poubijano više stotina Srba, prema iskazima svjedoka njih 700.¹⁴ Istovremeno, zločini su se zbili i u Bojni i Velikom Obljaju južno od Gline gdje su ustaše poubijali više desetina ljudi krajem srpnja 1941.¹⁵ Tijekom čitave jeseni 1941., a potom i zime 1941./1942. u pojedinim banijskim selima počinjeni su pokolji. Jedan od masovnijih pokolja zbio se i u selu Šegestin krajem siječnja 1942.

U selu i najbližoj okolici (Draškovac, Donja Oraovica, Gornja Oraovica) ubijeno je 189 ljudi, a dvadeset dvoje ih je još odvedeno u Jasenovac. Nakon pokolja u selu, ustaše su u Zrin odveli, prema riječima Milke Ilibašić, od preživjelih žena i djece njih četrdeset i četvero kao i 12 muškaraca.

U knjizi koju su objavili Stana Niđović Đakula i Dušan Smoljenović pod názivom *Banija i njene žrtve u NOR-u 1941.-1945. godine* doneseni su podaci koliko je bilo žrtava fašističkog terora, koliko poginulih pripadnika narodnooslobodilačke vojske i koliko je bilo nestalih i poginulih vojnika vojske kraljevine Jugoslavije na području pet banijskih kotara.¹⁶

Tabela I. Broj poginulih i ubijenih u Drugom svjetskom ratu za pojedine općine

	Dvor	Glina	Petrinja	Kostajnica	Sisak	Ukupno
Poginuli u NOB-i	1441	1853	1370	864	1358	6886
Ubijeni-ŽFT	2196	4339	2866	2485	3610	15506
Poginuli i nestali pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije	14	16	10	12	22	74
Ukupno	3651	6308	4246	3361	4990	22466

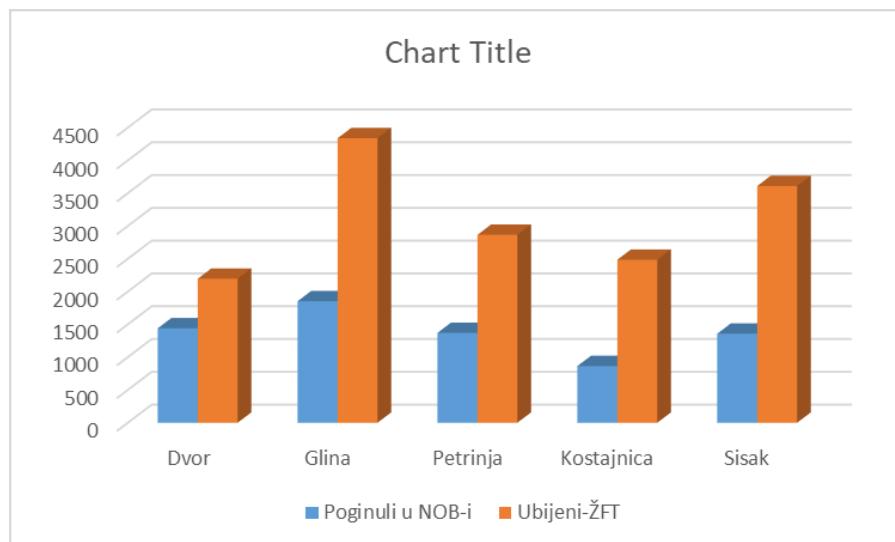
13 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 89, 2338/46.

14 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 89, 2338/46; Đ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb 2005, str. 228–239.

15 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 154, 1663/44.

16 S. Niđović-Đakula, D. Smoljenović, *Banija i njene žrtve u NOR 1941.-1945. godine*, Beograd 2002., str. 61.

Graf I. Broj poginulih u NOB-i i ubijenih ŽFT na Baniji

Koliki je bio pogrom Srba upravo u prvoj godini ustaške vladavine govore nam (također neizravno) i podaci o stradanjima civila 1941. u odnosu na ukupne civilne žrtve u dva banijska kotara za vrijeme cijelog rata (1941–1945): kotar Dvor 12%,¹⁷ i kotar Glina 26%.¹⁸ Poimenični popisi žrtava koji su načinjeni za spomenute kotareve ukazuju da se radi uglavnom o Srbima i uglavnom o civilima.

U banijskim kotarevima gdje su Srbi činili absolutnu većinu (od travnja 1941. do travnja 1942. »rješavanje srpskog pitanja« se svodilo na ubijanja, iseljavanja i prekrštavanja. Dakle, na području kotara Petrinja organizirano prisilno je iseljeno u svega tri mjeseca 1941. godine 817 osoba, a s područja kotara Sisak 143 osobe.¹⁹ S područja ostalih banijskih kotareva iseljeni su samo pravoslavni sveštenici. Prekrštenih je ipak bilo znatno više. Na primjer na području župe Gvozdansko bilo je 5.582 prekrštenih, župe Hrvatska Kostajnica najmanje 4.825 prekrštenih, župe Glina najmanje 4269 osoba i još 1021 koji nisu navedeni poimenično, na području Sunje 4451 i još 10764 koji nisu navedeni poimenično, a na području Kukuruzara 1288.²⁰ To su samo neki primjeri župa u kojima su pravoslavni Srbi

17 Đ. Ostojić, A. Đermanović, »Na stratištima« u: *Dvor na Uni*, Dvor na Uni, 2011, 432.

18 Č, Višnjić, B. Vučasinović, Đ. Roksandić, *Glina 13. maja 1941*, Zagreb 2011, 70–154.

19 F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015.

20 F. Škiljan, »Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.« u: *Pokatoličavanje Srba u*

tijekom Drugog svjetskog rata prelazili na rimokatoličku vjeroispovijest. Činjenica je da je najmanje 43063 osoba s područja Banije prešlo, odnosno predalo molbu za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest u periodu između 1941. i 1945. Dakako, taj podatak ukazuje da je u poslijeratnom periodu bilo mnogo onih koji su bili razočarani u religiju i koji nisu držali to toga elementa identiteta smatrajući da ih Srpska pravoslavna crkva u vrijeme Drugog svjetskog rata nije zaštitala od pokolja, prisilnog iseljavanja i prekrštavanja.

Tijekom Drugog svjetskog rata spaljena su 93 sela, a djelomično su izgorjela 143 sela. Izgorjelo je 15970 stambenih i 7940 drugih objekata.²¹

Socijalistički period

Nakon Drugog svjetskog rata uslijedila je kolonizacija s područja Banije na područja Slavonije i Vojvodine. Već 1945. godine s Banije je predano 2038 molbi za kolonizaciju. Prvi organizirani transporti sa banjanskim kolonistima krenuli su u veljači 1946. godine. Do kraja ožujka preseljeno je 377 obitelji. Do kraja 1948. godine preseljena je s Banije ukupno 651 obitelj. Međutim, čak 77 obitelji se vratio u stari kraj. Dakle, preseljeno je 574 obitelji, a ako uzmemo u obzir da je srednji broj članova kolonizirane obitelji iznosio 5,7 može se zaključiti da se s Banije iselilo 3200 osoba.²² Najveći dio kolonista bili su s područja kotara Dvor na Uni i s područja kotara Glina. S područja kotara Glina otišlo je 138 obitelji. Najveći broj Banjaca nastanio se u Prigrevici kod Apatina, jedan dio u Jagodnjaku i okolicu u Baranji, a dio se naselio u hrvatskom dijelu Srijema, u okolini Osijeka i okolini Slavonskog Broda.²³ Zbog ratnih gubitaka i zbog kolonizacije najveći gubitak stanovništva (u odnosu na popis iz 1931.) imali su tadašnji kotari Glina (21%) i Dvor (15,7%).²⁴ U periodu socijalizma broj stanovnika banjaskih općina značajno se smanjivao. Proces depopulacije vidljiv je već u popisu iz 1953. godine. Puni je zamah depopulacija uzela od 1961. godine i to posebno u općinama Dvor, Glina i Hrvatska Kostajnica. Pri tome je primarna determinanta depopulacije ovih općina migracijska komponenta budući da su ove općine imali pozitivan prirodni priraštaj do 1974. godine. Migracije su uglavnom bile usmjerene prema

Nezavisno državi Hrvatskoj (zbornik radova), Zagreb 2019., str. 101-240.

21 S. Niđović-Đakula, D. Smoljenović, *Banija i njene žrtve u NOR 1941.-1945. godine*, Beograd 2002., str. 62.

22 M. Matas, »Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske« u: *Hrvatski geografski glasnik* 66/2 (2004), str. 54

23 M. Maticka, Provođenje savezne kolonizacije i agrarne reforme na Baniji od 1945. do 1948. godine u:: u: *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988., str.447-449.

24 M. Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1948.*, Zagreb 1990., str. 80

većim centrima (Zagreb i Sisak). Sisak je bio industrijsko središte, a Zagreb republički centar. I srpsko i hrvatsko stanovništvo doživjeli su tako, na primjer, jednak pad na području općine Glina od 16 % u periodu između 1953. i 1981. Valja spomenuti i činjenicu da su mala gradska središta poput Gline, Dvora i Hrvatske Kostajnice rasla i u vrijeme kada je depopulacija zahvatila okolna sela. Tako je broj stanovnika Gline između 1948. i 1981. narastao za čak 361 %. U vrijeme socijalizma iznimno se promijenila dobna struktura stanovništva Banije. Tako je na primjer na području Općine Glina bilo 1961. godine 8.580 stanovnika između 0 i 14 godina (odnosno 27,9%), a 1981. godine tek 4.515 stanovnika (ili 18%). Istovremeno je rastao broj starog stanovništva. Najteže je bilo što se smanjivao broj ekonomski aktivnog stanovništva, a tome je pridonosila industrijska nerazvijenost Banije kao regije. Još 1981. općina Glina je imala čak 3.582 nepismenih osoba što je iznosilo 16,2% stanovnika starijih od 10 godina. Radilo se uglavnom o ženama starije dobi.²⁵ Treba istaknuti da se s područja Banije, u odnosu na broj stanovnika 1931. godine, do 1991. godine stanovništvo smanjilo za gotovo 1/3 (u ovoj računici ne ubrajamo grad Sisak i turopoljsko-pokupski teritorij nekadašnje općine Sisak). Srbi su nakon Drugog svjetskog rata na području Banije, kao i u većini ostalih dijelova Hrvatske počeli zanemarivati svoj nacionalni, a osobito vjerski identitet. Kako je pravoslavna vjeroispovijest bila jedan od temelja nacionalnog identiteta, asimilacija, a posebno u kasnom socijalizmu identifikacija s jugoslavenstvom, bila je karakteristična i za područje Banije. Činjenica je da su Srbi u Drugom svjetskom ratu izgubili vjeru u Crkvu i svećenike te smatrali da Crkva nije bila značajan faktor u obrani svoga naroda na ovim prostorima, jer su svećenici ili prisilno iseljeni od strane ustaških vlasti ili u strahu za vlastiti život pobjegli u Srbiju te ostavili pastvu na milost i nemilost ustašama. Činjenica je isto tako da su brojni svećenici, kao tradicionalni nosioci nacionalnog identiteta hrvatskih Srba, bili žrtve fašističkog terora na samom početku rata te da nisu ni mogli znatnije pomoći svojim vjernicima. Treba istaknuti kako je bilo mnogo pravoslavnih crkava koje su nakon Drugog svjetskog rata zapuštene i prepuštene propadanju, a u konačnici neke od njih i srušene. Od ukupno 71 objekta koji je postojao i koji postaje na Baniji, njih 25 je potpuno nestalo u vrijeme Drugog svjetskog rata, 8 ih nikada nije obnovljeno nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu, pet je srušeno nakon Drugog svjetskog rata, šest ih je nestalo prije ili nakon Drugog svjetskog rata zbog nebrige lokalnog stanovništva dok su ostali

25 A. Wertheimer-Baletić, Stanovništvo općine Glina u: u: *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988., str. 425-431.

objekti danas uglavnom ostali zapušteni.²⁶ Popisi stanovništva koji su urađeni nakon Drugog svjetskog rata ukazuju ne samo na već spomenutu depopulaciju, već i na određenu etnomimikriju pod plaštom jugoslavenstva. Vidljivo je da su pravoslavni Srbi na području banijskih pet općina (uključujući dakle i pokupsko-turopoljsku zonu općine Sisak) 1880. činili 47,24%, 1890. godine 48,68%, 1900. godine 49,21%, 1910. godine 50%, 1948. godine 46,47%, 1953. godine 46,13%, 1961. 45,20%, 1971. 43,13%, 1981. godine 36,65%, a 1991. godine 41,24%. Valja naglasiti da su Srbi na području Banije bez grada Siska i turopoljsko-pokupskog područja Općine Sisak, odnosno zajedno s općinom Jasenovac 1900. godine činili 64,5% stanovništva Banije, 1953. 65,6% stanovništva, a 1991. 60,6% stanovništva Banije.²⁷ Od 313 naselja koja geografski pripadaju Baniji, u 185 naselja Srbi su činili većinu (59% naselja), a u preostalih 128 većinsko stanovništvo činili su Hrvati (41%). Po pojedinim općinama vidljivo je da su Hrvati u 19. stoljeću činili većinu na području općina (tada kotareva) Sisak i Petrinja, a Srbi na području Dvora, Gline i Hrvatske Kostajnice. Do kraja dvadesetog stoljeća etnička struktura se promijenila na području općine Petrinja gdje su Srbi postali većina. U Petrinju tijekom socijalističkog perioda doseljavaju brojni Srbi, uglavnom s banijskih sela, te se etnička struktura grada promijenila. Još 1948. godine Hrvati su činili 2/3 stanovništva općine Petrinja i 4/5 stanovništva grada. Činjenica je

26 Hramovi koji su u potpunosti uništeni u Drugom svjetskom ratu i od kojih nije ostao ni kamen na kamenu na Baniji su: Brđani, Drljače, Strmen, Timarci, Velika Gradusa, Šaš, Kinjačka, Petrinja, Tremušnjak, Veliki Šušnjar, Hrvatska Dubica (dva hrama), Hrvatska Kostajnica (dva hrama), Čukur, Utolica, Živaja, Lovča, Bojna, Brezovo Polje, Glina (dva hrama), Hajtić i Veliki Gradac. Hramovi koji nikada nisu obnovljeni, a oštećeni su u Drugom svjetskom ratu su: Donja Bačuga, Jošavica, Mačkovo Selo, Svinica (dva hrama), Slabinja, Komogovina i Brđani Šamarički. U Jošavici, Mačkovom Selu, na malom hramu u Svinici te u Komogovini postavljen je krov zato da se ne bi do kraja ruinirao hram, ali su i ti krovovi tijekom vremena propali. U vrijeme socijalizma srušeni su do kraja hramovi u Malom Gradcu, Ljubini, Crkvenom Boku, Šegestinu i u Starom Selu. Zbog nebrige lokalnog stanovništva nestali su prije Prvog svjetskog rata hramovi u Paukovoj i Gornjim Jamama, a u periodu Kraljevine Jugoslavije i socijalizma hramovi u Banijskom Ljeskovcu, Glavičanima, Šakanlijama te u Gornjem Selištu. Nakon posljednjeg Domovinskog rata zapušteni su hramovi u Brdanima (Sunja), Velikoj Gradusi, Blinji, Meminskoj, Hrvatskoj Dubici, Hrvatskoj Kostajnici (Tirol), Donjem Kukuzarima, Mečenčanima, Javoraju, Rujevcu, Jovcu, Žirovcu, Donjem Klasniću, Dragotini, Hajtiću, Malom Obljaju i Vlahoviću. U posljednjem ratu 1991. godine minirana je crkva u Glinskoj Poljani, a u vrijeme Oluje i nakon Oluje uništeni su hramovi u Buzeti, Živaji i u Javnici (Kotaran). U relativno dobrom stanju stoe hramovi u Paukovoj, Dvoru, Petrinji (grobljanski hram), Donjem Selištu, Majskim Poljanama, Gornjem Klasniću i u Glini. O tome vidi i u: F. Škiljan, »Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj« u: *Očuvanje i zaštita kulturno-historijskog nasledja Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, ur. Vidoje Golubović, Beograd 2010, 43-99 i u F. Škiljan, »Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve na području Gornjokarlovачke eparhije – socijalistički period« u: *Diplomatija i kultura Srbije: stanje i perspektive*, ur. Vidoje Golubović, Beograd 2016., 28-40.

27 M. Matas, »Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske« u: *Hrvatski geografski glasnik* 66/2 (2004), str. 63, 64.

da je Petrinja bila industrijski važno središte te da su se brojni stanovnici Bani-je, Korduna i Bosne i Hercegovine u potrazi za zaposlenjem doseljavali na ovo područje. Treba istaknuti i činjenicu da je petrinjska općina uz benkovačku općinu bila jedina općina na prostoru koji je potpao pod SAO Krajinu koja je imala u međuratnom periodu porast stanovnika (za 43,3% u periodu 1948.-1991.).²⁸ Prema podacima koje donose Nejašmić i Čačić Kumpes 82,4% doseljenika je iz drugih općina u Hrvatskoj, 10,8% doseljenika iz Bosne i Hercegovine, a 4,6% iz drugih republika. Radilo se dakle u najvećoj mjeri o doseljenicima iz banijskih općina Dvor, Kostajnica i Glina koje su bile unutar Zajednice općina Sisak, a koje su bile ekonomski nerazvijene. Tako je od ukupnog brojčanog porasta stanovnika Petrinje između 1961. i 1981. na prirodni priraštaj opada svega 29 %, a na doseljavanje u grad čak 71 %. S druge strane ostala naselja u općini Petrinja imala su u tome razdoblju negativnim migracijskim saldo od 2468 osoba. U periodu od 1880. kada je na području općine Petrinja bilo 68% Hrvata i 30 % Srba, a u gradu Petrinji 80,6% Hrvata i 11,1% Srba 1991. u općini Petrinja bilo je 44,2% Hrvata i 44,9% Srba, odnosno u gradu Petrinji 45,1% Srba i 40,7% Hrvata.²⁹ Što se tiče općina Dvor, Glina i Hrvatska Kostajnica omjer Hrvata i Srba nije se značajno mijenjao tijekom perioda 19. i 20. stoljeća. Vidljivo je da je na području općine Dvor postotak Srba varirao od 87,2% 1900. do 85,5% 1991. godine, a na području općine Glina od 59,9% 1900. preko 68,2% 1953. godine do 63,6% 1991. godine. Na području Hrvatske Kostajnice broj Srba u postotku iznosio je 1900. godine 62,2%, 1953. 62,3%, a 1991. godine 62,9%. Međutim, omjer u samim gradskim naseljima promijenio se tijekom socijalističkog perioda drastično u korist Srba. Tako je udio srpskog stanovništva u Kostajnici 1900. iznosio 14,7%, 1953. 31,3%, a 1991. 54,6%. Na području grada Gline Srbi su 1900. činili 31,6%, 1953. godine 48,8%, a 1991. 69,7%. Za Petrinju je postotak srpskog gradskog stanovništva skočio sa 13% 1900. godine na 45,1% 1991. godine.

28 D. Živić, »Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i porača 1991.-2001.« u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006., str. 456.

29 O etničkoj strukturi Petrinje kroz povijest vidi u: J. Čačić Kumpes, I. Nejašmić, »Promjene etničke strukture Petrinje: demografski i sociološki aspekti« u: *Migracijske teme*, 7(1991), 2, str. 127-148.

**DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE
NA BANJI IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE**

Tabela II. Popisi stanovništva 1880.-1991. (ukupan broj stanovnika)

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Dvor	19518	22937	24910	27065	22014	22808	21354	18359	16307	14555
Glina	29896	35470	37771	39261	31732	32137	30729	28336	25079	23040
Hrvatska Kostajnica	16001	18024	19398	21112	17908	18695	18255	16914	15548	14851
Petrinja	21514	25483	28442	30273	24819	25599	27977	31018	33570	35565
Sisak	44800	50672	54610	58484	58381	65025	73759	82822	84756	84348
Ukupno	13172	15258	16513	17619	15485	16426	17207	17744	17526	17235
	9	6	1	5	4	4	4	9	0	9

Graf II. Popisi stanovništva 1880.-1991. (ukupan broj stanovnika)

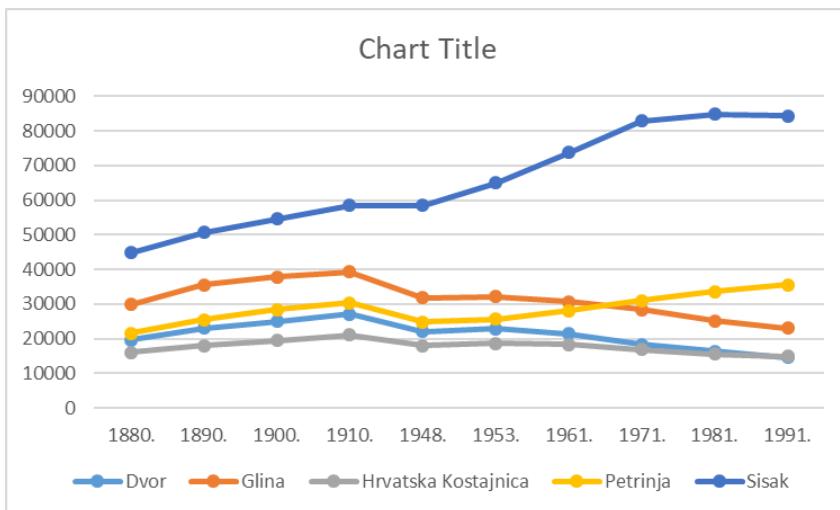

Tabela III. Broj pravoslavnih Srba na području pet banijskih općina 1880.-1991.

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Dvor	17049	20092	21786	23539	19718	20451	19185	16226	13198	12591
Glina	18048	21498	23149	24171	19196	19397	18509	16936	14223	13975
Hrvatska Kostajnica	9458	11165	12066	13321	10991	11663	11677	10744	8627	9343
Petrinja	8668	10633	12043	13299	10075	10503	11955	13478	12617	15969
Sisak	9016	10900	12231	13785	11993	13773	16467	19155	15581	19209
Ukupno	62239	74288	81275	88115	71973	75787	77793	76539	64246	71087

Graf III. Broj pravoslavnih Srba po općinama 1880.-1991.

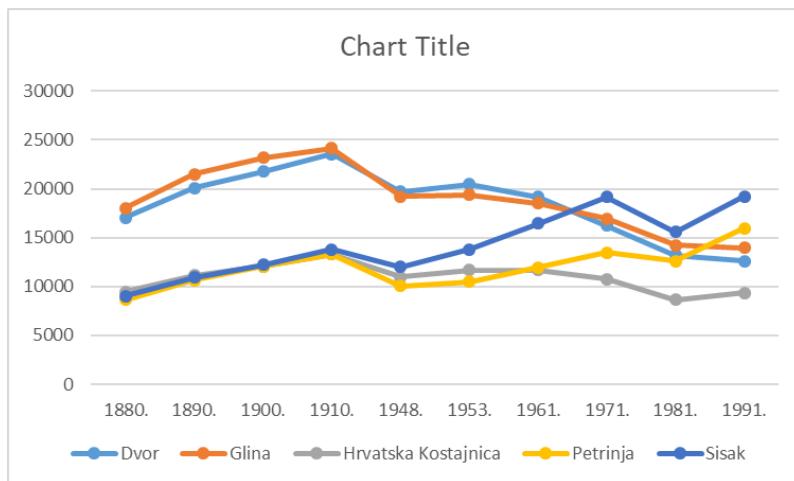
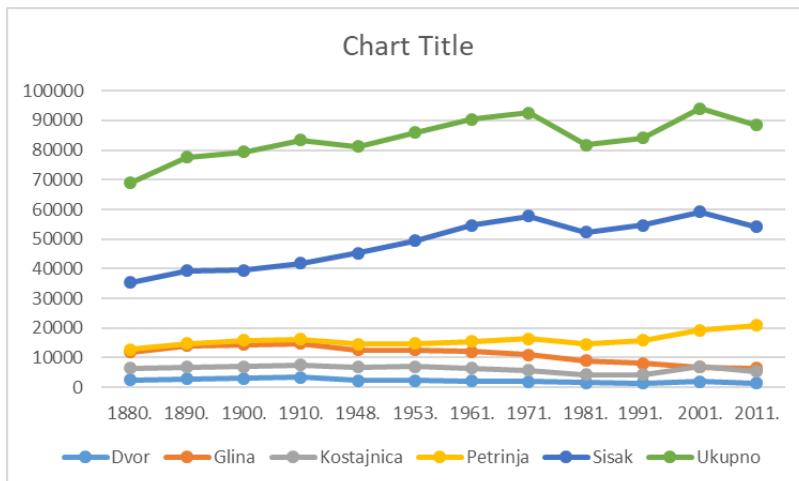

Tabela IV. Broj katolika (1880. i 1890.) i Hrvata (1900.-2011.) na području pet banijskih općina

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Dvor	2457	2827	2909	3293	2248	2290	2060	1876	1525	1395	1943	1440
Glina	11809	13923	14337	14751	12479	12605	12010	10875	8961	8041	6712	6468
Kostajnica	6479	6796	6990	7467	6846	6895	6408	5642	4295	4295	6977	5367
Petrinja	12801	14785	15731	16164	14491	14666	15389	16404	14621	15790	19280	20925
Sisak	35339	39262	39475	41742	45208	49475	54630	57770	52270	54621	59201	54174
Ukupno	68885	77593	79442	83417	81272	85931	90497	92567	81676	84142	94113	88374

Graf IV. Broj rimokatolika/Hrvata na području pet banijskih općina 1880.-2011.

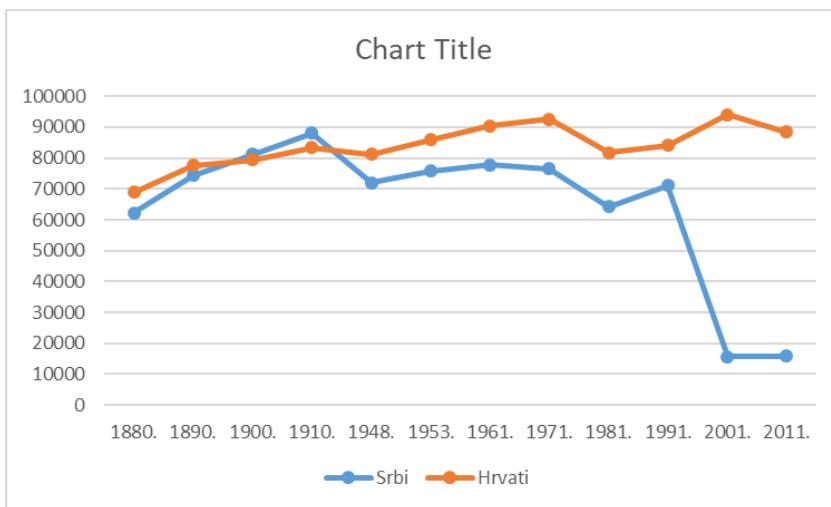

**DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE
NA BANJIJI IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE**

Tabela V. Broj Hrvata i Srba na području pet banijskih općina (Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja i Sisak) 1880.-2011.

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Srbi	62239	74288	81275	88115	71973	75787	77793	76539	64246	71087	15689	15740
Hrvati	68885	77593	79442	83417	81272	85931	90497	92567	81676	84142	94113	88374

Graf V. Broj Hrvata i Srba na Baniji 1880.-2011.

Ratni sukobi 1991.-1995. i utjecaj sukoba na demografsku slku Srba na Baniji

Izjašnjavanje o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj između 19. kolovoza i 2. rujna 1991. godine na kojem je sudjelovalo cijelokupno srpsko stanovništvo u Hrvatskoj označavalo je započinjanje nekog novog vremena ne samo za stanovnike Banije, već za stanovnike čitave Hrvatske. Među općinama u kojima je izjašnjavanje organizirano nalazile su se Petrinja, Glina, Dvor i Hrvatska Kostajnica. Nedugo potom, 27. rujna 1990. godine hrvatska policija je izvukla dio naoružanja koje se nalazilo u stanici javne sigurnosti u Dvoru na Uni. U Glini su Srbi spriječili policiju da oduzme naoružanje, a u Petrinji je policijsko vozilo koje je prevozilo naoružanje iz Petrinje u Sisak zaustavljeno i prisiljeno da se vrati u Petrinju. U Petrinji i u Dvoru na Uni došlo je do toga da su lokalni Srbi demonstrirali pred Stanicom javne sigurnosti, a hrvatska policija je rastjerala demonstrante. Već tada je došlo do prvog okršaja između Srba i Hrvata u Petrinji kada je ranjen jedan policijac. Krajem studenog 1990. godine u Dvoru na Uni uhapšen je Željko

Ražnatović Arkan koji je na Baniju došao izviđati teren. Nakon kratkotrajnog pritvora Arkan je iz zatvora pušten. Nakon proglašenja SAO Krajine 21. prosinca 1990. u čiji su sastav tada ušle općine Benkovac, Donji Lapac, Gračac, Knin, Obrovac, Vojnić, Titova Korenica i Dvor na Uni, i ostale općine u kojima su pretežno bili nastanjeni Srbi ulaze u sastav SAO Krajine. U većem broju naselja općine Sisak proveden je 20. prosinca 1990. godine referendum na kojem su se građani pojedinih mjesnih zajednica trebali odlučiti za ulazak u sastav općina Petrinja i Kostajnica. Na kraju su se ove mjesne zajednice koje su nekada bile dio općine Sisak izdvojile te su 19. kolovoza 1991. godine osnovale samostalnu općinu Sisak-Caprag. Sjedište te općine bilo je u selu Velika Gradusa. Srpski zastupnici u Skupštini općine Kostajnica još su 19. prosinca 1990. donijeli odluku da će raspisati referendum o pristupanju te općine u okvire SAO Krajine. Za tu je odluku glasovalo svega 22 od 60 odbornika Skupštine općine Kostajnica te se stoga odustalo od referendumu. Nakon sukoba na Plitvicama 31. ožujka 1991. srpska struja u Općini Kostajnica donijela je odluku o pripajanju Općine Kostajnica SAO Krajini čak i bez provođenja referendumu. Ista se situacija dogodila i na području Gline koja je također 31. ožujka pristupila SAO Krajini. U Donjoj Bačugi je 5. svibnja 1991. konstituirana Skupština mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom općine Petrinja. Ona je toga dana donijela odluku o pristupanju tih mjesnih zajednica SAO Krajini i upućivanju petorice svojih zastupnika u skupštinu SAO Krajine. U selu Dodoši su 17. kolovoza 1991 Srbi iz općine Petrinja održali sjednicu Skupštine mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom na kojoj su bili prisutni i pojedini zastupnici iz SO Petrinja, izabrani 1990. godine. Na toj su sjednici odlučili da se općina Petrinja trajno izdvaja iz Republike Hrvatske te da pristupa SAO Krajini. Na referendumu koji je proveden 12. svibnja 1991. na kojemu se odlučivalo o prisajedinjenju SAO Krajine u sastav Srbije i za ostanak u Jugoslaviji, a koji je provođen i na području Banije, čak se 99,8% glasača odlučilo za prisajedinjenje Srbiji i ostanak u Jugoslaviji. I srpsko stanovništvo Banije glasalo je na ovome referendumu. Usprkos tome što je Skupština SAO Krajine proglašila prisajedinjenje, ono ipak nije provedeno budući da ga Narodna skupština Srbije nije prihvatile. Nakon osnivanja SUP-a SAO Krajine, MUP RH tražio je od svojih pripadnika da potpišu izjavu lojalnosti Republici Hrvatskoj. Na području Dvora na Uni 90 % policajaca odbilo je potpisati takvu izjavu pod izlikom da su potpisali vjernost Jugoslaviji koja još uvijek postoji, a slično je bilo i u drugim banijskim općinama. Već od listopada 1990. na području banijske općine Dvor na Uni nisu isplaćivane plaće što je dovelo do velikog nezadovoljstva stanovništva toga kraja. Sljedeće godine slična je situacija na području svih banijskih općina koje su se izjasnile za pripajanje SAO Krajini.

Već 4. svibnja 1991. snage JNA stižu u Dvor na Uni. 8. lipnja su napadnuti Hrvatska Dubica, Bačin, Cerovljani i okolna mjesta. Dana 26. lipnja 1991. dolazi do otvorenog sukoba u Glini. Tada oko 400 Srba zauzima policijsku stanicu u Glini, a zarobljeni policajci (njih 16) odvedeni su u zatvor u Knin. Istoga dana u Dvoru na Uni je proglašeno ratno stanje. Nedugo potom, 2. srpnja 1991. napadnuta je policijska stanica u Koziborodu pokraj Dvora. Nakon toga, 13. srpnja 1991. zauzeti su Dragotinci i Kraljevčani u petrinjskoj općini, a od kolovoza traju i povremeni napadi na Petrinju. 17. srpnja prvi puta je napadnuto područje Komareva nedaleko Siska. 26. srpnja napadnuta je po drugi puta policijska stanica u Glini, a istovremeno su napadnuti i Kuljani te Kozibrod. Nakon toga zauzeta su sela uz Unu između Dvora i Hrvatske Kostajnice. 31. srpnja snage MUP-a Republike Hrvatske povlače se iz Hrvatske Kostajnice po prvi put, a sa njima i svi preostali stanovnici grada. Tijekom kasnog kolovoza i početka rujna zauzeta su i sela između Sunje i Hrvatske Kostajnice. 12. rujna u Hrvatsku Kostajnicu ulaze snage JNA. Oko 300 hrvatskih branitelja predalo se jedinicama TO Bosanske Kostajnice. Nakon početka otvorenih napada na Petrinju 2. rujna 1991., JNA je zauzela grad 21. rujna 1991. Područje Viduševca i sjevernog dijela općine Glina zauzeti su do kraja rujna 1991. Time je čitavo područje Banije (osim malog dijela oko Sunje i u blizini Siska) stavljeno pod kontrolu srpskih snaga, a granica između hrvatskih i srpskih snaga uspostavljena na rijeci Kupi i Savi.³⁰ Od ukupno 456 naselja u Sisačko-moslavačkoj županiji Srbi su 1991. godine zauzeli njih 310, a 245 ih je bilo smješteno na Baniji što je iznosilo 22,9% okupiranih naselja.³¹ Do kraja rujna 1991. s područja Banije protjerano je oko 30.000 stanovnika, u najvećoj mjeri Hrvata koji su se smjestili diljem Hrvatske, ali i u drugim zemljama. Prema podacima Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatke s područja Sisačko-moslavačke županije bilo je prognano 1992. 32.484 osobe, 1993. godine 31.951, 1994. godine 41.156, a 1995. godine 32.378 osoba. Tim podacima treba pridodati i podatke prognanika koji su bili porisiljeni otići u inozemstvo. Tako je u inozemstvu 1992. godine bilo još 13.907 prognanika, dakle sveukupno njih 46391, a 1994. 8635, dakle sveukupno 49.791 prisilnih migranta. Činjenica je da je u Sisačko-moslavačkoj županiji 1993. godine bilo smješteno čak 25.530 prognanika. S obzirom na prijeratni ukupan broj stanovnika sredinom 1992. godine 12,9% stanovnika Sisačko-moslavačke županije bili su prog-

30 O razvoju rata na području Banije vidi u: N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.*, Zagreb 2005.

31 Svi gore navedeni podaci dostupni su u tekstu D. Živić, »Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i porača 1991.-2001.« u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006., str. 451.

nanici. Izbjeglica je bilo znatno manje, pa je tako na području Sisačko-moslavačke županije 1993. bilo 11.188 izbjeglica. Od sveukupno 8688 ubijenih i nestalih hrvatskih branitelja njih 610 je s područja Sisačko-moslavačke županije, dok je broj poginulih hrvatskih civila s Banije 167, a broj nestalih 301.³² 1995. godine akcijom Oluja protjerani su i iz Hrvatske istjerani Srbi s Banije. Najveći broj izbjeglica iz Hrvatske u Bosni i Hercegovini i SR Jugoslaviji upravo je bio s područja Banije i tijekom svih navedenih godina riječ je uglavnom o Srbima. Najveći broj je zabilježen 1996., kada je status izbjeglica s područja Sisačko-moslavačke županije u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini imalo 70.648 osoba od sveukupno 314.689 izbjeglica, odnosno 22,45 % svih izbjeglih.³³ Do sredine 2000. godine na područje Banije vratile su se 52.922 osobe. Od toga broja 30.415 su bili prognanici i izbjeglice Hrvati, a 22.507 prisilno iseljeni Srbi. Treba naglasiti da ti podaci pokazuju da se manje od jedne trećine Srba koji su prognani sa Banije vratili svojim kućama kao i to da je nešto manje od dvije trećine prisilno iseljenih Hrvata vratilo svojim kućama. Prema Veritasovom spisku od 7.134 ubijenih Srba na području Hrvatske, njih 708 bilo je s područja Banije, dok ih je 460 nestalo što iznosi sveukupno 1168 osoba.³⁴ Ratni zločini zbili su se i u hrvatskim i u srpskim selima Banije. Spomenimo samo zločine nad hrvatskim civilima u srpnju 1991. u Pounju, u kolovozu 1991. zločin u Kraljevčanima, u Bjelovcu, kod Pastuše i u Skeli, u rujnu u Graboštanima, Stublju, Majuru, u Petrinji, u listopadu u Gornjem Viduševcu, u Novom Selu Glinskom, u Volinji, kod Baćina, u studenom 1991. u Petrinji, u Kostrićima, u prosincu 1991. u Gornjim Jamama i u Joševici te kasnije na drugim mjestima.³⁵ Nad Srbima su ratni zločini urađeni u selima Blinjski Kut, Kinjačka Gornja i Donja, Blinjska Greda, Bestrma, Trnjani, Čakale i Brđani 22. kolovoza 1991. (15 žrtava), u Sisku tijekom 1991. i 1992., u Dvoru 8. kolovoza 1995. (12 osoba) i u napadu na izbjegličku kolonu kod Dvora 7. i 8. kolovoza 1995. (16 osoba).³⁶ Pojedinačnih zločina bilo je još.

32 D. Živić, »Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i porača 1991.-2001.« u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006., str 462, 467, 469.

33 D. Živić, »Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine« u: *Društvena istraživanja*, god. 8 (1999), br. 5-6 (43-44), str. 783.

34 <http://www.veritas.org.rs/srpske-zrtve-rata-i-poraca-na-podrucju-hrvatske-i-bivse-rsk-1990-1998-godine/>.

35 https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_masovnih_zlo%C4%8Dina_nad_Hrvatima_u_Domovinskom_ratu.

36 <https://snv.hr/file/bilten/file/snvsbulletin-16-4-web.pdf>.

**DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE
NA BANJI IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE**

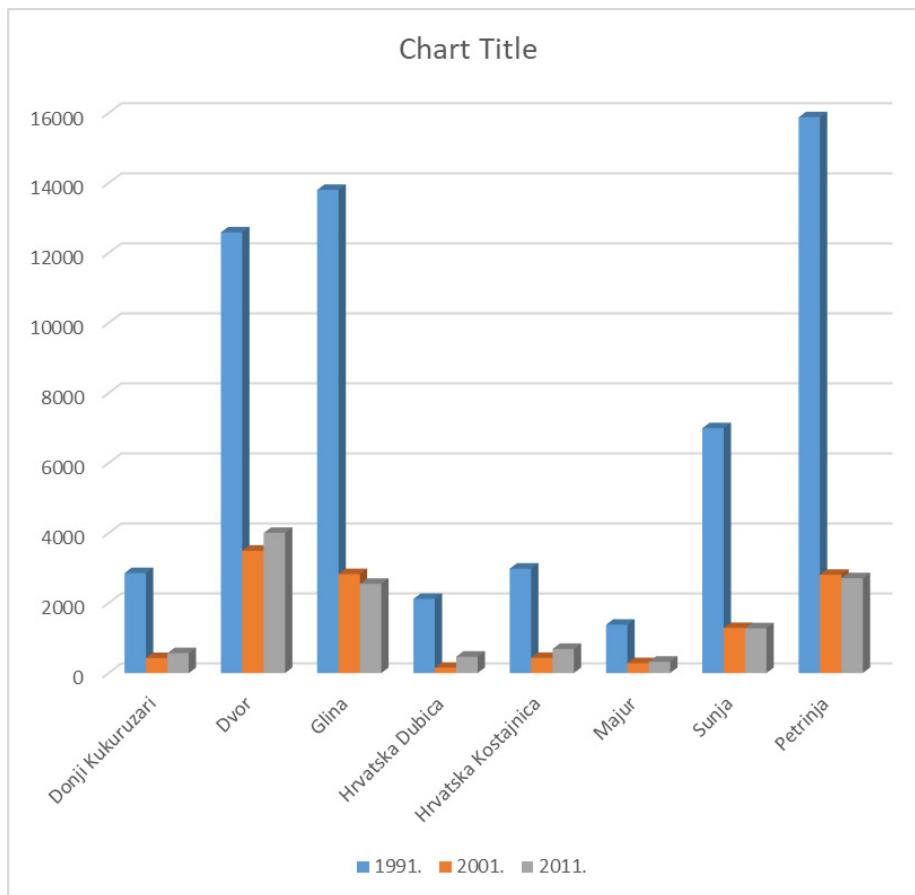
Tabla VI. Broj prognanih na područje Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine između 1992. i 1998. s područja Sisačko-moslavačke županije

Županija	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
Sisačko-moslavačka	16776	26267	28512	39288	70648	65007	62910

Tabla VII. Broj Srba 1991.-2011. po općinama i gradovima Banije (bez grada Siska)

Općina/grad	1991. (Srbi/ukupno)	2001.(Srbi/ukupno)	2011. (Srbi/ukupno)
Donji Kukuruzari	2858/3073	431/2047	569/1634
Dvor	12590/14557	3495/5742	4005/5570
Glina	13803/22940	2829/9868	2549/9283
Hrvatska Dubica	2120/4237	152/2341	468/2089
Hrvatska Kostajnica	2984/4996	433/2746	690/2756
Majur	1381/2555	283/1490	323/1185
Sunja	6996/12309	1288/7376	1280/5748
Petrinja	15878/35134	2809/23413	2710/24671
Ukupno	58610/99801	11720/55023	12594/52936

Graf VI. Broj Srba u pojedinim općinama na Baniji 1991.-2011.

Iz statističkih podataka koje posjedujemo za period između 1991. i 2011. godine vidljivo je da su Srbi u svim naseljima na Baniji izgubili najveći broj svojih stanovnika. Od jedne relativno velike zajednice koja je brojila na području uže Banije (bez grada Siska) 1991. godine 58.610 stanovnika (ili 58,72%) u 2011. godini Srbi su svedeni na 'ostatke ostataka', odnosno zajednicu od 12.594 stanovnika (ili 23,79%). Jedino u općini Dvor Srbi su zadržali većinsko stanovništvo (ili 71.9%), dok je u ostalim općinama taj postotak drastično smanjen (u Donjim Kukuruzašima na 34,8%, u Glini 27,45%, u Hrvatskoj Dubici 22,4%, u Hrvatskoj Kostajnici na 25%, u Majuru na 27,2%, u Sunji na 22,2% i u Petrinji na 10,98%). Činjenica je da su Srbi 1991. godine u svim današnjim općinama i gradovima Banije činili većinsko stanovništvo, odnosno imali su udio od preko 50 % u ukupnom broju stanovništva. Naseljavanje novog stanovništva u pojedine zone svakako je utjecalo

na promjenu strukture stanovništva. To je posebno dobro vidljivo na području kostajničkog i petrinjskog kraja (oko Donjih Kukuruzara, oko Hrvatske Kostajnice te oko grada Petrinje gdje su se u velikom broju naselili Hrvati iz Bosanske posavine, srednje Bosne i okolice Banja Luke te na taj način drastično utjecali na promjenu etničke strukture). Činjenica je sa je službena statistika pobrojala 2000. godine 1813 osoba s područja Bosne i Hercegovine koji su na području Sisačko-moslavačke županije imali status izbjeglica³⁷ te još 10.482 osobe koje su taj status izgubile ili ga nikada nisu imale. Sasvim je sigurno da je jedan dio tih ljudi potražio svoj stalni dom u napuštenim selima u kojima su prije živjeli Srbi. Potrebno je također naglasiti da je prema popisu iz 2011. čak 930 stanovnika grada Gline (nekadašnje općine Glina) rođeno u BIH, 653 stanovnika Hrvatske Kostajnice, 4696 stanovnika Petrinje, 4829 stanovnika Siska, 653 stanovnika Donjih Kukuruzara, 677 stanovnika općine Dvor, 570 stanovnika općine Hrvatska Dubica, 1277 stanovnika općine Sunja i 171 stanovnik općine Majur.³⁸ Usporedimo li dobno-spolne piramide županijskog stanovništva 1991. i 2001. jasno se uočava smanjenje udjela svih dobnih skupina koje su mlađe od 40 godina te porast starog stanovništva (iznad 65 godina). Naime, na Baniju se vratila pretežno stara populacija što je uzrokovalo i demografski pad u tim zonama.³⁹ Neka su sela opustjela upravo iz činjenice što se nitko u njih nije vratio. Bilo je sela poput Kobiljaka na Zrinskoj gori između Dvora i Gline koja su ostala u potpunosti bez stanovnika što zbog prometne izoliranosti što zbog oštećenosti infrastrukture, nemogućnosti preživljavanja i slično. Nestala su i neka sela koja su bila pretežno nastanjena hrvatskim stanovništvom (nekoliko naselja sjeverno od Gline) poput Turčenice, Batura, Bišćanova, Gornjeg Selkovca, Donje Trstenice i Gornjih Jama. Ta su naselja nestala uslijed iznimno loše povezanosti s općinskim središtem i općenito prometne izoliranosti te infrastrukturne neopskrbljenosti. Činjenica je da je Sisačko-moslavačka županija, u kojoj se nalazi i regija Banija, na posljednjem mjestu (najlošijem) što se tiče promjene u broju stanovnika između 2008. i 2017. Naime, u tome periodu ova je županija izgubila 26.580 stanovnika što znači da su brojna sela u među popisnom razdoblju izumrla.⁴⁰

37 Mate Matas navodi da je još u popisu 2001. iznesen podatak o 1050 izbjeglica na području Banije i to na području Sunje njih 481, na području Kostajnice njih 260, na području Petrinje njih 182, na teritoriji Gline njih 77, na području Topuskog njih 32 i na području Jasenovca 18. (M. Matas, »Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske« u: *Hrvatski geografski glasnik* 66/2 (2004), str. 64.

38 www.dzs.hr.

39 R. Mišetić, »Utjecaj prisilnih migracija na promjenu biološkog sastava stanovništva-primjer Sisačko-moslavačke županije« u: *Migracijske i etničke teme*, br. 18(2002)., 4, str. 307-317.

40 <https://www.hgk.hr/documents/demografija-po-zupanijama-konacno5c41d3cf80bb7.pdf>.

Nestala sela-primjer sela Kobiljaka kod Dvora

Uz nabrojena hrvatska naselja te jednonacionalno mješovito naselje (Gornje Jame), u Sisačko-moslavačkoj županiji na Baniji nestalo je i naselje Kobiljak. Naselje Kobiljak nalazi se uz samu graničnu liniju s Bosnom i Hercegovinom u općini Dvor na obroncima Zrinske gore, 32 kilometra od Dvora. Ovdje su prema istraživanju Petra Demića živjele 1948. godine obitelji Vekić (1 osoba), Vilenica (1 osoba), Vladetić (1 kuća, četiri osobe), Vujičić (1 kuća, 11 osoba), Glušac (1 osoba), Dmitrović (1 osoba), Zorić (1 kuća, dvije osobe), Milnović (možda Milanović ili Milinović) (4 osobe), Nikšić (1 kuća 4 osobe), Ostojić 22 kuće 116 osoba), Popović (1 kuća, 1 osoba), Putnik (2 kuće, 11 osoba), Stanar (17 kuća, 84 osobe), Suzić (6 kuća, 27 osoba), Čučković (1 osoba), Šaša (1 kuća, 2 osobe) i Šeruga (1 kuća, 1 osoba). Polovicom 19. stoljeća sela Kobiljak i Prosinja su bila zasebna naselja i u selu je postojalo i prezime Kuprešanin. Naselje Kobiljak je 1948. pripadalo općini Glina, a tek je kasnije priključeno Općini Dvor. U vrijeme Vojne krajine Kobiljak je pripadao zajedno sa Žirovcem i Čavlovicom klasničkoj kumpaniji Prve banske regimente.⁴¹ Još 2018. godine neka poljoprivredna zemljišta na području Kobiljaka su bila minirana. Tek krajem te godine bilo je deminirano područje uz samu granicu s Bosnom i Hercegovinom. Veliki broj stanovnika Kobiljaka nakon Drugog svjetskog rata je koloniziran u Vojvodinu.

O tome donosimo kazivanje Save Vladetića:

»Roditelji su mi iz Kobiljaka, iz zaseoka Prosinja. Otac mi je bio sudionik NO-B-a. Demobilisao se u jesen 1945. i podneo molbu za kolonizaciju u Vojvodinu. S Aleksom Čugljom otputovao je u Prigrevicu, odabrao kuću i vratio se po porodici. Krenuo je s majkom i četvoro dece u novi zavičaj drugim transportom, Banovaca, krajem januara 1946. godine jer su prvim stigli lički kolonisti u oktobru 1945. godine – 466 porodica sa 2.599 lica. S njim je u stočnom vagonu krenula i porodica Dmitra Čuglja, prvog komšije u Kobiljaku. Pošto su imali pravo da povedu i nešto stoke, otac je poveo i dve kobile – Riđu i Vidu – dve krave, pet ovaca, šest svinja i jednog psa (ćenu Bjelova)... Putovali su šest dana od Gline, preko Karlovca, do Zagreba, a odavde na Viroviticu i Osijek do Vinkovaca, te na Staru Pazovu. Novi Sad, Odžake i Sontu do Prigrevice. Sa sobom su poneli i nešto posuđa, „robe“ i posteljinu. Na usputnim stanicama porodice su snabdevane hranom, vodom, stočnom hranom, a kolonisti su i zaprašivani radi sprečavanja zaraznih bolesti. U Zagrebu ih je dočekao i ispratio najstariji sin Branko koji se tu nalazio na odsluženju vojnog roka. Neke porodice Ličana i Banovaca – Miše Šaše i drugih – došle su u Vojvodinu same, zaprežnim kolima i konjima, a puto-

41 <https://www.poreklo.rs/2017/08/15/poreklo-prezimena-selo-kobiljak-dvor/>.

vali su preko Bosne i Srema dvanaest dana...

To je priča koju nam je ispričao Savo Vladetić, umirovljeni profesor književnosti iz Prigrevice, čiji su roditelji među prvim kolonistima stigli s Banije u Vojvodinu. Ustupio nam je i svoje originalne zabilješke o tome vremenu, nazvane "Seobama nikad kraja", koje na svoj način govore o kolonistima-Banovcima, naseljenim u apatinskom kotaru. Vladetić je sačinio i detaljan spisak banijskih obitelji koje su se kolonizirale u Prigrevici, a i napisao je vrlo zanimljiv lingvistički rad o govoru kolonista u novom zavičaju, dajući tako još jedan prilog izučavanju fenomena kolonizacije na ovim prostorima, posebno vezanih za Baniju i njegove ljude.⁴²

Iskaz Nenada Suzića, rođenog 1962. godine, o mjestu Kobiljak

»Selo Kobiljak je posle Drugog svetskog rata pripadalo općini Glina, da bi početkom pedesetih godina bilo pripojeno opštini Dvor na Uni, u čijem sastavu je i danas. Selo je posle Drugog svetskog rata imalo 56 kućnih brojeva, međutim u vrijeme mojeg djetinjstva bio je svega 41 kućni broj. Selo je struju dobilo 1969. godine, a krajem sedamdesetih ili početkom osamdesetih napravljen je i uski asfaltni put pošto da je do tada selo u vrijeme kiša bilo u velikom blatu.

Deo mještana Kobiljaka je nakon Drugog svjetskog otišao u Vojvodinu i istočnu Slavoniju gde su dobili imanja, a broj naseljenih kuća u selu se smanjio za desetak. Uglavnom su se nastanili u Bačkoj, jednom od tri dela Vojvodine. Stariji su posjećivali Kobiljak, ali mlađi nisu dolazili. I mojem je dedi ponuđeno imanje u Vojvodini, ali on nije želio otići u Vojvodinu. Moj deda, Miloš Suzić, bio je imućan seljak koji je prije Drugog svjetskog rata držao trgovinu u selu. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih uslijedile su nove migracije, uglavnom ekonomski. Do ovih migracija je došlo zbog teških uslova života u selu u to vreme. Selo nije imalo put, još uvek nije bilo mehanizacije za obradu zemlje. Prvo su otišle četiri porodice u Dardu u Baranji, a od sredine šezdesetih uslijedio je odlazak mlađih prema Glini, Sisku i Zagrebu... Posle ovih migracija u selu je ostalo pet nenaseljenih kuća i više se nije povećavao broj nenaseljenih kuća sve do 1995. godine. Poslije Drugog svetskog rata mlađi bračni parovi su imali troje i više djece i uvijek se računalo da će jedno dete ostati na imanju, a drugih dvoje je odlazilo u gradove i zapošljavali su se u fabrikama i tu su zasnivali porodice, te tako nije dolazilo do deobe seoskog imanja, ali je to dovelo i do stagnacije broja domaćinstava u selu.

Postojala su tri zaseoka u selu: Suzići, Stanari i Ostojići. Sedamdesetih godina u sva tri zaseoka zajedno bilo je najmanje tridesetero djece školskog uzrasta.

42 <http://arhiva.portalnovosti.com/2010/01/65-godina-od-savezne-kolonizacije-u-hrvatskoj-4/>.

Posle Drugog svetskog rata selo nije imalo školu već su djeca išla u osnovnu školu u selo Hrvatska Bojna do 1956. godine. Selo je školu dobilo 1957. godine i to je bila škola samo za prva četiri razreda, a posle četvrtog razreda djeca su išla u školu u Hrvatsku Bojnu ili u Donji Žirovac. Meštani zaseoka Suziči i Stanari osnovnu školu su završavali u Hrvatskoj Bojnoj, a deca zaseoka Ostojići osnovnu školu su završavali u Donjem Žirovcu. Naime, meštani zaseoka Suziču su svih osam razreda osnovne škole pohađali u Hrvatskoj Bojni iz razloga što je put do škole u Kobiljaku bio kroz nenaseljeno područje te je škola bila udaljena oko dva kilometra, dok je put do škole u Bojni vodio kroz naseljeni kraj i bila je pristupačnija meštanima zaseoka Suziči. 1973. godine u Hrvatskoj Bojnoj ukinuta je škola od petog do osmog razreda, te su od 1974. godine deca od petog do osmog razreda išla u osnovnu školu u Velikom Obljaju.

U Kobiljaku od samog otvaranja škole učitelj je bio Mirko Tubin, koji je u Kobiljak došao krajem pedesetih godina. Preciznije, 1957. godine, kada je selo i dobilo školu, i tu je bio do sredine osamdesetih godina. Sredinom osamdesetih, škola koja je izgrađena pedesetih godina, zbog slabog ili nikakvog održavanja bila je u izuzetno lošem stanju, skoro pred rušenjem i predstavljala je opasnost po bezbednost djece te je krajem osamdesetih napravljena nova škola i više učitelj nije bio Mirko Tubin, već je došla učiteljica Jelena koja je u školi radila do 1995. godine.

U selu su mještani slavili sledeće slave:

Suziči su slavili Svetog Jovana,

Stanari Đurđevdan,

Ostojići Mitrovdan.

U crkvu se nije odlazilo budući da selo nije imalo crkvu. Najbliže pravoslavne crkve su bile u selu Aovo kod Bosanske Bojne i Malom Obljaju, te u Žirovcu. Do slava se ipak držalo, a posebno se držalo do antifašističkih praznika.

Meštani sela su imali čvrste veze sa susednim selima, kako sa selima iz Republike Hrvatske tako i sa susednim selima iz Republike Bosne i Hercegovine. Kada smo bili djeca družili smo se sa djecom iz sela Gradina i Bosanska Bojna (bosanska sela), kao i sa djecom iz susjednih sela u Republici Hrvatskoj – sela Bojna i Žirovac. Krajem sedamdesetih omladina iz našeg sela odlazila je na zabave u Bosansku Bojnu. Imajući u vidu da se najviše išlo na zabave u Bosansku Bojnu, dosta momaka se i oženilo devojkama iz tog sela. U Vrnograč smo odlazili na stočne sajmove, jer su se tu okupljali trgovci stokom iz okolnih sela.

Od stanovnika koji su živeli u selu nitko nije bio u radnom odnosu, već se živjelo od poljoprivrede. Oni koji su radili u nekim firmama živjeli su izvan sela, u Glini, Sisku ili Zagrebu. Selo je živnulo osamdesetih nakon što je napravljen

asfaltni put, kao što sam gore naveo. Kada je napravljen put, Karlovačka mljekara je otvorila otkupnu stanicu za otkup mlijeka, što je dovelo do povećanja stočnog fonda i koliko toliko poboljšalo uslove života stanovnika sela.

Ja sam srednju ekonomsku školu pohađao u Glini i ondje bih ostajao preko tjedna, a vikendom i praznicima sam odlazio u Kobiljak. Naime, uprkos tome što je Hrvatska Bojna imala autobusnu vezu s Glinom, ona je bila toliko nespretna da mi koji smo pohađali školu u Glini iz sela nismo mogli putovati na dnevnoj bazi. Autobus je iz Hrvatske Bojne polazio u pola osam ujutru, te nismo mogli stići na vreme na časove i zato ova autobuska linija učenicima nije mnogo koristila, odnosno morali smo da stanujemo u Glini kako bismo stizali u školu na vreme. Od moje generacije iz sela nitko nije završio fakultet, već su uglavnom završili srednje škole. Ja sam diplomirao na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

U vrijeme posljednjeg rata bio sam jednom prilikom u Kobiljaku 1993. godine. U vrijeme rata 1991-1995. selo nije bilo obuhvaćeno ratnim dejstvima niti je bilo uništavanja imovine u selu. Od stanovnika sela tokom rata 1991 – 1995. godine nitko nije izgubio život, ali je bilo manjih sukoba sa jedinicama armije Federacije Bosne i Hercegovine. Međutim, njihove jedinice sve do 1995. tj. do poslije akcije Oluja nisu ušle u naše selo niti su napravile bilo kakvu štetu na imovini stanovnika. Uglavnom su od strane stanovnika sela bile postavljene straže na granicu sa Bosnom i Hercegovinom tako da njihova armija nije ni pokušavala da pređe granicu. Poslije akcije Oluja, nakon odlaska stanovnika, prvo su u selo ušle jedinice armije Federacije Bosne i Hercegovine i počele da pljačkaju i uništavaju imovinu stanovnika sela. Poslije akcije Oluja u selu je ostalo sedam stanovnika, među kojima i moj otac, a ostali su napustili selo i priključili se izbegličkim kolonama prema Dvoru.

O ocu nismo ništa znali sve do oktobra 1995. Potom smo doznali da se nalazi u zatvoru u Remetincu, a kada je krajem 1995. godine bila abolicija, otac je pušten. Moja majka, snaja i brat su došli u Srbiju. Ja sam sve vreme rata bio sa porodicom u Beogradu. Stanovnici koji su ostali u selu su u avgustu 1995. godine, nakon Akcije Oluja, bežali u šumu od jedinica armije Federacije Bosne i Hercegovine kako bi sačuvali živote. Nekoliko dana nakon odlaska stanovnika iz sela došla je Hrvatska vojska. Stacionirali su se u našoj kući i tu su bili nekoliko godina. Imajući u vidu da je tu, na svega 200 metara, granica sa Bosnom i Hercegovinom, ovo im je bila dobra strateška pozicija. Posle ratne akcije Oluja imovina stanovnika sela je potpuno uništена, prvo od strane armije federacije Bosne i Hercegovine, a zatim i od strane Hrvatske vojske. Za vrijeme rata jedan broj stanovnika koji su živjeli u gradovima Hrvatske vratio se u selo.

Telefonska veza između Srbije i Kobiljaka nije postojala tijekom rata, a nije je

bilo ni pre rata (u selo nikada nije uvedena telefonska linija), ali je postojala telefonska veza između Srbije, Dvora i Gline pa sam sa mojima održavao kontakte tako što bi me oni zvali kada dođu u Glinu ili u Dvor. U selu su negdje do 2004. godine živjeli Dušan Suzić i njegova supruga (čijeg imena ne mogu da se setim) i mislim da su oni bili posljednji mještani sela. Njihov sin ih je odveo 2004. u istočnu Slavoniju.

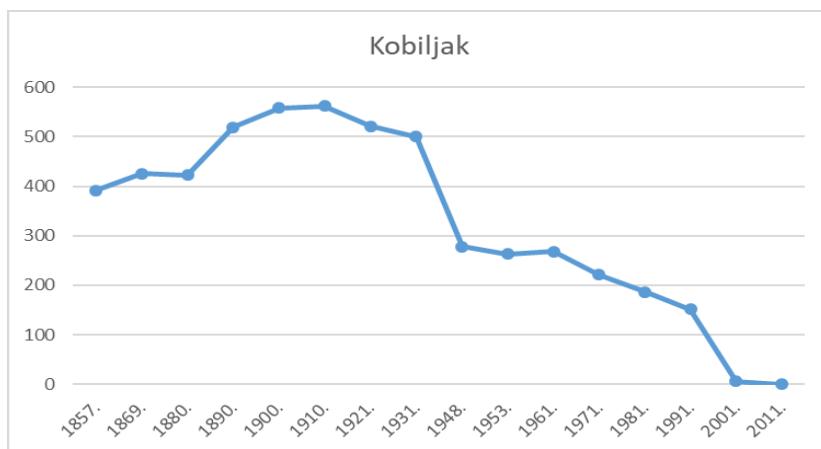
Moji roditelji su razmišljali da se vrate u Kobiljak, ali smo se moji sestra, brat i ja tome usprotivili, pa su ipak ostali u Beogradu da žive. Početkom 2000. su posetili selo i kada su ga ugledali opustošeno i razrušeno, shvatili su da smo bili u pravi i u potpunosti su izgubili volju za povratkom. Sve je bilo zapušteno, zaraslo, srušeno. Tamo danas niko ne živi, tako da bi povratak tamo bio kao odlazak na pusto ostrvo. Roditelji održavaju kontakte sa svojim Kobiljačanima, viđaju se na okupljanjima u Beogradu i okolnim mestima, dok moja generacija više nema tih veza. Moj otac, Branko Suzić, rođen 1936. godine, danas predstavlja, vrlo vjerojatno, najstarijeg bivšeg mještanina Kobiljaka. U Kobiljaku sam posljednji put bio prije sedam ili osam godina. Jedva sam se probio do naselja, a u kuću nisam uspio ući budući da je sve bilo zaraslo.

Da nije bilo ratnih dejstava devedesetih godina i ratne akcije Oluja smatram da selo u bližoj budućnosti ne bi postalo pusto. Mislim da je verovatnoća da se neko vrati u selo i počne tamo život minimalna.«

Tabela VIII. Broj stanovnika sela Kobiljak između 1857. i 2011. godine

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Kobiljak	392	426	423	519	558	562	521	500	278	263	268	221	186	151	6	0

Graf VII. Broj stanovnika sela Kobiljak 1857.-2011.

**DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE
NA BANII IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE**

Tabela IX. Naselja sa srpskom većinom 1991. godine – stanje 2001. i 2011.⁴³

Naselje	Broj Srba/Broj stanovnika 1991.	Broj stanovnika 2001.	Broj Srba/Broj stanovnika 2011.
Brđani Šamarički	219/220	70	63
Bujinja	70/73	9	10
Čavlovica	122/122	8	2
Ćore	139/139	48	33
Donja Oraovica	177/180	47	41
Donja Stupnica	153/155	65	87
Donji Dobretin	53/53	15	20
Donji Javoranj	394/412	180	138/149
Donji Žirovac	124/128	53	46
Draga	98/99	51	35
Draškovac	144/146	18	22
Dvor	1993/2351	1429	790/1406
Gage	144/146	58	66
Glavičani	71/75	28	19
Gorička	381/385	112	109/109
Gornja Oraovica	112/114	37	36
Gornja Stupnica	133/134	59	61
Gornji Dobretin	156/158	15	9
Gornji Javoranj	169/169	62	65
Gornji Žirovac	353/367	30	22
Grabovica	62/63	45	32
Grmušani	241/249	160	107/118
Gvozdansko	124/181	69	42
Hrtić	250/260	121	76/112
Javnica	216/219	77	48
Javornik	208/210	102	104/107
Jovac	221/227	24	20

43 www.dzs.hr; Podaci o broju Srba u određenim naseljima za 2011. godinu dobiveni su u Državnom zavodu za statistiku. Uvjet za dobivanje podataka o broju Srba u određenim naseljima je bio taj da broj Srba u naselju nije manji od 10.

Kepčije	172/181	88	74
Kobiljak	146/151	6	0
Komora	171/178	26	15
Kosna	106/108	39	35
Kotarani	205/209	9	3
Kuljani	144/246	137	98
Lotine	132/132	57	43
Ljeskovac	212/220	75	57
Ljubina	348/352	107	93/100
Majdan	90/98	4	11
Matijevići	800/844	479	568/645
Ostojići	207/214	4	5
Paukovac	107/109	52	67
Pedalj	194/195	70	59
Riječani Bujinjski	59/61	21	12
Rogulje	134/135	30	29
Rudeži	76/80	0	1
Rujevac	541/586	261	227/254
Sočanica	214/216	36	23
Stanić Polje	19/19	7	16
Šakanlige	194/196	30	32
Šegestin	133/134	66	35
Švrkarica	120/121	71	53
Trgovi	246/256	136	90/100
Udetin	124/125	76	45
Vanići	179/195	90	81
Volinja	209/228	144	77
Vrpolje Bansko	173/182	102	65
Zrin	63/64	13	18
Zut	142/145	10	1
Balinac	203/208	88	69
Bijele Vode	367/371	87	67
Bojna	226/226	35	28

DEMOGRAFSKA SLIKA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE
NA BANII IZMEĐU 1991. I 2011.GODINE

Borovita	94/97	39	17
Brestik	389/421	104	76
Brezovo Polje	288/296	40	24
Brnjeuška	205/213	25	13
Brubno	173/175	20	4
Buzeta	385/390	64	67
Dabrina	248/253	94	86
Donje Selište	260/264	183	84/109
Donji Klasnić	398/410	123	90
Dragotina	484/501	204	134/149
Drenovac Banski	438/452	176	74
Glina	4831/6933	3354	747/4680
Gornje Jame	24/44	9	0
Gornje Selište	189/199	72	55
Gornji Klasnić	285/294	79	41
Hajtić	149/163	46	32
Kozaperovica	149/156	75	46
Majske Poljane	576/602	348	139/196
Majski Trtnik	165/166	64	36
Mali Gradac	386/391	184	130/146
Mali Obljaj	218/221	48	34
Martinovići	279/290	106	71
Momčilovića Kosa	73/76	57	36
Ravno Rašće	198/314	179	64/129
Roviška	248/259	72	46
Šaševa	122/127	47	26
Šibine	175/177	42	28
Trnovac Glinski	158/163	55	31
Trtnik Glinski	91/103	21	14

Pogled unaprijed

Pitanje je što nam donosi popis 2021. Već smo spomenuli činjenicu da se broj stanovnika Sisačko-moslavačke županije drastično smanjio u periodu od posljednjeg popisa. Staro stanovništvo prevladava u zonama gdje su nekada i sada bili nastanjeni Srbi. Na području Gline u popisu iz 2011. čak je 32,7% stanovništva bilo starije od 60 godina (3040 osoba), na području Dvora čak 38,2% stanovništva (2128 osoba) bilo je starije od 60 godina, na području Petrinje 24,86% (6134 osobe).⁴⁴ Ti pokazatelji ukazuju na činjenicu da je stanovništvo krajeva gdje su nekada bili gusto nastanjeni Srbi, ukoliko novo stanovništvo nije doselilo, iznimno staro te da je demografska obnova u tome smislu nemoguća. Ne ohrabruje ni činjenica da je od 8084 stanovnika područja grada Gline njih 2209 (27,32%) bilo neudanih i neoženjenih, odnosno 1426 udovica i udovaca što znači da je svega 4025 bilo onih koji su bili u braku. Ostali su bili razvedeni i nepoznato. I naobrazba stanovništva tih područja nije bila visoka. Na području općine Dvor od 5001 osobe, njih 380 je bez škole, 143 imaju samo tri razreda osnovne škole, 815 imaju do sedam razreda osnovne škole, 964 imaju završenu osnovnu školu, 2329 imaju srednju školu, a 369 su visoko obrazovani i to 222 imaju stručni studij, 146 sveučilišni studij i jedan doktorat znanosti. Za jednu osobu nije bilo podataka. Za razliku od dvadesetog stoljeća kada je na području današnje Sisačko-moslavačke županije bilo 260 škola (1964./1965.) i 227 škola (1990./1991.) u školskoj godini 2000./2001. bilo je svega 88 škola.⁴⁵ Čini se da je stanovništvo ove županije bilo izloženo tijekom dvadesetog stoljeća brojnim migracijskim procesima. Bez obzira na nacionalnost svi stanovnici bili su prisilno istjerani u nekom trenutku iz svojih domova. Stoga podatak da je vrlo veliki postotak Srba (gotovo 2/3) i Hrvata (gotovo 1/3) nisu vratili više svojim domovima ukazuje na nesigurnost tогa prostora za kvalitetan život. Uz nesigurnost i slabu infrastrukturu dolazi i nemoćnost pronalaska zaposlenja kao i ekonomска nerazvijenost dotične zone.

Summary: The author provides information on the history of Banija (former municipalities of Glina, Petrinja, Dvor, Sisak and Hrvatska Kostajnica) and on the demographic picture of Banija between 1880 and 2011. He especially deals with the issue of reducing the number of Serbs in Banija and the issue of the history of the last war (1991-1995). Author provides information on the number of victims, refugees and displaced persons. Along with a series of graphs, he also brings tables with the number of inhabitants of settlements, municipalities and cities and compares them.

Keywords: Serbs; Banija; Homeland war; demographic development

44 www.dzs.hr.

45 M. Matas, »Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske« u: *Hrvatski geografski glasnik* 66/2 (2004), str. 60.

*Potencijali za razvoja turizma i poljoprivrede u
mikrosredinama kao faktor stabilizacije odnosa u
regionu*

Tatjana Pivac
Ivana Blešić

UDK 338.48-44:[004.738.5:316.472.4(497.5)(082)]

ZNAČAJ INTERNETA I DRUŠTVENIH MREŽA ZA RURALNI TURIZAM SEVERNE DALMACIJE¹

Apstrakt: Danas živimo u svetu tehnologije gde društveni mediji igraju veoma važnu ulogu u razvoju ruralnih područja. Društveni mediji se odnose na web alete i medije koji korisnicima omogućavaju da lično i neformalno komuniciraju, stvaraju, dele, preuzimaju i razmenjuju informacije i ideje virtualne zajednice i mreže. Društveni mediji uključuju web sajtove, blogove i mikro - blogove, internet forume, forume za diskusije i grupe, video snimke i još mnogo toga. Fokus ovog rada je da se ukaže na značaj i vezu društvenih medija i ruralnih predela Severne Dalmacije i kako one mogu poboljšati ruralni razvoj, konkretno turizam. Pozitivni primeri u svetu će ukazati na korist koju društveni mediji imaju za razvoj ruralnog turizma.

Ključne reči: društveni mediji, ruralna područja, razvoj turizma, Severna Dalmacija

Uvod

Društvene, socijalne mreže, ili društveni mediji su potpuno nov način interpersonalne i društvene komunikacije. Informatičko-komunikacione tehnologije, osnosno „pametne tehnologije“, široko su otvorile prostor za nove stilove u socijalnim komunikacijama², istovremeno stvarajući širok spektar mogućnosti za razvoj ekonomskih, kulturnih i drugih sfera ljudskog života.

Turistička destinacija je celina koja se u pogledu turističkih jedinstvenih uslova i svojstava razlikuje od drugih odredišta. Posetioci razvijaju sliku o destinaciji kao skup očekivanja na osnovu prethodnog iskustva, usmenog prenosa, izveštaja za štampu i oglašavanja pre posete odredištu^{3,4}. Oni formiraju mentalnu sliku

1 Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-68 / 2020-14 / 200125).

2 Jovanović, N. (2015): Društvene mreže u funkciji interkulturnog komuniciranja i kulture mira. Državnost, demokratizacija i kultura mira, Tematski zbornik radova, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 197-212.

3 Baloglu, S., Brinberg, D. (1997): Affective Images of Tourism Destinations. Journal of Travel Research, 35(4), 11-15.

4 Chon, K. S. (1992): Self-Image/Destination Image Congruity. Annals of Tourism Research, 19(2), 360-363.

destinacije kroz svoju argumentovanu i emocionalnu interpretaciju^{5,6}. Današnji posetioci imaju veliki izbor destinacija koje mogu izabrati, ali manje vremena za donošenje odluke o kupovini.

Da bi se uspešno promovisalo na ciljanim tržištima, odredište se mora razlikovati od svojih konkurenata. Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija i njihova sve veća upotreba, radikalno su promenili odnos između destinacija i njihovih posetilaca. Rastuća uloga socijalnih medija u turizmu je nesporna. Pokazalo se da je korišćenje društvenih medija na tržišnim destinacijama odlična strategija.

Ruralne zajednice imaju jedinstvene tehnološke potrebe. Ipak, malo se zna o tome kako ruralne zajednice koriste savremene tehnologije. Istorija je puna primera koji dokumentuju jedinstvene tehnološke potrebe ruralnih zajednica^{7,8}. Uprkos ovom bogatstvu istorijskih dokaza, nedostaju osnovni podaci o tome kako ruralne zajednice koriste savremene tehnologije. Shodno tome, nedostaju znanja kako da se dizajniraju.

Ruralnost prvenstveno podrazumeva nisku gustinu stanovništva. Ruralne sredine sa sobom donose i niz povezanih društvenih pokazatelja: prihod, nivo obrazovanja, verska pripadnost i socioekonomski nivo. Fokus na ruralnost je fokusiranje na udaljenost između ljudi, što sugerije mogućnosti i scenarije za upotrebu komunikacionih tehnologija, jer su one često dizajnirane da premoste udaljenost između ljudi⁹. Seoske zajednice ističu jake veze. Falk i Kilpatrick (2000)¹⁰ su ustanovili da učesnici pripisuju vitalnost svoje zajednice „timskom radu“, „zajedničkom radu“, „međusobnoj podršci“, „udruživanju“, „saradnji svih“ i „druženju“. Drugim rečima, ruralne zajednice vrednuju zajedništvo.

5 Konecnik, M. (2004): Evaluating Slovenia's Image as a Tourism Destination: A Self Analysis Process Towards Building a Destination Brand, *Journal of Brand Management*, 11(4), 307-316.

6 Kavoura, A. & Bitsani, E. (2013): E-branding of Rural Tourism in Carinthia, Austria. *Tourism, An International Interdisciplinary Journal*, 61, 289-312.

7 Atwood, R. A. (1984): *Telephony and Its Cultural Meanings in Southeastern Iowa*: University of Iowa Press.

8 Kline, R. R. (2000): *Consumers in the country: Technology and social change in rural America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

9 Gilbert, E., Karahalios, K., Sandvig Ch. (2010): The Network in the Garden: Designing Social Media for Rural Life, *American Behavioral Scientist* 53 (9), 1367-1388, DOI: 10.1177/0002764210361690

10 Falk, I. & Kilpatrick, S. (2000): What is social capital? A study of interaction in a rural community. *Sociologia Ruralis*, 40(1), 87-110.

Socijalna inovacija dobila je široku pažnju u oblasti ruralnog razvoja, a posebno doprinosi budućoj ruralnoj održivosti. Društvena inovacija se vrti oko društvenih mreža. Međutim, ruralna područja mogu biti relativno nepovoljna zbog svoje geografske perifernosti. Socijalni mediji imaju snažni potencijal za podsticanje društvenih inovacija omogućavanjem daljinske komunikacije, ali u ruralnim područjima upotreba društvenih medija može biti mala zbog starenja i opadanja populacije.

Internet i ruralni turizam u Hrvatskoj

Internet predstavlja jedan od najvažnijih medija u prenosu podataka i njegova upotreba je u stalnom porastu. Neke od prednosti interneta je da on nikada nije zatvoren, a korisnicima je dostupan širom sveta, svakog dana tokom nedelje. Pokriva ceo svet i može da prenese fotografije u boji. Internet je doneo transparentnost, a bez transparentnosti organizacije gube kredibilitet, što utiče na njihovu sliku koja je takođe veoma važna. Prisustvo organizacije na Internetu podrazumeva, pre svega, stvaranje web sajta. Web stranica o turizmu ne sme biti brošura ili flajer. Sajt treba kompletno da prezentuje destinaciju, da istakne relevantne informacije i odgovore na svako pitanje turista, ponudu i sadržaj destinacije. Sajt treba da bude kreativan i dobro zamišljen. Može da sadrži neke zapise, izveštaje i iskustva turista koji su već posetili destinaciju. Taj materijal je veoma koristan za medije. Slike nam daju vrlo zanimljive informacije, posebno ako se radi o atraktivnim destinacijama, a na području Severne Dalmacije ima dosta takvih. Prema brojnim istraživanjima, turizam i putovanja su glavne usluge koje se kupuju na Internetu. Budući turisti na Internetu mogu naći sve informacije o turističkom proizvodu i svim elementima u vezi sa putovanjima: cena, oblast, atrakcije... Potrošači mogu izvršiti rezervaciju putovanja i izvršiti plaćanje kreditnom karticom. Uloga turističkih agencija je smanjena, a aranžmani za putovanja se direktno kupuju na Internetu. Svaka ozbiljna organizacija u turističkom sektoru ima svoje prezentacije na Internetu. Očekuje se da će 2025. broj mesečno aktivnih korisnika Interneta u Hrvatskoj dostići 3,39 miliona pojedinaca (84,87% ukupnog broja stanovništva). Ovo bi bilo povećanje od oko 700 hiljada novih korisnika u odnosu na 2,69 miliona korisnika (63,5% ukupnog stanovništva) iz 2015. godine^{11,12}.

11 <https://www.statista.com/statistics/567449/predicted-internet-user-penetration-rate-in-croatia/> (preuzeto 10.08.2020.)

12 <https://www.statista.com/statistics/566915/predicted-number-of-internet-users-in-croatia/> (preuzeto 10.08.2020.)

Ruralni turizam u Hrvatskoj je počeo da se razvija posle 1995. prvo u kontekstu promocije razvoja kontinentalnog turizma, a zatim kao suštinski faktor razvoja ruralnih područja i obnove sela. Razvijao se neravnomerno, u zavisnosti od ciljeva i programa pojedinih regiona i zemalja. Ovaj oblik turizma počeo je da se razvija u Istri, a zatim i u drugim regionima u Hrvatskoj u cilju podizanja kvaliteta života u ruralnim sredinama i sticanja dodatnog prihoda. Razne institucije su preduzele velike akcije za razvoj turizma na porodičnim imanjima (Hrvatska gospodarska komora, Ministarstvo turizma, različita udruženja proizvođača i potrošača itd.), ali efekti tih akcija nisu bile u skladu sa njihovim naporima. Najveći problem predstavljal je veličina seoskih domaćinstava u Hrvatskoj, koja je bila u proseku 2,8 hektara poljoprivrednog zemljišta po farmi, te je bilo teško organizovati turističku ponudu na tako maloj farmi¹³.

Prema Institutu za turizam (2015), ruralni turizam u Hrvatskoj do 2020. godine će biti konkurentan, komercijalno osnovan i sve popularniji izvozni proizvod u Hrvatskoj.

Nacionalna turistička organizacija Hrvatske je uključila ruralni turizam u svoju ponudu¹⁴ sa ponudom od 10 regija u kojima je zastupljen i razvijen ovaj oblik turizma. Jedna od regija je i Dalmacija-Zadar¹⁵. Sajt Nacionalne turističke organizacije se može pratiti na čak 15 različitih jezika. Za traženje smeštaja u seoskim sredinama preporučuje se sajt <https://www.apartmanija.hr/seoski-turizam> koji se može pretraživati na 14 jezika, a cene smeštaja se mogu izračunati u 13 različitih valuta.

Značaj društvenih mreža u turizmu

Društvene mreže i Internet su od mesta informisanja postale scena odakle se može izvršiti uticaj na korisnike. Koriste se u turizmu kao marketinški instrument putem kojeg turistička preduzeća i destinacije mogu da promovišu svoj brend, sveukupnu turističku ponudu, da saznaju više o svojim potrošačima i komuniciraju sa njima, i putem kojih mogu da dobiju povratnu informaciju o zadovoljstvu korisnika uslugama i proizvodima koje nude¹⁶. Društveni mediji stvorili su sjajnu priliku za razvijanje i održavanje odnosa sa kupcima, po relativno niskoj ceni i većem stepenu efikasnosti u odnosu na one koji se mogu postići

13 Grgić, I., Hadelan, L., Krznar, S., Zrakić, M. (2017): Could rural tourism revitalize rural areas in Croatia?, Agroeconomia Croatica 7 (1), 98-108

14 <https://croatia.hr/hr-HR/dozivljaji/ruralni-turizam> (preuzeto 10.08.2020.)

15 <https://croatia.hr/hr-HR/dozivljaji/ruralni-turizam/dalmacija-zadar> (preuzeto 10.08.2020.)

16 Kostić, M., Đorđević, N. (2019): The role of social networks in the creation of the touristseological consciousness. Knowledge International Journal, 30(6), 1753-1759.

tradicionalnim komunikacijskim alatima^{17, 18, 19}. Globalizacija i promene potreba i stavova posetilaca povećali su obim informacija koje destinacije moraju da analiziraju da bi ostale konkurentne na stalno promenljivom turističkom tržištu. Ako se destinacija želi nametnuti na visoko konkurentnom globalnom turističkom tržištu, mora se razlikovati od konkurenциje²⁰. Destinacija će se uspešno razlikovati po dobro razvijenoj komunikacijskoj strategiji sa fokusom na društvenim medijima. Budući da su društveni mediji prenatrpani i zasićeni informacijama, vrlo je teško privući pažnju - međutim, čini se da neke šeme funkcionišu bolje od drugih: inovacija, prisutnost javnih ličnosti na društvenim mrežama, jedinstvenost, neočekivanost, konkurenca ili interesantan grafički dizajn. Graham (2005)²¹ kaže da su društveni mediji bilo gde, gde korisnici mogu da učestvuju, stvaraju i dele sadržaj.

Društveni mediji, kao alat turističkog marketinga, mogu u velikoj meri poboljšati reputaciju destinacije i sve više i više uveriti destinacije da su njihov sastavni deo marketinških strategija. Werthner i Ricci (2004)²² navode da je turizam industrija koja je vodeća u upotrebi Interneta i mrežnih transakcija. Društveni mediji su doprineli da se turizam i putovanja (rezervacija i iskustva) podignu na novi nivo. Omogućuju posetiocima da komuniciraju ne samo sa destinacijama, već i sa posetiocima koji su nedavno doživeli destinaciju koju oni planiraju da posete.

Destinacije su društvene medije koristile kao promotivno sredstvo u svrhe interaktivnog marketinga, ali stalni porast posetilaca koji koriste aplikacije za društvene medije stvara nove izazove za svu industriju²³. Informacije su konkurentska prednost na globalnom turističkom tržištu, ali samo destinacija koja

17 Yadav, V. & Arora, M. (2012): The Product Purchase Intentions in Facebook Using Analytical Hierarchical Process. Radix International Journal of Economics and Business Management, 1(4), 26-54.

18 Kaplan, A. & Haenlein, M. (2010): Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business Horizons, 53(1), p.61.

19 Zeng, B. (2013): Social Media in Tourism, Tourism & Hospitality 2 (1), <http://dx.doi.org/10.4172/2167-0269.1000e125>

20 Porter, M. E. (1996): What is strategy? Harvard Business Review, 74(6), 61-78.

21 Graham, P. (2005): Web 2.0 and Why? Retrieved from: <http://www.fossbox.org.uk>.

22 Werthner, H. & Ricci, F. (2004): E-Commerce and Tourism. Communications of the ACM, 47(12), 101-105

23 Schmallegger, D. & Carson, D. (2008): Blogs in Tourism: Changing Approaches to Information Exchange. Journal of Vacation Marketing, 14(2), 99-110. Retrieved from: <http://jvm.sagepub.com/cgi/content/refs/14/2/99>

informacije može pružiti brže, uz veću emocionalnu privlačnost i niže troškove, može uživati u toj prednosti. Destinacijama su potrebne kreativne i snažne marketinške strategije društvenih medija da bi se dosegli ovi potencijalni posetioci.

Društveni mediji su važno sredstvo za analizu stavova turista i to se potvrđuje povećanim kupovinama i preporukama drugim korisnicima. Zbog nesigurnosti turističkih usluga, putnik treba da pribavi potrebne informacije da bi napravio ispravnu odluku koja se tiče putovanja. Savremeni turisti imaju više poverenja u mišljenja drugih putnika koristeći društvene mreže, a ne službene savete²⁴.

U literaturi se izdvaja šest vrsta društvenih medija:

1. veb lokacije za društvene mreže (tj. Facebook, LinkedIn),
2. blogovi,
3. zajednice sa sadržajem (tj. YouTube, Flickr, Scribd, Slideshare, Delicious),
4. kolaborativni projekti (tj. Wikipedia, Wikitravel),
5. virtuelni društveni svetovi (tj. Second life)
6. svetovi virtualnih igara (tj. World Warcraft).

Međutim, postoje i druge vrste društvenih medija poput mikroblogova (Twitter), web lokacija za pregled i ocenjivanje (TripAdvisor, Epinions) i internet foruma (Thorn Tree, Fodor's Travel²⁵).

Kaplan i Haenlein (2010)²⁶ razlikuju sledeće društvene medije: blogove, sadržajnu zajednicu, veb lokacije za društvene mreže, virtuelne igre i virtuelni društveni svet.

Zarrella (2009)²⁷ deli društvene medije na: društvene mreže na Internetu (Facebook, LinkedIn, Myspace, Friendster, Orkut, ResearchGate...), blogove, mikroblogove (Twitter, Tumblr, Jaiku), servise za razmenu multimedijalnih sadržaja (YouTube, Flickr, Scribd, SlideShare, Photobucket, Vimeo, Dailymotion, Justin.tv, Livestream, Spotify...), servise za označavanje sadržaja (Delicious i StumbleUpon), internet forume, servise za recenzije (Yelp i Epinions.com.) i virtuelne svetove (Second Life i SmallWorlds).

Očigledno je da je broj društvenih medija promenljiv, ali njihova najvažnija uloga je da podstaknu korisnike i putnike koji objavljaju i razmenjuju svoja iskustva o putovanjima, komentare i mišljenja, jer im služe kao izvor informacije za ostale korisnike.

24 Zeithaml, V.A., Bitner, M.J. and Gremler, D.D. (2006): Services marketing: Integrating customer focus across the firm, 4th ed. London: McGraw-Hill.

25 Fotis, J., Buhalis, D., Rossides N. (2012): Social media use and impact during the holiday travel planning process, Information and Communication Technologies in Tourism, pp. 13-24.

26 Kaplan, A. & Haenlein, M. (2010): Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business Horizons, 53(1), p.61

27 Zarrella, D. (2009): The Social Media Marketing Book. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.

Danas u marketingu turističkih usluga društvene mreže imaju izuzetno važnu ulogu. Neki od njih su savršeni da se podele informacije o ponudi ruralnog turizma. **Facebook** je veoma važno sredstvo za komunikaciju. Sa preko 2,7 milijadi mesečno aktivnih korisnika od drugog kvartala 2020. godine, Facebook je najveća društvena mreža na svetu. U trećem kvartalu 2012. godine broj aktivnih korisnika Facebooka premašio je milijardu, što je postala prva društvena mreža koja je to ikada učinila. Aktivni korisnici su oni koji su se prijavili na Facebook tokom poslednjih 30 dana. Tokom poslednjeg prijavljenog tromesečja kompanija je navela da je 3,14 milijardi ljudi koristilo bar jedan od glavnih proizvoda kompanije (Facebook, WhatsApp, Instagram ili Messenger) svakog meseca²⁸. Ako se želi otvoriti profil na mreži koji promoviše odredište, mora se delovati strateški. Najbolja opcija je otvaranje fan stranice koja pokazuje broj fanova koji posećuju ili napuštaju stranicu. Facebook je najveća društvena mreža u globalnom smislu i skoro ga svi koriste. Ima izuzetno jaku marketinšku strategiju, pa se često koristi u promociji.

Twitter spada u grupu mikro blogova na kojima je dužina poruke ograničena na 280 karaktera. Kratkim porukama se postavljaju neke ideje, vesti, misli. Takođe, mogu da se dele fotografije, linkovi i drugi sadržaji²⁹. **Instagram** je društvena mreža namenjena deljenju fotografija i može se koristiti na pametnim prenosivim uređajima, mobilnim telefonima, tablet računarima i tako dalje. Od juna 2018. godine, aplikacija je prijavila više od milijardu aktivnih korisnika mesečno. Trenutno u Sjedinjenim Državama postoji skoro 105 miliona korisnika Instagrama, a stručnjaci projektuju da bi ova cifra 2022. mogla nadmašiti 130 miliona korisnika³⁰. Sa marketinške tačke gledišta, to takođe može biti odlično sredstvo za dobru komunikaciju sa gostima kao i za kreiranje slike domaćinstva.

Pinterest je društvena mreža zasnovana na vizuelnom sadržaju - fotografije i slike. Dobro je poznato da je čovek vizuelno biće, koji posvećuje puno više pažnje fotografijama nego tekstovima ili informacijama.

Foursquare je City Guide koji sve zainteresovane može odvesti u bilo koju destinaciju na svetu³¹. Putem ove mreže dobijaju se korisni, pozitivni saveti globalne zajednice. Turista može videti mesta koja želi da poseti, može pronaći informacije o smeštaju, restoranima, atrakcijama, događajima, zanimljivim lokacijama,

28 <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/> (preuzeto 10.08.2020.)

29 <https://www.statista.com/statistics/282087/number-of-monthly-active-twitter-users/> (preuzeto 10.08.2020.)

30 <https://www.statista.com/statistics/421169/most-followers-instagram/> (preuzeto 10.08.2020.)

31 <https://foursquare.com/city-guide> (preuzeto 10.08.2020.)

skrivenim mestima i takođe može dobiti neki savet od drugog korisnika. Turisti mogu deliti svoje lokacije i na druge društvene mreže, tako da mogu dobiti savet ili informaciju o lokaciji čak i od prijatelja na Facebooku.

Posetioci na društvenim mrežama mogu sakupljati informacije iz prve ruke od drugih posetilaca i donositi odluke o destinaciji ili iskustvu. Prikupljanje informacija moguće je putem „blogovanja“, deljenja iskustva; pisanja priča koje mogu biti objavljene na ličnoj internet stranici posetilaca, na odredišnoj stranici ili u mreži. Sadržaj blogova i priča generišu uglavnom posetioci koji su iskusili destinaciju, tako da se informacije zasnivaju na mišljenju i percepciji autentičnog iskustva. Platforme preporuka specijalizovane za turizam kao što su gogobot.com, trippi.com, wanderfli.com, tripit.com, tripwolf.com, tripadviser.com su jedan od najvažnijih izvora informacija u turizmu³².

Statistika prikazuje prognozu razvoja broja korisnika Facebook-a u Hrvatskoj od 2017. do 2025. godine. Profilira se da će 2025. broj mesečno aktivnih Facebook korisnika dostići 2,13 miliona pojedinaca. Ovo bi bilo povećanje od oko 260 hiljada novih korisnika od 1,87 miliona korisnika u 2017. godini³³. Takođe, u Hrvatskoj je u aprilu 2020. bilo 1.133,000 korisnika Instagrama, pri čemu je 28,2% tih korisnika bilo između 18 i 24 godine³⁴.

Prema najnovijim podacima iz jula 2020. godine, u Hrvatskoj je sledeći postotak korisnika društvenih mreža: Facebook-89,42%, Pinterest-5,87%, Twitter-2,37%, Youtube-1,18%, Instagram-0,5%, Tumblr, 0,33%³⁵.

Pozitivni primeri korišćenja društvenih medija u ruralnom turizmu

32 Királová, A., Pavlíčka, A. (2015): Development of Social Media Strategies in Tourism Destination, International Conference on Strategic Innovative Marketing, IC-SIM 2014, September 1-4, 2014, Madrid, Spain, Procedia - Social and Behavioral Sciences 175, 358 – 366, doi: 10.1016/j.sbspro.2015.01.1211

33 <https://www.statista.com/statistics/568756/forecast-of-facebook-user-numbers-in-croatia/> (preuzeto 10.08.2020.)

34 <https://www.statista.com/statistics/1022060/instagram-users-croatia/> (preuzeto 10.08.2020.)

35 <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/croatia> (preuzeto 10.08.2020.)

Društveni mediji igraju sve značajniju ulogu u mnogim aspektima turizma, posebno u istraživanju ponašanja i odlučivanju³⁶ i promociji turizma^{37, 38}.

Upotreba društvenih medija na tržištu turističkih proizvoda pokazala se kao odlična strategija. Mnoge zemlje smatraju društvene medije važnim alatom za promociju svoje turističke industrije. Tako je na primer Slovenija napravila kampanju „*Social media campaign #ifeelsLOVEnia - Make new memories in Slovenia and share them with us*“³⁹. Nacionalna turistička organizacija je pozvala sve posetioce da podele svoja iskustva u formi slika ili videa o Sloveniji, o pejzažu, aktivnostima, tradiciji. Akcenat u ovoj kampanji je upravo na manje posećena područja. Slična kampanja se sprovodi i na Novom Zelandu⁴⁰.

Autori Nizeyimana i Kalulu⁴¹ u svom radu „Efikasna upotreba društvenih medija kao konkurentska prednost u turističkoj industriji. Studija slučaja ruralnih turističkih područja Ruande“ su otkrili da su najčešće korišćeni društveni mediji Facebook, Trip Advisor, Youtube i Twitter. Autori studije su zaključili da je korišćenje društvenih medija nova medejska poslovna strategija koja može biti ključna za rast ruralnog turizma koji je zanemarena niša u turističkoj industriji Ruande, te da bi turistička privreda (agencije, hoteli, saobraćajna preduzeća...) trebalo efikasnije da koriste društvene medije.

Cline (2015)⁴², u svojoj studiji o značaju društvenih mreža za ruralne destinacije američkog zapada, navodi da društveni mediji imaju najveći značaj u pozivanju turističkih odredišta ruralnog turizma sa potencijalnim posetiocima, a Twitter je najkorišćenija platforma.

Značaj društvenih mreža za ruralni turizam Severne Dalmacije

36 Fotis, J., Buhalis, D., Rossides N. (2012): Social media use and impact during the holiday travel planning process, *Information and Communication Technologies in Tourism*, pp. 13-24.

37 VTIC (2012): The definitive proof of social media's worth to tourism

38 K. Bradbury. (2011). The growing role of social media in tourism marketing. [Online]. Available: https://kelseybradbury.weebly.com/uploads/1/0/9/2/10927387/tourism_socialmedia-comm427.pdf

39 <https://www.slovenia.info/en/business/social-media-campaign-ifeelslovenia> (preuzeto 10.08.2020.)

40 <https://www.newzealand.com/my/utilities/social-media-terms-of-use/> (preuzeto 10.08.2020.)

41 Nizeyimana, J.P. & Kalulu, R.: The effective use of social media as a competitive advantage in tourism industry. A case study of Rwandan Rural tourism Areas, https://www.academia.edu/33572625/The_Effective_use_of_social_media_as_a_competitive_advantage_in_tourism_industry_A_case_study_of_Rwanda_Rural_Tourism_Destination_Areas_

42 Cline, E. (2015): Web Based Marketing: A Best Practices Examination of Rural Destinations in the American West, A Senior Project presented to the Faculty of the Recreation, Parks, & Tourism Administration Department California Polytechnic State University, San Luis Obispo

Zahvaljujući Internetu, turisti imaju ogroman izbor i mogućnost da izaberu željeni proizvod. Zbog toga domaćinstva koja pružaju usluge ruralnog turizma treba da znaju kako da zadovolje sve potrebe i očekivanja savremenih turista, kako da ih učine zadovoljnijim i zadrže u selu. Oni moraju naći svoje mesto na globalnoj mreži. Ako unesemo u Google pretraživač ključne reči „ruralni turizam Sjeverne Dalmacije“ dobije se rezultat od 82.300 linkova, a ako upišemo iste reči na engleskom jeziku imamo 1.730.000 linkova, dok na engleskom jeziku „Rural tourism in Croatia“, dobijamo 10.500.000 veza. Turisti biraju odredište i planiraju putovanje „surfajući“ po Google-u i društvenim mrežama. Zanima ih cena, karakteristike ponude, informacije o domaćinstvu, iskustva drugih ljudi. Žele da vide fotografije seoskih domaćinstva kako bi imali vizuelnu predstavu o selu ili o domaćinstvu pre nego što donešu odluku gde žele da provedu godišnji odmor.

Ukoliko se uzmu u obzir sve prednosti koje Internet donosi troškovi su niski - ne moraju da se otvaraju kancelarije, ne mora se čekati da klijenti dođu i naprave rezervacije. Seoska turistička domaćinstva dobijaju neograničeno tržište, niske troškove promocije i jednostavan mehanizam kontrole i praćenja efekata marketinških aktivnosti na Internetu⁴³. Seoska turistička domaćinstva se mogu promovisati na Internetu objavlјivanjem svoje web lokacije ili stavljanjem informacija o ponudi na Internet portale koji se koriste u svrhu promocije ruralnog turizma (npr. web stranica lokalne turističke organizacije).

Internet je glavni instrument promocije kao i direktne i indirektne prodaje proizvoda seoskog turizma, te je potrebno staviti akcenat na sledeće:

stvaranje odgovarajuće multimedije o seoskom turizmu, odnosno povezivanje na već postojeću lokaciju, npr. web lokacija neke turističke zajednice (npr. Turistička zajednica Obrovca - <https://tz-obrovac.hr/>), web lokaciju seoski smeštaj i sl.,

promociju samo visokokvalitetnog sadržaja kako bi se stvorio identitet i povećala vernost kljenata,

pružanje centralnog portala na kojem se nalaze sve informacije u vezi sa seoskim aktivnostima i smeštajem,

forumi/chatovi na društvenim mrežama povezanim na lokacijama gde posetnici mogu da dele svoja iskustva sa drugim ljudima,

domaćini da ne pišu samo o svojoj ponudi, već da dele korisne informacije o svojim selima, okolini, atrakcijama u blizini, manifestacijama i tako dalje na

⁴³ Kotler,P., Kartajaya,H., Setiawan,I. (2010): Marketing 3.0., John Wiley & Sons,inc, New Jersey, p.8-9.

Facebook-u, Instagramu

atraktivna, rezervacija na Internetu treba da bude jednostavna, nudeći minimalni broj neophodnih koraka za pravljenje rezervacija i omogućavanje korisniku da se oseća potpuno sigurnim.

Internet treba koristiti kao stratešku meru za privlačenje turista u ruralnim sredinama Severne Dalmacije i drugih delova ruralne Hrvatske. Danas su turisti povezani na Internet 24 sata dnevno, sedam dana nedeljno, a svo njihovo slobodno vreme je posvećeno Internetu. Iz tog razloga, atraktivna web lokacija sa specifičnim sadržajem za ciljne korisničke segmente će zauzeti pažnju korisnika i povećati broj ponovljenih poseta određenoj destinaciji seoskog turizma.

Summary: Today we live in a technology world where social media plays a very important role in the development of rural areas. Social media refers to web tools and media that allow users to personally and informally communicate, create, share, download and share information and ideas of the virtual community and network. Social media includes websites, blogs and micro-blogs, online forums, discussion and group forums, videos and etc. The focus of this paper is to point out the importance and connection of social media and rural areas of Northern Dalmatia and how the social media can improve rural development, specifically tourism. Positive examples in the world will indicate the benefit that social media have for the development of rural tourism.

Key words: social media, rural areas, tourism development, Northern Dalmatia

Ivana Blešić
Tatjana Pivac

UDK 316.334.55:004.738.5(497.5)(082)

ZNAČAJ DIGITALNE TEHNOLOGIJE I MOGUĆNOST KREIRANJA DIGITALNOG HUB-A U RURALNIM SREDINAMA SEVERNE DALMACIJE¹

Apstrakt: Jedan od najvećih strukturno razvojnih problema ruralnih područja širom Evrope jeste brzo smanjivanje seoskog stanovništva, odnosno depopulacija sela. Istovremeno, modernizacija i digitalne transformacije predstavljaju inovativna rešenja za usporavanje ovih demografskih trendova. Pametna sela (Smart Villages) je koncept koji ima za cilj unapređenje kvaliteta života u ruralnim oblastima kako bi se došlo do bolje preraspodele stanovništa između seoskih i gradskih naselja. Glavna ideja koncepta je podstaći ljudi da preuzmu inicijativu i pronađu rešenja kako bi se prilagodili savremenim promenama. Ovo uključuje podršku za različite oblike lokalne saradnje ili upotrebu digitalnih tehnologija. U radu će se predstaviti koncept ruralnog digitalnog huba, kao značajne osnove za formiranje pametnih sela. Digitalni inovativni hubovi obezbeđuju pristup digitalnoj tehnologiji, razvijaju digitalne veštine i poboljšavaju mogućnosti za poslovnu saradnju i rast ruralnih područja.

Ključne reči: digitalne tehnologije, hub, ruralna područja, Severna Dalmacija

Značaj digitalne tehnologije za ruralna područja

Digitalna tehnologija danas omogućava svakom preduzetniku da radi bilo gde dokle god je Internet veza dobra, odnosno dovoljno brza. Digitalna tehnologija može podstaći ekonomski rast, stvoriti radna mesta i dodatnu vrednost koja koristi lokalnoj zajednici.

Digitalizacija stvara potražnju za digitalnim veštinama, za osobama koje su kompetentne za upotrebu digitalnih uređaja, razumevanje rezultata i razvijanje programa i aplikacija. Infomaciono-komunikacione tehnologije (IKT) se razvijaju veoma brzim tempom koji mora biti praćen ubrzanim edukacijom stanovništva². Digitalna uključenost ima za cilj smanjenje jaza između onih kojima

¹ Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. □451-03-68□/□2020-14□/ 200125).

² UNDP (2015): Work for Human Development: Human Development Report 2015. New York: UNDP.

su IKT lako dostupne i jednostavne za korišćenje i osetljivih društvenih grupa i pojedinaca kao što je ruralno stanovništvo u nepristupačnim oblastima, starije osobe i ostale društvene grupe i pojedinci čije se prepreke za puno učešće u digitalnom okruženju vremenom povećavaju³.

Pored ulaganja u tehnologiju, postoji rastuća potreba za ulaganjima u razvoj multidisciplinarnih digitalnih veština i znanja. Ovo važi kako za razvijene tako i za zemlje u razvoju. Digitalna uključenost stanovništva prevazilazi jednostavno posedovanje kompjutera, mobilnog uređaja ili pristup internetu, već se direktno tiče povećanja kvaliteta života, socijalne i političke participacije, mogućnosti zapošljavanja, kao i stvaranja uslova za što viši stepen lične nezavisnosti pojedinca u društvu⁴.

Međutim, ruralna područja se sve češće nalaze na pogrešnom kraju „digitalne podele“^{5,6}. Za razliku od urbanih područja koja predstavljaju digitalna „žarišta“, ruralna područja imaju tendenciju da zavise od niskog tehnološkog pristupa Internetu, sa nižim brzinama i manje pouzdanim vezama⁷. Digitalizacija može biti jak pokretač za promene sve dok je prilagođena ruralnom kontekstu i dok se sprovodi uz uključivanje samih ruralnih zajednica⁸.

Problem zaostajanja ruralnih područja u odnosu na urbane sredine i depopulacija tih područja nije samo problem Hrvatske ili zemalja istočne Europe već je prisutan i u najrazvijenijim zemljama Evropske unije, te je prihvaćeno da je rešavanje ovog problema od strateškog interesa za celu Evropu. Evropski parlament je na plenarnoj sednici održanoj u martu 2019. godine, prihvatio Pametna sela kao novi koncept razvoja ruralnih područja u novom finansijskom periodu od 2021. do 2027. godine te doneo odluku o finansiranju ovog koncepta iz Evrop-

3 Izveštaj o digitalnoj uključenosti u Republici Srbiji za period od 2014. do 2018. godine, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, 2019

4 Smernice za unapređivanje uloge IKT u obrazovanju, Nacionalni prosvetni savet, 2013

5 Skerratt, S., Farrington, J., Heesen, F. (2012): Next generation broadband in rural Scotland: mobilizing, meeting and anticipating demand, in *Rural Scotland in Focus Report 2012*, SRUC Rural Policy Centre Publications, web version, accessed on 08-05-2013, pp. 70-85.

6 Townsend, L., Sathiaseelan, A., Fairhurst, G., Wallace, C. (2013): Enhanced broadband access as a solution to the social and economic problems of the rural digital divide, Local Economy, vol. 28, no. 6, pp. 580-595.

7 Skerratt, S. (2010): Hot Spots and Not Spots: Addressing Infrastructure and Service Provision through Combined Approaches in Rural Scotland, Sustainability, vol. 2, no. 6, pp. 1719-1741.

8 Smart Villages – how to ensure that digital strategies benefit rural communities Orientations for policy-makers and implementers, European Network for Rural Development, European Union, 2015

skog fonda za regionalni razvoj i Kohezijskog fonda sa najmanje 2,4 milijarde eura, ali i s mogućnošću dodatnog finansiranja iz ostalih fondova EU⁹.

Ruralna područja imaju specifične izazove kao što su niska gustina naseljenosti i ograničeno

pružanje javnih usluga u područjima u kojima ljudi žive i rade¹⁰. Digitalna tehnologija može na ove izazove odgovoriti ospozobljavanjem ruralnog stanovništva za nove načine pristupa uslugama, stvaranje novih mogućnosti za ruralna preduzeća, unapređenje transportne mreže i podsticanje socijalnog i ekonomskog razvoja^{11, 12, 13}. Međutim, sposobnost ruralnih područja da odgovore na ove mogućnosti i dalje ometa relativno loš internet pristup. Digitalni jaz je još uvek veoma prisutan u ruralnim područjima - u zemljama EU 13% domaćinstava nema adekvatnu internet infrastrukturu¹⁴.

U ruralnim sredinama identifikovan je problem, odnosno uočen je nedostatak IT obuke, kao i poteškoće u zapošljavanju ljudi sa odgovarajućim digitalnim veštinama¹⁵.

Četvrta industrijska revolucija nudi dodatne mogućnosti za unapređenje kvaliteta života ljudi u ruralnim sredinama. Međutim, bez napredne internet infrastrukture i razvoja digitalnih veština kod određenih društvenih grupa postoji kontinuirani rizik za opadajući trend privrednog razvoja.

9 <http://www.obz.hr/index.php/pametna-sela>

10 Philip, L., Cottrill, C., Farrington, J., Williams, F., & Ashmore, F. (2017): The digital divide: Patterns, policy and scenarios for connecting the 'final few' in rural communities across Great Britain. *Journal of Rural Studies*, 54, 386–398. <https://doi.org/10.1016/J.JRURSTUD.2016.12.002>.

11 [https://www.gov.uk/government/publications/rural-researchpriorities/statement-of-rural-research-priorities.;](https://www.gov.uk/government/publications/rural-researchpriorities/statement-of-rural-research-priorities;)

12 Price, L., Shutt, J., & Sellick, J. (2018). Supporting rural Small and Medium-sized Enterprises to take up broadband-enabled technology: What works? *Local Economy*, 33, 515–536. <https://doi.org/10.1177/0269094218791508>.

13 Jiménez, A., & Zheng, Y. (2018). Information Technology for Development Tech hubs, innovation and development. *Information Technology for Development*, 24(1), 95–118. <https://doi.org/10.1080/02681102.2017.1335282>.

14 European Commission (2019, a). Connectivity: Broadband Market Developments in the EU 2019. *Digital Economy and Society Index Report 2019*. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/connectivity> (preuzeto 11.08.2020.).

15 Wilson, B., Atterton, J., Hart, J., Spencer, M., & Thomson, S. (2018): Unlocking the digital potential of rural areas across the UK, (March). https://www.sruc.ac.uk/downloads/download/1329/unlocking_the_digital_potential_of_rural_areas_across_the_uk.

Pametna sela (Smart Villages)

Smart Villages je relativno nov koncept u sferi kreiranja politika EU. Koncept pametnih sela odnosi se na ruralna područja i zajednice koje se grade i unapređuju sa svojim postojećim snagama i sredstvima, a koja rade i na razvoju novih mogućnosti. U pametnim selima tradicionalne i nove usluge unapređuju se digitalnim, telekomunikacijskim tehnologijama, inovacijama i boljom upotrebom znanja, za dobrobit stanovnika i preduzeća. Digitalne tehnologije i inovacije mogu poboljšati kvalitet života, uticati na (viši) životni standard, unapređenje javnih usluga i bolju iskorišćenost resursa. Koncept Smart Villages je teritorijalno osetljiv, odnosno zasnovan na potrebama i potencijalima određene teritorije uz vođenje nove ili postojeće teritorijalne strategije¹⁶. Takođe, ne postoji jedinstveni model razvoja „pametnog sela“, jer sva sela imaju šansu da budu pametna, ukoliko se razvijaju u skladu sa sopstvenim resursima, pri čemu se tradicionalni elementi razvoja moraju dopunjavati digitalnim informaciono-komunikacionim tehnologijama i socijalnim inovacijama¹⁷.

„Pametna sela“ su zajednice u ruralnim područjima koje koriste inovativna rešenja za poboljšanje svoje otpornosti, nadograđujući se na lokalne snage i mogućnosti. Oslanjaju se na participativni pristup u razvoju i sprovođenju svoje strategije za poboljšanje ekonomskih, socijalnih uslova i životne sredine, posebno korišćenjem rešenja koja nude digitalne tehnologije. „Pametna sela“ imaju koristi od saradnje i povezivanja s drugim zajednicama i akterima u ruralnim i urbanim područjima. Pokretanje i primena strategija „Pametna sela“ može se temeljiti na postojećim inicijativama i može se finansirati iz različitih javnih i privatnih izvora.

Digitalne tehnologije uključuju informacijske i komunikacijske tehnologije. One deluju kao poluga koja omogućava „Pametnim selima“ da postanu okretnija, bolje iskoriste svoje resurse i poboljšaju privlačnost ruralnih područja i kvalitet života seoskih stanovnika. Korišćenje digitalnih tehnologija je poželjno, ali nije preduslov da određena zajednica postane „Pametno selo“. Ruralna područja širom Europe prolaze kroz brze promene. Tranzicija sadrži rizik, ali i realnu priliku da kroz novi koncept razvoja „Pametnih sela“ ruralna područja dobiju novu i zapaženiju ulogu¹⁸.

Model razvoja ruralnih područja kroz koncept „Pametnih sela“ je tek u prvim

16 <http://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/883236/>

17 Ristić, L., Bošković, N. (2020): Pametna sela u funkciji demografske obnove ruralnih područja, Naučne publikacije državnog univerziteta u Novom Pazaru, Serija B: Društvene & humanističke nauke, April 2020, Volumen 3, Broj 1, 33-45

18 <http://www.obz.hr/index.php/pametna-sela>

fazama razvoja u Hrvatskoj, a na teritoriji Severne Dalmacije još nema inicijative. Poželjno bi bilo da se usmerava kroz sledeće strateške pravce:

razvoj "pametnih sela" sa malim preduzećima i domaćinstvima koja proizvode zdravu hranu (kozji sir, kozje meso, med, začinsko bilje) i specijalizovane proizvode visoke vrednosti;

da svoje poslovanje zasniva na lokalnoj ponudi i tržištima okolnih gradova (pre svega Zadra);

povezivanje lokalnih preduzeća hrane sa potrošačima, uz organizovanje obuke za primenu digitalne tehnologije i Interneta;

omogućavanje mladima i povratnicima da pokreću novi biznis, da razvijaju preciznu poljoprivrednu i cirkularnu ekonomiju, uz jačanje međugeneracijske saradnje;

razvoj socio-inovativnih usluga u oblasti finansiranja, zdravstva, obrazovanja i zaštite dece i osoba sa posebnim potrebama;

razvoj svih vidova seoskog turizma, uz duhovni preporod, očuvanje manifestacija i tradicije.

Savremeni razvoj ruralnih područja zahteva i sve veću ulogu zadruga, udruženja i hubova, neophodnih da stanovnicima sela obezbede bolji pristup i veće korišćenje kvalitetnih izvora finansiranja, povoljniju nabavku inputa, unapređenje uslova otkupa, sigurnost plasmana proizvoda i veću konkurentnost na tržištu, uz korišćenje internet marketinga i svih drugih oblika moderne komunikacije u poslovanju i investiranju¹⁹.

Digitalni habovi (hub) i njihov značaj za ruralne sredine

Digitalne veštine, rašireno korišćenje interneta, kibernetička sigurnost, veštačka inteligencija i primena superračunara u središtu su nove Digitalne Agende EU 2021-2027. I dok su velike kompanije već ušle u digitalnu transformaciju i digitalizuju se u tih pet područja, mala i srednja preduzeća, koja čine više od 90% ekonomije EU i 98% hrvatske ekonomije, znatno zaostaju. Prema podacima Evropske Komisije, samo jedno od pet malih i srednjih preduzeća je digitalizovano. Evropska Komisija kao rešenje problema ističe digitalne inovacijske hubove (DIH). Prema navodima EK, upravo bi oni trebalo da reše problem digitalne transformacije većine ekonomija, odnosno postanu one-stop-shop na kojem bi srednja i mala preduzeća postala konkurentna i nudila usluge iz svih ili dela područja nove Digitalne Agende. Ključni cilj politike strategije EU za digitalno jedinstveno tržište je taj da građani i preduzeća mogu u potpunosti da

19 L.Ristić, N.Bošković, *op.cit.*

iskoriste mogućnosti koju digitalizacija može ponuditi²⁰. Digitalni habovi mogu da pomognu ostvarenju ovog cilja u ruralnim oblastima, obezbeđivanjem pristupa digitalnoj tehnologiji, razvijanjem digitalnih veština i poboljšanjem mogućnosti za poslovnu saradnju i rast²¹.

Digitalni habovi (čvorišta) su fizički prostori koji omogućavaju digitalno povozivanje, podržavaju sistem, razvoj digitalnih veština i podsticanje upotrebe novih digitalnih tehnologija. Imaju za cilj da poboljšaju lokalno digitalno okruženje i mogu biti dostupni

javnosti, preduzećima ili lokalnoj vlasti. Oni mogu ciljati digitalnu svest i pomoći u rešavanju razlika u digitalnim kompetencijama ili jednostavno osigurati preko potrebnu super brzu širokopojasnu vezu u ruralnim područjima.

Međutim, DIH-ovi se na području Hrvatske tek stvaraju, državna administracija podstiče da ih rade institucije iza kojih stoje državne, regionalne i lokalne vlasti, jer ih vidi kao novi način upravljanja investicionim tokovima, dok DIH-ovi koji su potekli iz privatnih inicijativa nemaju institucionalnu podršku²².

Digitalni habovi mogu ispunjavati niz funkcija, uključujući:

pružanje pristupa Internetu,

pružanje prostora za sastanke i umrežavanje (preduzeća, pojedinci istomišljenici i/ili stručnjaci koji mogu pružiti savet ili održati obuku),

davanje mogućnosti za testiranje novih tehnologija.

poboljšanje digitalnih veština za pojedince i preduzeća kao i podsticanje poslovanja i razvoj zajednice.

Istraživanje Ashmore et al. (2019)²³ je pokazalo da su digitalni habovi potencijalni pokretači

pozitivnih promena u ruralnim oblastima:

čvorišta utiču na socijalnu povezanost i ekonomske promene,

čvorišta mogu privući različite članove koji mogu saradivati i razmenjivati znanje, čvorišta mogu da lokalizuju globalnu preuzetničku kulturu, i podržavaju diversifikaciju ruralnih ekonomija,

čvorišta mogu olakšati kreativnost, dajući pojedincima i preduzećima/ pre-

20 European Commission (2019, b). Digital Single Market. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en>. (preuzeto 11.08.2020.).

21 European Commission (2019, c). Pan-European network of Digital Innovation Hubs (DIHs). <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/digitalinnovation-hubs> (preuzeto 11.08.2020).

22 <https://www.poslovni.hr/hrvatska/digitalni-inovacijski-habovi-novi-prijepor-s-bruxellesom-351539> (preuzeto 11.08.2020.)

23 Ashmore, F., Price, L., & Deville, J. (2019): Be Bold. Be Innovative. Be a Digital Hub, A CORA Project Report, Lincoln: The University of Lincoln.

duzetnicima šansu da nauče i da se bave digitalnom tehnologijom za više nivoa veština.

Digitalna čvorišta (hub) su važna za ruralne sredine jer mogu biti katalizatori i pokretači niza inicijativa i aktivnosti. Poslednjih godina pojavilo se mnogo različitih vrsta digitalnih čvorišta

u ruralnim sredinama kao odgovor na različite kontekste i izazove.

Međutim, one se mogu podeliti u dve vrste - prva su čvorišta na regionalnom nivou koja grade kapacitet širom sektora i pokreću inovacije putem prenosa znanja kao što je Digital Innovation Hubs. Druga vrsta čvorišta su mikro-lokalna i deluju na nivou sela ili zajednice. Ona se nalaze u seoskim dvoranama, društvenim centrima i bibliotekama i nude aktivnosti kao što su obuka za digitalne veštine, laboratorijske usluge i podrška inovacijama iz različitih oblasti poput e-zdravlja. Ovim digitalnim čvorištima je potrebna podrška i angažovanje zainteresovanih strana u zajednici.

Tri komponente digitalnog razvoja ruralnih područja

Da bi se osigurala korist od digitalne strategije ruralnim zajednicama i stvorili uslovi za pametna sela, moraju se realizovati tri komponente, uzimajući u obzir posebne potrebe svakog ruralnog područja:

1. Širokopojasna infrastruktura
2. Promovisanje prihvatanja digitalnih usluga
3. Digitalne veštine i pismenost

Komponenta 1: Širokopojasna infrastruktura

Digitalna agenda za Evropu postavila je cilj da bi barem 50% domaćinstava trebalo da pristupi ultrabrzoj širokopojasnoj mreži 2020. (Strategija i politika širokopojasne mreže). U 2017. godini oko 80% domaćinstava iz EU bilo je pokriveno NGA- Next generation Access (npr. brza ili ultrabrzsa širokopojasna mreža), ali ta brojka pada na samo 47% u ruralnim, udaljenim i planinskim područjima. Prema izveštaju EU za indeks digitalne ekonomije i društva (DESI) za 2017. godinu²⁴, ruralna područja su i dalje nedovoljno pokrivena jer 8% domaćinstava nije pokriveno nijednom fiksnom mrežom, a 53% nije pokriveno bilo kojom NGA tehnologijom.

²⁴ The Digital Economy and Society Index (DESI), 2017, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-economy-and-society-index-desi-2017> (preuzeto 12.08.2020.)

Komponenta 2: Promovisanje prihvatanja digitalnih usluga

Da bi se u potpunosti iskoristila ulaganja u infrastrukturu širokopojasne mreže, ruralne zajednice moraju da razumeju korisnost digitalnih aplikacija i da aktivno žele da ih koriste. U gradovima ima dovoljan broj vidljivih aplikacija koje se koriste u poslovanju. Međutim, u ruralnim sredinama može biti mnogo stanovnika koji su nesvesni potencijalnih aplikacija koje mogu značajno poboljšati kvalitet života u raznim oblastima (e-zdravlje, učenje na daljinu, zajednička mobilnost, logistika i tako dalje).

Komponenta 3: Digitalne veštine i pismenost

Ključni faktor koji sprečava razvoj prve dve komponente je digitalna pismenost stanovnika iz ruralnih područja. Digitalne veštine ne mogu se jednostavno postići uvođenjem širokopojasnih veza i digitalnih servisa. One zahtevaju nivo znanja i kompetencije u radu sa digitalnim alatima i oslanjaju se na to da korisnici imaju makar osnovno poznavanje različitih tema, kao što su sigurnost, privatnost ili korišćenje aplikacija.

Primeri digitalnih habova i digitalnih inicijativa u ruralnim sredinama

La Wab Digital Training Hub (France) - WAB je centar za inovacije i digitalnu obuku koji radi u ruralnom Bergeracu u Francuskoj koji podržava lokalna preduzeća i pomaže im da napreduju prema digitalnoj tranziciji. To je „web škola“ koja pomaže mladima da postanu web stručnjaci nakon dvogodišnje obuke u digitalnom polju. Putem digitalne obuke, lokalna preduzeća uče kako da efikasno dizajniraju digitalne strategije i identifikuju nove mogućnosti i tržišta za njihov poslovni razvoj. WAB je takođe poslovni akcelerator (mesto rada, rasta i razvoja) i prostor za zajednički rad koji nudi podršku razvoju malih preduzeća. On uključuje:

- a) mapiranje potreba svih preduzeća na njihovom području;
- b) vršenje detaljnih digitalnih revizija zainteresovanih kompanija;
- c) izradu individualizovanih digitalnih mapa puta i staza za obuku.

Kroz WAB je prošlo oko 120 preduzeća²⁵.

Digitalna sela (Nemačka) - Cilj digitalnih sela je da ojačaju osećaj zajedništva u lokalnoj zajednici omogućavanjem novih oblika dobrovoljnog učešća u unapređenju lokalnog snabdevanja roba i usluga. Projekat koristi pristup „žive laboratorije“. Na samom početku ideje o digitalnim rešenjima, razgovarali su sa

²⁵ ENRD (2018): Smart Villages – how to ensure that digital strategies benefit rural communities Orientations for policy-makers and implementers

stanovnicima i drugim zainteresovanim stranama, i predložene su mobilne aplikacije ili web stranice, poput internetskog tržišta koje sada nudi lokalne isporuke ili lokalni portal vesti.

Ova platforma omogućava kreiranje zajedničkih servisa i zajedničkih pravila i ugradnju osnovnih alata kao što su plaćanja, prijave, kontrole upotrebe podataka i partnerske mreže. Jedan primer usluge koja se nudi je lokalni mrežni portal za vesti „DorfNews“ na kojim se vesti i događaji mogu brzo i lako distribuirati za preko 3 000 stanovnika ruralne zajednice.

Stanovnici sela, predstavnici klubova ili poslovni lideri koriste stranicu da bi delili informacije o vremenu otvaranja, događajima i drugim interesantnim stvarima. Slično tome, postavljena je i lokalna aplikacija za komunikaciju u regionu. „DorfFunk“ omogućava stanovnicima da razmenjuju vesti, reklamiraju svoje potrebe ili jednostavno razgovaraju sa drugim članovima zajednice. Ostale usluge uključuju „BestellBar“, tržište websajta za lokalne prodavce i provajdere usluga. Ova usluga omogućava stanovnicima da naruče robu iz lokalnih prodavnica putem interneta i pomoću aplikacije „LieferBar“²⁶, ²⁷.

Zvit Smart Management Mrevork (Španija) - Pet opština deli model tranzicije kako bi postale „pametne ruralne teritorije“ zasnovane na stvaranju otvorenih multifunkcionalnih opštinsko/regionalnih komunikacionih mreža. Njihov digitalni plan puta uključuje preduzetničke scenarije poput *Pametni turizam i Socijalna i zdravstvena video-pomoć*, čiji je cilj pokretanje novih poslovnih modela. Projekat prihvata pametnu tehnologiju putem Smart Management Networks-a, koji uključuje povezane senzore koji se koriste za upravljanje komunalnom infrastrukturom (energija, osvetljenje, voda, gradski otpad, mobilnost itd.) i pružanje novih usluga građanima, poput besplatnog WIFI pristupa, video pomoći i za starije osobe, rešenja za e-zdravstvo, turizam i lokalnu trgovinu.

Numerikue Cocotte (Francuska) - Ovo seosko digitalno čvorište nalazi se u malom piјačnom gradu Murat na južnom Centralnom masivu u Francuskoj. Seosko digitalno čvorište Numerikue Cocotte je od početka uključivalo multi-medijalnu sobu, pristup internetu, digitalnu obuku i alate za podršku isporuke javnih službi u udaljenom gorskom području. Posetioci i stalni korisnici centra uskoro su počeli da traže stalni posao u ovom objektu. Centar za rad na daljinu (Telecentre de Murat) otvoren je 2007. godine, a zatim je otvoren i centar za obuku 2008–2009. Do kraja 2009. osnovano je 6 digitalnih preduzetnika na tom području.

²⁶ Ibid.

²⁷ https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/tg_smart-villages_case-study_de.pdf
(preuzeto 12.08.2020.)

Superfast Cornwall (UK) - Cornwall je pionirski region u EU, nastojao je da do- nese lokalizovanu digitalizaciju razumevanjem geografskog, društveno-ekonom- skog i političkog konteksta ruralnog regiona kroz inicijative i istraživanja poput:

- Partnerstva između telekom provajdera i javnog i privatnog sektora;
- Osnazivanje lokalnih ljudi kao digitalnih prvaka;
- Opremanje i omogućavanje digitalnih čvorišta;
- Razvoj inovacijskih ekosistema u e-zdravstvu;
- Direktan rad sa predstavnicima lokalne zajednice.

U 2015. godini osnovana je i Cornwall grupa predstavnika iz javnog, privat- nog i dobrovoljnog sektora sa ciljem da rade zajedno kako bi ljudima pomogli da maksimalno iskoriste digitalni svet²⁸.

Summary: One of the biggest structural development problems of rural areas across Europe is the rapid decline of the rural population, ie the depopulation of villages. At the same time, modernization and digital transformations are innovative solutions to slow these demographic trends. Smart Villages is a concept that aims to improve the quality of life in rural areas in order to achieve a better redistribution of the population between rural and urban settlements. The main idea of the concept is to encourage people to take the initiative and find solutions to adapt to modern changes. This includes support for various forms of local collaboration or the use of digital technologies. The paper will present the concept of rural digital hub, as a significant basis for the formation of smart villages. Digital innovation hubs provide access to digital technology, develop digital skills and improve opportunities for business collaboration and rural growth.

Key words: digital technologies, hub, rural areas, Northern Dalmatia

²⁸ https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/enrd_publications/digital-strategies_case-study_uk_0.pdf (preuzeto 11.08.2020.)

TRŽIŠNA PRIVLAČNOST KULTURNOG NASLEĐA U GOLUBIĆU KOD OBROVCA¹

Apstrakt: Ljudi putuju iz različitih razloga, a kultura je jedan od njih. Poseta mestima kulturnog nasljeđa se smatraju jednim od vodećih elemenata putovanja (Kerstetter, Confer, Graefe, 2001)², jer se države i naselja međusobno razlikuju po istoriji, kulturi i kulturnom nasleđu. Golubić je naseljeno mesto u severnoj Dalmaciji. Naselje Golubić se sastoji od mnogobrojnih zaselaka raštrkanih na širokom krškom području, između kanjona reke Krupe na južnoj i obranka Velebita na severnoj strani. Ovaj prostor je naseljen još od antičkog doba. Zbog sadržajne istorije, Golubić ima bogato kulturno nasleđe, od rimskog perioda pa do originalnog folklornog nasleđa dominantnog srpskog stanovništva. Kulturno nasleđe ima tržišnu privlačnost na koju utiču određeni subindikatori.

Ključne reči: kulturno nasleđe, subindikatori, tržišna privlačnost.

Uvod

Kulturni turizam koji se zasniva na kulturnom nasleđu je turistički proizvod, koje je među pet najvažnijih segmenata na turističkom tržištu (UNWTO, 2001)³. Prema podacima UNESCO-a kulturni turizam je najbrže rastući sektor turističke privrede, mada, treba istaći, da je teško tačno utvrditi veličinu ovog fenomena. U uslovima savremene globalizacije, potrebno je kreirati jedinstven identitet pojedinih prostora. Upravo je kulturni turizam područje za primjenu novih mogućnosti marketinga i marketing aktivnosti, u cilju pozicioniranja manje poznatih mjesta. Ekonomski značaj kulturnog turizma ogleda se kroz finansijsku podršku očuvanju, revitalizaciji i promociji kulturnih dobara sa jedne strane, i omogućavanje finansijske i organizacione nezavisnosti ustanova kultura sa druge. Upravo zato je kulturni turizam pokretač razvoja gradova, regija i zemalja. Socijalni uticaj kulturnog turizma je materijalan, ali on ima i nematerijalne efekte, kao na primer razvoj svijesti i briga o kulturnom nasleđu, sopstvenim

1 Rad je realizovan za potrebe projekta Ministarstva obrazovanja i nauke R. Srbije 47024, rukovodilac projekta dr Saša Marković.

2 Kerstetter D. Confer J. Graefe A. (2001): An exploration of the specialization within the context of heritage tourism. Journal of Travel Research 39, pp. 267-274.

3 United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2001). Tourism 2020 Vision. Volume 7: Global Forecast and Profiles of market Segments. Madrid: World Tourism Organization (WTO).

kulturnim vrednostima i kreiranju kulturnog identiteta. Kulturne atrakcije, koje su privlačne za lokalno stanovništvo su isto tako privlačne i za turiste⁴.

Pojava turizma zasnovanog na kulturnom nasleđu je izazvala mnoštvo studija posvećenih analizi fenomena kulturnog turizma i razloga za njegov progresivni rast⁵. Objašnjenje za porast popularnosti turizma zasnovanog na nasleđu su različita, ali sva se slažu da turisti žele viši nivo iskustva kulturnog nasleđa, bilo da su značajna i "autentična", ili pak plitak vid zabave upakovani kao "pseudodogađaj" ili mogućnost za ljude da stvore i strukturiraju svoje turističko iskustvo⁶. U svojim počecima, kulturni turizam se smatrao tržišnom nišom, koja dopunjuje osnovnu ponudu i danas, često, predstavlja dodatni sadržaj kako bi se turističko iskustvo obogatilo kvalitetnim programom. Međutim, kulturni turizam može biti osnovna ponuda destinacije. Određene destinacije nemaju resurse, koji bi predstavljali osnovu za razvoj masovnog turizma, u tim slučajevima se često pribjegava stvaranju manjeg, ali autentičnog proizvoda vezanog uz kulturu i upravo na taj način stvara se imidž, odnosno identitet destinacije. Nestajanje granice između "kulturnog" i "ekonomskog", tačnije kultura se sve više koristi kao način ekonomske regeneracije i kreiranja kulturnih ustanova, kao važno oružje u konkurenčkoj borbi za privlačenje stranih ulaganja u evropske gradove⁷. Kulturni turizam se zasniva na mozaiku lokaliteta, tradicija, umetničkih oblika, slavlja i iskustava.

Kulturno nasleđe Golubića

Golubić je naseljeno mesto u Bukovici, severnoj Dalmaciji, pripada gradu Obrovcu u Zadarskoj Županiji. Bukovica je krševit kraj u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Golubić se nalazi u velebitskom podgorju i administrativno pripada opštini Obrovac. Naselje Golubić se sastoji od mnogobrojnih zaselaka raštrkanih na širokom krškom području, između kanjona reke Krupe

4 McKercher B. (2001): Attitudes to a Non-Viable Community-Owned Heritage Attraction. Journal of Sustainable Tourism 9(1), pp.29-43.

5 Hewison R. (1997): The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline. London:Methuen. Prentice R. (1993): Tourism and Heritage Attractions. London: Routledge. Rojek C. (1993): Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel. Shaw G. (1991): Growth and Employment in the UK's Culture Industry. World Futures 33:165-180. Urry J. (1990): The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies. London.

6 Mac Cannell D. (1976): The Tourist: A New Theory of the Leisure Class. London: Macmillan. 1993 Empty Meeting Grounds. London: Routledge. Boorstin D. (1964): The Image: A Guide to Pseudo-Events in America. New York:Harper and Row. Urry J. (1990): The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies. London.

7 Bianchini, S. (1990):Cultural strategies and new modes of urban intervention. Elsevier, Volumen 12, Issue 4, pp 253-265.

na južnoj i obranka Velebita na severnoj strani. U Golubiću živi uglavnom srpsko stanovništvo (99%), a ovaj prostor je naseljen još od antičkog doba. Zbog sa-držajne istorije, Golubić ima bogato kulturno nasleđe, od rimskog perioda pa do originalnog folklornog nasleđa dominantnog srpskog stanovništva. Njega predstavlja rimski međaški zid i folklorno nasleđe, koje se ogleda u originalnoj arhitekturi, starim zanatima, kulinarskoj tradiciji i usmenoj tradiciji.

U Golubiću se nalazi redak primer rimskog međašnog zida, koji je nedavno otkriven. Ostaci širokog suhozida sačuvani su na dužini od oko 900 metara, a proteže se u ravnoj liniji od kanjona reke Krnjeze na istoku, pa do južne padine brda Gradine na zapadu. Zid je izgradila rimska vlast tokom prvog veka, da bi teritorijalno razgraničila dve liburnske peregrinske zajednice. Izgradnjom međašnih zidova rimska uprava je razrešavala teritorijalne sporove i moguće sukobe između pripadnika susednih zajednica, koje su najčešće bile izazvane ispašom stoke i stočarskim kretanjima na međašnim područjima. Do otkrića ovog međašnog zida na području Hrvatske bila su poznata samo dva rimska međašna zida. Prvi se nalazi na području sela Popovići, Donji Karin i Pridraga u severnoj Dalmaciji, drugi se nalazi u okolini Jablanca u severnom velebitskom podgorju. Proteže se u ravnoj liniji od brda Panos na zapadu do iznad zaseoka Dundo-vić-Podkukin na istoku. Naselje Golubić se nalazi u velebitskoj podgorini i sastoji se od mnogobrojnih zaselaka raštrkanih na širokom krškom području, između dubokog kanjona reke Krupe na južnoj i obronaka Velebita na severnoj strani. Rimski međašni zid se proteže ispod središta Golubića i od davnina je poznat pod nazivom Zidine. Zid je građen tehnikom suhozida sa dva lica zidana većim komadima lomljenog vapnenca i unutrašnjošću ispunjenom manjim kamenjem. Najveća sačuvana visina zida iznosi 0,8 metara, a širina zida nije potpuno ujednačena i varira od 1,2 do 1,5 metara. Za izgradnju zida bilo je neophodno prisutvo više ljudi, kao i postojanje organiziranog rada⁸.

Tradicionalna arhitektura kuća u Golubiću, koje su izgrađene od kamena, veoma je važano nepokretno kulturno nasleđe, koje doprinosi atraktivnosti ambijenta naselja. Ono pruža bogat izvor dokaza ruralne kulture, kao i njihove estetske vrednosti, jer ruralne kuće i propratne građevine predstavljaju način života i lokalnu istoriju, koja je doprinela stvaranju ruralne kulture kroz vekove⁹.

Na reci Krupi izgrađeni su mlinovi, kojih je pred Drugi svetski rat bilo osam.

⁸ Šime Vrkić: (2014):Novi nalazi rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca. Archaeologia adriatica VIII(2014), st.101-12

⁹ Dunja Demirović, janko veselinović (2016): Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primeru Golubića (obrovačkog). Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (obrovački).

U okviru manstira Krupa, koji je sagrađen 1317.godine, izgrađen je i najstariji mlin. Oni predstavljaju ruralno graditeljstvo čitavog Bukovičkog kraja i oni su značajno kulturno nasleđe,a mogli bi se uvrstiti u turističku ponudu formiranjem “mlinske staze”uz obilazaka kanjona Kupe. Građeni su od kamena i klesane sedre, u njima se mleo kukuruz. Od ukupno osam mlínova,danas je samo jedan aktivran. Pretpostavlja se da su prvi mlínovi u Golubiću građeni krajem 19. veka, a karakterisao ih je svojevrsan oblik deoničarstva, jer je više domaćinstava udruživalo radnu snagu, kao i sredstva u gradnji mlina.

Kudrin most je izgrađen od tesane sedre i sa svojih 13 lukova omogućava jedini prelaz preko Krupe na ovom delu reke. Sagrađen je sredinom ili krajem devetnaestog veka. Lepotu Kurinog mosta dopunjava stara vodenica, kao i slapovi na severnoj strani. U blizini se nalazi Babin grad, tvrđava, koju je izgradio Turčin na Sastavnići.

Manstir Uspenja Bogorodice je izgrađen 1317.godine, kao zadužbina kralja Milutina. Sagrađen je od tvrdog dalmatinskog kamena, crkva ima osnovu grčkog krsta sa polukružnom apsidom, koja je okrenuta ka istoku i kupolom u centralnom delu. Priprata i oltarski prostor crkve sazidani su 1803.godine. Crkva je oslikana freskama, koje su delo monaha Georgija Mitrofanovića sa početka 17.veka i ikonama poznatog slikara iz Venecije Jovana Apake sa početka 17. veka. U sklopu manastira je i stalna muzejska postavka sa dragocenim predmetima za bogosluženje, brojne bogoslužne knjige, tri antiminsa, jedan jerusalimskog patrijarha Teodosija, drugi patrijarha Arsenija IV iz 1743., treći Krupski iz 1739. godine i 22 turska fermana, od kojih je najzanimljiviji onaj, koji se odnosi na zaštitu manastira Krupe, a izdao ga je turski sultan Mustafa II u Istanbolu¹⁰.

Tradicionalna ishrana stanovništva Obrovačke Bukovice predstavlja satavani deo pravila života i rada, koja su nastala kao posledica geografskog položaja i klime, a kao takva predstavljaju nematerijalno kulturno nasleđe. Karakteristična jela stanovništva u Golubiću su kruv ispod peke, pula, cicvara, presnac. Pored namernica biljnog porekla, na tradicionalnoj trpezi su bile zastupljene i namernice životinjskog porekla. Pre svega gajile su se koze, poneka svinja (posjek) i kokoši, a od krupnjestoke goveda. Meso se spremalo kuvanjem, najčešće u brunzinu iznad ognjišta, pečenjem na vrsti gradela i sušenjem na dimu, uz pomoć bure. U Bukovici se za kuvano meso kaže “lešo”, a ono se ako je sveže kuva sa mladim kupusom ili manjestrom (testom), dok se sveže meso moglo i vrigati (peći) na gradelama¹¹.

10 Snežana Orlović (2008): Manastir Krupa, : Istina - Izdavačka ustanova Eparhije dalmatinske.

11 Zoran Njegovan, Janko Veselinović (2017): Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici. Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (obrovački).

Nematerijalno kulturno nasleđe u Golubiću predstavljaju i stari zanati, kao što je tkanje raznih predmeta od vune, koji su i danas u funkciji, a naročito su interesantni za izradu upotrebnih predmeta, kao i suvenira (Demirović, Veselinović, 2016).

Tržišna privlačnost

Tržična privlačnost kulturnog nasleđa se dobija analizom subindikatora tržišne privlačnosti, a to su: ambijent, prepoznatljivost van lokalne zajednice, važan nacionalni simbol, subindikator evokativnosti, privlačno za specijalne potrebe, komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima, turistička aktivnost u region i destinacija se asocira sa kulturom.

Ambijent naselja Golubić ima visoku vrednost. To je prvo dalmatinsko naseљe između severnog Velebita i kanjona reke Krupe i Zrmanje sa kristalno čistom vodom i neponovljivom lepotom. Oko naselja se prostiru kraški pašnjaci i manje livade ograđene suhozidima. Kraj je bogat lekovitim biljem poput smilja, kadulje, vrijeska, majčine dušice i drače.

Prepoznatljivost van lokalne zajednice je subindikator tržišne privlačnosti, koji je u Golubiću veoma visok, jer je u ovom naselju organizovano dvanajst naučnih skupova sa temom „Srpsko – hrvatski odnosi“. Skup se dešava krajem avgusta. Na osnovu ovih događaja Izdato je 12 monografija radova, sa preko 100 autora. Obrađene su teme o srpsko – hrvatskim odnosima, o ekonomskim, političkim i demografskim perspektivama ovog dela Bukovice. Međunarodni skup prate i filmski programi, izložbe, radionice, letnje škole za studente i izložbe domaćih proizvoda. To je i mesto susretanja srpskih i hrvatskih političara i predstavnika manjinskih zajednica.

Važan nacionalni simbol je subindikator tržišne privlačnosti ima visoku vrednosot, jer pokazuje koliko je kulturno nasleđe važan simbol nekog naroda. U naselju Golubić kulturno nasleđe je vezano za srpsku nacionalnu zajednicu i predstavlja materijalno i nematerijalno kulturno nasleđe srpske manjinske zajednice, a samim tim predstavlja nacionalni simbol manjinske zajednice Srba u severnoj Dalmaciji.

Subindikator evokativnosti je jedan od najvažnijih elemenata tržišne privlačnosti kulturnog nasleđa Golubića, jer se može ispričati više interesantnih priča, kao što su priča o ogrlici, Kudinom mostu, vratolomcu i babinom gradu. Sve priče imaju motiv uzvraćenih ljubavi.

Tako se prirodni fenomen na Radinom slapu objašnjava lokalnom pričom o pastirici Vojki, koja je maštala da će je odvesti neki naočit mladić, a jednog

dana se to i dogodilo, jer je stasit mladić prešao Kud most. Mladić se zvao Slaven, među njima se desila ljubav i oni su se do kraja dana verili. Slaven je obećao Vojki, da će se jednog dana vratiti i da će napraviti najluksuznije venčane, kakvo se nikad nije desilo u tom kraju. Mladić se vratio sa zlatnom ogrlicom, koja se sijala kao voda na Radinim slapovima. Od tada stanovništvo govorи "Pogledaj Krupu, koja sija kao Vojkina ogrlica".

Takođe interesantna priča, koja doprinosi evokativnosti kulturong nasleđa Golubića je priča o Kudinom mostu, koji je izgradio mladić Kude, vlasnik mlina u podnožiju Deveterca. Na supotnoj strani reke Kude je ugledao prelepу devojku i da bi došao do nje skako je sa kamena na kamen, da bi prešao reku i došao do nje. Kada se upoznao sa prelepotom devojkom, koja se zvala Manda, među njima se rodila ljubav, ali Manda nije mogla da skače sa kamena na kamen, da bi došla do Kude, zbog čega je Kuda izgradio veličanstven most sa 13 lukova, koji je obnovljen 2016. godine i predstavlja simbol ljubavi i istrajnosti.

Interesantna je i priča vezana za Vratolomac, a koja se zasniva na devojci Soki čobanici, koja je na liticama kanjona čuvala koze. Sa tih litica ona je gledala, kako se Krupa uliva u Zrmanju. Za nju je to predstavljalo ljubav, spajanje dvoje ljudi. Tako je i Soka sanjarila o večnoj ljubavi. Sa suprotne strane kanjona mladić Pane je pevao, dok je čuvao svoje stado, a jednog dana je zapevala i Soka, pa su pevajući skupa počeli da se zaljubljuju. Pevali su celo leto, a na jesen Pane je zaprosio Soku, međutim njen otac se izričito protivio njihovom braku. Na proleće su se ponovo videli uz Panovu pesmu, a Soka od tuge za njim, nije više mogla izdržati i skočila je sa litice i slomila vrat. Pane je od tuge skočio za njom, pa su se spuojili u smrti, a njihova pesma se čuje u kanjonu večno. Zato se jedna litica zove Vratolomac, a sa druge strane je Panina litica.

Posebno je interesantna priča o babinom gradu, a koja je vezana za pastiricu Danu, koja se nije uspela sakriti od Turaka, pa se od straha onesvestila pred jednim turčinom, koji je jahao konja. Kada je Turčin sjahao sa konja, te joj prišao, da bi joj pomogao, zaljubio se na prvi pogled. Turčin je oženio Danu i dao joj status prve među njegovim ženama. Ona je živila u izobilju, ali joj je nedostajalo njen rodno selo i umrla je od tuge za svojom Bukovicom. Turčinu je teško pala njena smrt, pa je na mestu gde je sreo izgradio utvrđenje, tu se zaključao i proveo ostaka života u samoći, samo ga je nekad obišao sin, koji je stao pred utvrđenjem i vikao "Babo, izadi da te vidimo". Zato je utvrđenje dobilo naziv babin grad.

Komplementarno sa drugim turističkim proizvodima je visoka, jer se u blizini nalazi Zadar, jedna od najpopularnijih turističkih destinacija u Hrvatskoj. To je grad sa dugom istorijom (3000.godina) i veoma sadržajnim kulturnim nasleđem, u kojem se prepliću različiti umetnički stilovi. U Zadru se događa ve-

liki broj manifestacija, kao što su: Glazbene večeri u Sv. Donatu, Zadarsko kazališno ljeto, festival Morskih orgulja – Mitra zonata, Kalelarg Art - Street art festivalu, urbani festival Zadar snova , The Garden Festivalu, Noći punog miseca ili koncerati svetskih muzičkih atrakcija. Izrazito razruđena obala, strvai i netaknuta priroda privlače brojne nautičare upravo na ovo područje. Arhipelag koji broji 24 veća i čak 300-tinjak malih ostrva i hridi, 3 parka prirode (Telašćica, Sjeverni Velebit i Vransko jezero), kao i 5 nacionalnih parkova (Paklenica, Plitvice, Kornati, Krka i Velebit) svrstavaju Zadar i njegovu okolinu u sam vrh turističke ponude Hrvatske.

Turistička aktivnost u region je visoka, jer se Golubić nalazi u Zadarskoj županiji, koja pripada severnoj Dalmaciji i ima razvijen turizam od 19. veka. Zadarska regija ima izvrstan geografski položaj, smeštena je u središtu istočnog Jadrana, okružena prirodom velike raznolikosti i bogata raznovrsnom kulturnom baštinom od naselja Liburna, preko velikih gradova Rimljana, ostatka Vizantijskog carstva i zidina mletačkih utvrđenja. Tokom 2019. godine u Hrvatskoj je ostvareno 108,6 milijona noćenja, a u Zadarskoj županiji 15,1 milijon noćenja.

Destinacija se asocira sa kulturom, jer se u samom naselju, kao i Zadarskoj županiji nalazi kulturno nasleđe iz različetog vremena i u različitim umetničkim stilovima I organizuje se brojni kulturni događaji.

Privlačno za specijalne potrebe je značajna , u Golubiću se organizuju događaji, kao što je naučni skup posvećen odnosima između Hrvata i Srba. U originalnom ambijentu Golubića tada se organizuju izložbe i radionice.

Konačno, utvrđeno je analizom subindikatora tržišne privlačnosti kulturnog nasleđa u naselju Golubić kod Obrovca, da svi subindikatori imaju visoku vrednost. Najveću vrednost ima evokativni subindikator, jer samo mesto je puno legend i priča. Istoču se četiri legend, koje predstavljaju priče o večnoj ljubavi. Sve legend su vezane za odrđene lokacije, koje se mogu obići "stazom ljubavi", a pri tom se turisti mogu upoznati sa lepotama Krupe i Zrmanje, okusiti domaću hrani i okupati se u kristalno čistoj vodi. Na osnovu postojećih ljubavnih priča, naselje Golubić bi moglo da ponese i naziv "mesto večne ljubavi", što bi moglo da se koristi u turističkoj reklami, da ako želite da vaša ljubav bude večna posetite mesto Golubić i prošetajte "stazom ljubavi". Tržišna vrednosot kultunrog nasleđa u Golubiću kod Obrovca je velika i može turistički da se valorizuje.

Summary

People travel for different reasons, and culture is one of them. Visits to cultural heritage sites are considered one of the leading elements of travel (Kerstet-

ter, Confer, Graefe, 2001), because states and settlements differ from each other in history, culture and cultural heritage. Golubić is a populated place in northern Dalmatia. The settlement of Golubić consists of numerous hamlets scattered over a wide karst area, between the canyon of the river Krupa on the south and the defense of Velebit on the north. This area has been inhabited since ancient times.

Due to its substantial history, Golubić has a rich cultural heritage, from the Roman period to the original folklore heritage of the dominant Serbian population. Cultural heritage has a market appeal that is influenced by certain sub-indicators.

Key words: cultural heritage, sub-indicators, market attractiveness.

Janko Veselinović
Zoran Njegovan

UDK 334.75:[631.1.017.3:636.39(497.5 Obrovac)(082)

KLASTERI KAO MOGUĆNOST EFIKASNOG UDRUŽIVANJA KOZARA U OBROVCU

Apstrakt: Proces industrijalizacije, kako je bilo očekivano od samog početka, nije uspeo da uništi sitnu proizvodnju i njenog proizvođača, porodično gazdinstvo. Ono nije nestalo već je samo menjalo oblike i način svog bitisanja i ispoljavanja. Otuda se sa mali porodičnim gazdinstvima i dalje mora računati kao sa određenom značajnom proizvodnom snagom. Njihovo udruživanje, ukrupnjavanje i diversifikovanje proizvodnje predstavlja novi izazov. Stoga se u ovom radu razmatra mogućnost kreiranja i razvoja klastera malih poljoprivrednih proizvođača, konkretnije proizvođača domaće autohtone rase koza. Analiziraju se i teorijski i praktični aspekti ove aktivnosti sa željom da se ukaže na sve prednosti i nedostatke ovakvog vida udruživanja koje je u suštini zahtevno i veoma kompleksno. Analiziraju se osnovna načela u postavci klastera, njihove vrste i oblici, najznačajniji faktori i faze u njihovom formiranju, razvoj i obeležja klastera u Hrvatskoj, kao i pregled već postojećih klastera u oblasti poljoprivrede i turizma. Konačno, analizira se potencijal i značaj malih porodičnih gazdinstava u Obrovcu kao osnovi budućeg klastera.

Ključne reči: razvoj klastera, konkurentnost, porodična gazdinstva, inovacije, efikasnost, poljoprivreda, kozarstvo.

Uvod

Sitno robno seljačko gazdinstvo je još početkom XIX veka tretirano kroz problematiku tzv. agrarnog pitanja. Pri tom, smatralo se da ono predstavlja kategoriju proizvodnje koja predstavlja recidiv iz feudalizma – predkapitalističku formu, koja u sledećim društvenoekonomskim sistemima treba da nestane. Samo postojanje sitnog porodičnog gazdinstva je često sagledavano kao opasnost kako za kapitalistički, tako i za socijalistički društvenoekonomski sistem. Posebno je značajno ukazati na ovaj problem u nerazvijenim zemljama koje su krenule putem industrijalizacije nakon II Sv. rata (1950-tih). U tom trenutku, one su predstavljale čak 80% čovečanstva. U njima je ovaj proces doveo do snažne deagrarizacije. U međuvremenu, samo su tri svetska regiona ostala sa dominantnim sitnim

seljačkim posedom i tradicionalnim poljima, i to: sub-Saharska Afrika, južna i kontinentalna jugoistočna Azija i Kina. Pri tom, ovi regioni u kome dominiraju seljački posedi, još uvek su predstavljali oko polovine svetske populacije tokom 1990-tih. Imajući u vidu činjenicu da i u ostalim, razvijenijim regionima postoji u većoj ili manjoj meri značajan broj seljačkih gazdinstava, čini se da je priča o "umiranju seljaštva" unekoliko preveličana. Otuda, pitanje šta i ko su seljaci, i zašto postoje u okviru svetskog kapitalizma na početku XXI veka, ostalo je i dalje veoma teško, nezgodno i kompleksno, čak i kada se izade iz okrilja njihove pozicije u industrijskom kapitalizmu. Dakle, činjenica je da su oni tu i da sa njima treba računati.

U svojoj borbi za egzistenciju i opstanak, sitna porodična gazdinstva su tokom vremena iznalazila najrazličitije oblike i forme svoga organizovanja. U početku je to bila mnogobrojna porodična zadruga, dok se danas, u saglasnosti sa svojim kapacitetima, mnogi organizuju u mikro, mala i srednja preduzeća; udružuju u najrazličitije asocijacije – udruženja, proizvođačko-nabavne zadruge; a kao jedan savremenih vid njihovog efikasnog udruživanja se sve više pominje udruživanje u lokalne i regionalne klastere kao delove politike njihove konkurentnosti.

Cilj politike razvoja konkurentnosti je da mobiliše i organizuje porodična gazdinstva za ubrzavanje ekonomskog rasta. On zahteva koordiniran i fokusiran napor, pre svega, cele lokalne i regionalne zajednice kao i države u celini.

Klasteri, načela na kojima se formiraju, vrste i oblici

Teorijski pristup klasterima se mogu naći još u radovima Maršala, 1920-tih godina. Naime, pominju se pojmovi kao npr. *industrijski distrikti* koji omogućavaju udruživanje lokalnih ekonomskih i društvenih snaga u kreiranju pregovaračke moći kako bi došlo do određenih industrijskih promena kojima se neće narušiti lokalni identitet. Nešto kasnije, pominju se i *industrijski klasteri* čiji je razvoj zasnovan na *strateškom planiranju*. Ono, s jedne strane, obuhvata poslovnu strategiju koja ukazuje na put aktivnosti nekog/ih poslovnih subjekata u konkretnim industrijama, a s druge, obuhvata strategiju koja se bavi sastavom portfelja svake uključene jedinice¹. Pri tom, treba naglasiti da uprkos značaju brojnih socijalnih i kulturnih faktora karakterističnih za neku regiju ili područje, sa protokom vremena se njihove vrednosti menjaju u smislu davanja veće važnosti samom portfelju klastera koji će dovesti do većeg interesa i koristi. Prema Porteru, klasterima se smatraju geografske koncentracije međusobno povezanih subjekata, specijaliziranih dobavljača, poduzeća u povezanim industrijama i drugim orga-

¹ Porter, M. E. (2008) *Konkurentska prednost, Postizanje i održavanje vrhunskog poslovanja*, Zagreb, str. 293.

nizacijama kao što su nauka i obrazovanje, državni organi i druge agencije, kao i trgovinska udruženja u konkretnom polju delatnosti koji su konkurenti ali i kooperiraju. Bitno je naglasiti da su svi učesnici značajni za razvoj i uspeh klastera, bilo kroz prenošenje znanja, veština, informacija, kroz istraživanja i razvoj, kao i da je njihov međusobni odnos u okviru udruženja raznih privrednih subjekata prihvacen od svih članova.

Iz navedenih definicija je moguće izvući tri glavna načela na kojima počivaju klasteri², i to:

koncentracija koja pokazuje postojanje privrednih subjekata u određenom lokalnom području;

zajedništvo koje ukazuje na zajedničke aktivnosti područja u kome predmetni subjekti deluju u klasteru i sa srodnim industrijama koje dele isto tržište; i

povezanost koja pokazuje međusobnu komunikaciju i isprepletenost različitih tipova odnosa uspostavljenih unutar klastera.

Tehnika kojom se sprovodi proces povezivanja u klastere je ta koja definiše kako subjekti mogu saradivati i učiti, posebno na lokalnom nivou. Takođe, za klastere su karakteristična sledeća obeležja³:

partneri su u svom zajedničkom delovanju usmereni na jake strane subjekata;

partneri zadržavaju svoju samostalnost (funkcionalna autonomija); i

kroz klastere nastaje novi kompleks odnosa.

Sami subjekti udruženi u klaster dele sledeće: 1) informacije o proizvodima i tržištima; 2) izgled i karakter proizvoda; 3) marketing; 4) trening osoblja, njihovo regrutiranje i dogradnja; 5) nabavka (niže cene repromaterijala); 6) transport i isporuka; 7) kontrola kvaliteta; 8) oprema i infrastruktura; 9) finansiranje (kreditne garancije) i sponzorstva koje sami inače nebi mogli postići.

Postoji više vrsta klastera i svaki ima svoje karakteristike, svoje dobre strane i ograničenja⁴. Razlikujemo klastere prema:

smeru razvoja klastera (*bottom up, top down, kombinacija top-down i bottom up*);

veličini samih klastera, odnosno, veličini subjekata; i

odnosu u klasteru i odnosu klastera sa privrednim subjektima van klastera.

Posebno su značajni tzv. *Triple Helix* modeli dinamičnih partnerstava. U ovom modelu nauka, same industrije i vlada čine međusobno zavisne i relativno jednake institucionalne sfere. Model obuhvata trilateralne odnose između industrije,

2 Horvat, Đ., Kovačević, V., (2004): Clusteri put do konkurentnosti, CERA PROM d.o.o., Zagreb, str. 16.

3 Kos D. (2009) *Povećanje učinkovitosti proizvodnih poduzeća udruživanjem u Klaster*, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet strojarstva i brodogradnje, Zagreb, str. 7.

4 Dragičević, M., Obadić, A. (2013) *Klasteri i politike razvoja klastera*, Zagreb.

vlade i nauke u procesu kapitalizacije znanja. U Triple Helix modelu, uloge tih triju aktera mogu se preklapati na način da se nauka sve intenzivnije usmjerava ka preduzetništvu kroz stvaranje *spin-off-a*, preduzeća se mogu više uključiti u istraživanje i približiti akademskoj zajednici, a država može intervenisati uključujući u stvaranje – kreiranje znanja i veština (kroz naučnoistraživačke programe i projekte koje finansira) kao i njihovu apsorpciju⁵).

No, mora se reći da organizovanje u klasterima ima svoje pozitivne strane ali i određena ograničenja. Prednosti klastera su:

Povećanje produktivnosti rada

Povećanje inovacija i inovativnosti

Smanjenje troškova pri realizaciji projekata

Uklanjanje poslovnih barijera

Upravljanje promenama i prilagođavanje tržištu

Ograničenja klastera su:

Loša percepcija klastera kao modela organizacije

Nedovoljno dobro shvaćeni interesi članova klastera

Nesrazmerna u stepenu specijalizacije svakog subjekta pojedinačno.

Zaštita zajedničkih interesa članica klastera osnovni je cilj kome svaki klaster treba da teži. U skladu s tim, očekuje se da će klaster svojim članicama pružiti ili omogućiti određene olakšice, povlastice, obuku, i pomoći koju oni inače sami ne bi mogli osigurati. Te olakšice mogu biti u različitim oblicima kao na primer, kreiranje specijalizovanih treninga, usavršavanje članova u nekoj od partner članica ili neka druga specijalistička usluga za koju član klastera ima kapacitete i potrebe.

Faktori u formiranju klastera

Subjekti koji imaju kapacitet rasta i potencijal u povećanju proizvodnje i zaposlenosti, mogu iskoristiti prednosti udruživanja u klasterima. Ovo je mnogo čvršća i kompleksnija veza subjekata od one koja se ostvaruje u asocijacijama, odnosno, udruženjima proizvođača. S druge strane, za razliku od zadruga koje se uglavnom bave proizvodno-nabavnim poslovima i plasmanom, klasteri su kompleksniji i pružaju mogućnost svestranog uključenja najrazličitijih učesnika, od države, odnosno, lokalne zajednice, paradržavnih organizacija; preko nauke i obrazovanja, finansijskih institucija, medija, marketing i drugih razvojnih agencija, itd. Kako bi klasteri funkcionirali u skladu sa ciljevima sa kojima su nastali, oni treba da u temeljeni na strogo poštovanju proceduri – koracima – fazama koje obezbeđuju njihovu svrshodnost⁶, i to:

5 šire: (<http://klasteri.com/TripleHelixCluster.html>)

6 Ibid, str. 72.

Mapiranje potencijalnih klastera i njihovih učesnika,
Promotivno-motivaciona faza za potencijalne članove klastera,
Prikupljanje inicijalnih sredstava projekta nastanka klastera,
Izbor lidera i ostalih učesnika klastera,
Definisanje pravnog oblika subjekata koji će upravljati klasterom,
Odabir upravljačkog tima klastera,
Obezbeđenje finansiranja projekta,
Strateško planiranje,
Osposobljavanje – edukacija članova klastera,
Uspostavljanje komunikacione infrastrukture, i
Izgradnja poverenja među članicama klastera.

Mapiranje potencijalnih klastera i njihovih učesnika predstavlja polaznu tačku u formiranju klastera. U toj fazi subjekata koriste bazni nivo tehnologije. Na određenoj lokaciji, udruživanje u klaster se smatra kao idealno rešenje kako bi udruženi još bolje mogli ostvariti sve postavljene ciljeve. Država/lokalna samouprava imaju veliku ulogu u ovoj fazi jer mogu trasirati odgovarajuće smernice za rad, omogućiti višegodišnje subvencionisanje a sa pravnog aspekta, doneti određene zakone, odnosno, lokalne propise. Intervencija države u ovoj fazi je značajna obzirom da svi subjekti nisu spremni ili sposobni da sagledaju značaj udruživanja u klaster.

Promotivno-motivaciona faza za potencijalne članove klastera, odvija se putem mnogobrojnih medijskih akcija koji mogu kvalitetno preneti dostupne informacije oko mogućnosti udruživanja subjekata. S druge strane, promocija je moguća i organizacijom susreta, odnosno, direktnu interakciju između pojedinih subjekata. Razmjenjuju se odluke i zadaci o najbitnijim aktivnostima potrebnim za kvalitetnu saradnju i stabilnost poslovanja u celom klasteru.

Prikupljanje inicijalnih sredstava projekta nastanka klastera, moguće je smatrati kao šansu koju daje Ministarstvo privrede, rada i preduzetništva na nacionalnom nivou i Odelenje za privrednu na lokalnom nivou. Tu se podrazumeva prijava projekta određenog klastera kako bi se svima omogućilo učešće za dobijanje raspoložive finansijske pomoći. Visina sredstava po pravilu nije velika. To tera učesnike da delom samostalno finansiraju određene financijske troškove nastale iz aktivnosti stvaranja klastera.

Izbor lidera i ostalih učesnika klastera, odvija se nakon što su određene pripreme aktivnosti izvršene, prikupljene informacije o učesnicima u klasteru. Bitno je odrediti i primarne uloge klasterskih učesnika, obzirom das u oni iz različitih ali komplementarnih delatnosti (porodična gazdinstva, lokalna samouprava, uni-

verziteti, naučni institute, agencije, komore, finansijske institucije, infrastrukturni subjekti, itd.). Među glavnim činiocima⁷ koji utiču na izbor pravnog oblika organizacije i preduzetničkog poduhvata su:

Raspoloživa sredstva za osnivanje i početak rada,
Cena osnivanja - Akti i vreme potrebno za osnivanje,
Zakonski zahtevi u odnosu na ciljeve poslovanja,
Prilike u vezi sa ciljevima poslovanja, i
Potrebe za zapošljavanjem advokata ili notara u osnivanju, i drugo.

Jedan od glavnih akata u postupku osnivanja je statut klastera. Preporuka je da klasteri koji nisu još prošli tu problematiku, koriste dragocenu pomoć i savete već formiranih klastera. To bi podrazumevalo sledeće aktivnosti:

Odabir upravljačkog tima klastera, koje bi trebalo da se sastoji od članova klastera, konsultanata i raznih stručnjaka. Vođa klastera, odnosno menadžer klastera, trebao bi biti obrazovan i oosoba sa iskustvom u određenoj delatnosti - industriji (da ima osobine kao što je sposobnost upravljanja, stepen poverenja i spremnost na rad). Ostatak tima mora biti podređen menadžeru tima sa kojim će usko surađivati kako bi celokupan napor došao do izražaja.

Obezbeđenje finansiranja projekta, podrazumeva inicijalne osnivačke uloge koji s obzirom na namenu, u većini slučajeva nisu dovoljni. Jedan od najčešćih načina finansiranja je moguće realizovati od strane državnih institucija/lokalne samouprave u obliku podsticaja i/ili subvencija do određenog iznosa, zavisno od programa Vlade/lokalne uprave. Projekte je moguće finansirati i iz inostranih fondova ili programa koji podstiču regionalni/ruralni razvoj (npr. Evropske Unije).

Strateško planiranje, predstavlja ključan element za ostvarenje svakog projekta, a posebno onoga koji je finansiran iz raznih izvora. U tim se procesima postavljaju ciljevi i definišu rezultati, zatim postavljaju zadaci i aktivnosti koji će dovesti do uspeha a sastoje se od: SWOT analize; definisanja ciljeva, vizije misije; postavljanje samog strateškog i terminskog plana; praćenja, itd.

Ospozobljavanje – edukacija članova klastera, treba shvatiti kao dugotrajan i zahtevan proces. Budući da je cilj razvoj klastera, najpre se mora oceniti postojeće stanje i mogućnosti samih subjekata unutar klastera. Tako, na primer, kada glavni subjekat svojom ponudom ne zadovoljava u potpunosti potrebe tržišta jer ima zastarelju tehnologiju i neadekvatnu organizacionu strukturu, mora promeniti način rada I u tom smislu sticati nova znanja i veštine; itd. Ospozobljavanje utiče na međusobnu povezanost razvoja ljudi i organizacije.

7 Ibid. str. 84.

Uspostavljanje komunikacione infrastrukture, prožima lanac vrednosti. Osnovni cilj svake komunikacije je dobijanje određene koristi za obe strane u komunikaciji. To je moguće povezivanjem u jedinstveni sistem informatizacije validan za sve članice klastera. Na taj način se dobijaju i dele bitne informacije. Važna je komunikacija i van samog klastera što je moguće postići raznim oblicima mas-medija kao što su internet portali, radio, časopisi, novine itd.

Izgradnja poverenja među članicama klastera, od presudne je vžnosti za rast i razvoj klastera. Poverenje se ne stiče preko noći pa predstavlja dugoročan proces koji zahteva kvalitetne i transparentne poslovne odnose između subjekata, odnosno, unutar klastera. Svi subjekti nažalost nisu spremni ili sposobni da vode jednu transparentnu koaliciju. Usled toga se vrši odgovarajuća selekcija potencijalnih korektnih poslovnih partnera koji neće narušiti imidž klastera a da se ne prouzrokuje šteta ostalim članicama klastera.

Razvoj i obeležja klastera u Hrvatskoj

Posmatrano generalno, u Hrvatskoj su klasteri počeli da se osnivaju u 2005. godini. imamo prve hrvatske klastere⁸. Pri tom su Vlada i javne ustanove glavni odgovorni akteri za većinu klasterskih inicijativa, iako i dalje postoje znatne razvojne razlike. Glavni nosilac programa Hrvatskih klastera konkurentnosti jeste Ministarstvo gospodarstva, a za operativni deo je zadužena Agencija za investicije i konkurentnost.

Strategija razvoja klastera u RH 2011-2020 se smatra najvažnijim dokumentom za razvoj klastera u Republici Hrvatskoj. U ovom dokumentu jasno je opisan strateški pristup, konkretni ciljevi i način primene mera razvoja klastera. Ona je ključni dokument na putu prema vodećem gospodarskom položaju Hrvatske u Jugoistočnoj Evropi⁹.

Opšti ciljevi Strategije razvoja klastera u Hrvatskoj su unapređenje upravljanja hrvatskom klasterskom politikom, tj.:

- Jačanje klastera i klasterskih udruženja
- Poticanje inovacija i transfera novih tehnologija
- Osnivanje novih tržišta internalizacija klastera
- Jačanje znanja i vještina za razvoj klastera
- Učinkovito korištenje fondova EU

8 Škrtić, M. (2006) *Poduzetništvo, Sinergija*, Zagreb.

9 Ministarstvo gospodarstva, poduzetništva i obrta, *Strategija razvoja klastera u Republici Hrvatskoj 2011-2020*.

Pri tom, najvažnije smernice tog dokumenta su¹⁰:

- unapređenje politike upravljanja klasterom;
- jačanje klastera i članica klastera;
- unapređenje inovacija i prenosa novih tehnologija;
- povećanje izvoznih potencijala i internacionalizacija klastera;
- jačanje znanja i veština za razvoj klastera;
- efikasno korišćenje sredstava Evropske unije.

Optimalan rezultat politike razvoja moguće je osigurati adekvatnim organizacijom promocije i informiranosti svih učesnika klastera o aktuelnim politikama razvoja klastera¹¹. Metode praćenja i ocenjivanja ciljeva koje se redovno sprovode kod svakog člana su neizbežni postupci koji se moraju sprovoditi i u klasterima. Na taj način je moguće oceniti sve relevantne informacije neophodne za nastavak ili eventualno za prilagođavanje mera Strategije na nivou politika odnosno uprave.

Najznačajniji agroturistički klasteri

*Hrvatska privredna komora*¹² je prepoznala važnost klasterizacije i uz strukovna udruženja, osnovala niz zajednica proizvođača povezanih s određenom delatnošću, radi postupne klasterizacije. Kada su u pitanju najznačajniji klasteri u oblasti poljoprivrede, turizma i povezanih delatnosti, odnosno, ruralnog razvoja, osnovani su sledeći klasteri:

Agroturistički klaster Lepoglava: agro-turistički klaster „Lepoglava“ je osnovan radi razvoja ruralnog turizma i poljoprivrede ujedinjavanjem turističke i poljoprivredne ponude subjekata na širem gradskom području. Svojim članovima pruža pomoć pri predstavljanju na tržištu i podstiče međusobnu saradnju, kao i saradnju s ostalim subjektima na području Lepoglave, Hrvatske ali i Evrope s kojima ih veže zajednički interes. ATK „Lepoglava“ nastoji zajedničkim nastupom svojih članova na tržištu ojačati njihov položaj i ostvariti zajednički uspjeh. Od 2014. godine bavi se i uzgojem buča te izradom kvalitetnog crnog bučinog ulja.

EUVITA - klaster za razvoj i program zdrave prehrane i prirodne medicine, Varaždin: ovaj klaster ima specifičnu organizaciju stvaranja nove vrednosti, od

10 Dragičević, M., Obadić, A. (2013) *Klasteri i politike razvoja klastera*, Zagreb, str. 150.

11 Paraušić, V., Cvijanović, D (2006) *Značaj i uloga klastera u identifikaciji izvora konkurentnosti agrarnog sektora Srbije*, časopis: Industrija 1-2, Beograd.

12 www: Hrvatska gospodarska komora.

edukacije i istraživanja tržišta do marketinga, organizacije i internacionalne kooperacije, kao i zajedničkog razvoja novih proizvoda/usluga i projekata. Zbog širine i raznovrsnosti delatnosti i programskih ciljeva za pojedine programske celine, određeni su vodeći članovi EUVITE koji svojim resursima mogu biti optimalni nosioci zajedničkih programa odnosno projekata. Vodeći članovi EUVITE organizuju kooperaciju na osnovu odgovarajućih sporazuma-ugovora s ostalim članovima i drugim partnerima. Područje moguće saradnje su projekti ruralnog razvoja, obrazovanje za preduzetništvo formalno i neformalno, ukupan lanac vrednosti proizvodnje i prerada hrane, edukacija u lancu ekološke proizvodnje, nadzor i certificiranje, marketing i istraživanje, kao i zajednički razvoj novih proizvoda posebnih nutricionističkih svojstava, dopune prehrani i prirodna kozmetika proizvodana bazi meda, izvoz i nova tržišta, ekoproizvodnja i prerada kroz međunarodnu kooperaciju, kao i razvoj partnerstva takođe i u ruralnom turizmu, proizvodnji zelene energije, partnerstvo u EU projektima-istraživanje i priprema, međunarodna kooperacija.

GROZD PLAVAC MALI d.o.o.: Grozd Plavac mali iz Zagreba je osnovan 2007. godine s ciljem povezivanja vinogradara, proizvođača vina s proizvođačima komplementarnih delatnosti. Ima 23 člana (tri s ostrva Hvara, šest s poluostrva Pelješca, po jedan iz Omiša, Gruda i Čilipa, dva proizvođača buradi (drvo/inoks), po jedan proizvođač etiketa, vinogradarskih stubova, zaštitnih kapica, vinogradarske opreme, dva marketinška preduzeća, dva fakulteta i jedna zadruga). Zajednički je cilj da se povećaju površine pod zasadima *plavca malog*, autohtone sorte vinove loze, na marketinškim aktivnostima i unapređenju njegove promocije, kao i stručno usavršavanje proizvodnje i unapređenje tehnologije.

Klaster poljomehanizacije: Klaster poljoprivredne mehanizacije i njegovi članovi, međusobnim umrežavanjem na osnovu ekonomske logike svih proizvodnih resursa, odnosno racionalizacijom, specijalizacijom i inovacijama u proizvodnji, ostvaruju strateške ciljeve klastera i osiguravaju povećanje tržišne konkurentnosti. Uspeh prodaje je rezultat izbora kvalitetnih i stručnih poslovnih partnera, predanog rada zaposlenih, jasne poslovne vizije, sposobnost i mogućnost ponude kvalitetnih i konkurentnih proizvoda i na taj način zadovoljenja potreba i očekivanja kupaca. Klaster je osnovan 2007. godine.

Klaster Slavonka: čiji je cilj uspostavljanje zajedničkog nadzora nad kvalitetom, počev od stručno edukovanih osoba, standardizovanje proizvoda i zajedničkog nastupa na tržištu koncentrisanjem proizvoda pojedinih članova. Posebni je cilj edukovanje proizvođača za pravilno vođenje tehnoloških procesa u saradnji s ustanovama ovlašćenim za obrazovanje odraslih. U postizanju ciljeva, prioritet im je suradnja sa naučnim i visokoškolskim ustanovama radi prijavljivanja za

istraživačke projekte u područjima koje zahteva dalji razvoj proizvoda i postizanja izvrsnosti kvaliteta. Računaju sa mogućom saradnjom sa srodnim klasterima, razvojnim agencijama, komorskim udruženjima i centrima izvrsnosti, pogotovo s preduzetničkim centrima, tehnološkim parkovima i drugim ustanovama koje daju podršku razvoju malog poduzetništva.

Regionalni klaster pčelarstva ROJ, Osijek: Osnovna je delatnost unapređenje pčelarstva udruživanjem pojedinih subjekata i njihovo povezivanje s društvenim, naučnim i obrazovnim institucijama. Zainteresirani su za saradnju u pronalaženju inovativnih rešenja u primarnoj pčelarskoj proizvodnji, za razmenu iskustava, za preradu i plasman proizvoda, za zajedničke nastupe na sajmovima u zemlji i inostranstvu sa srodnim organizacijama, kao i za zajedničke aktivnosti na području zaštite pčela i prirodnog okruženja.

Turistički klaster Slavonska košarica, Slavonski brod: Klaster okuplja 90 proizvođača hrane, pića, ručnih radova i pružalaca turističkih usluga na području regije Slavonije. Osnovan je 2011. godine. Osnovni cilj umrežavanja je unapređenje turističke delatnosti u istočnoj Hrvatskoj. Aktivnosti klastera se odnose na održavanje edukacionih radionica za članove; promociju i distribuciju proizvoda putem interaktivnog web portala; nastupe na sajmovima i održavanje posebnih prezentacija na pojedinim turističkim tržištima u zemlji i inostranstvu; organizovanje *benchmark-ing* putovanja. Strateški je partner klastera Ekonomski fakultet u Osijeku (EFOS), a rad klastera podržavaju resorna ministarstva i Hrvatska turistička organizacija.

Treba napomenuti da kada su u pitanju klasteri, pre svega na regionalnom¹³ a onda i lokalnom nivou, treba posebno voditi računa o socijalnim i kulturnim faktorima karakterističnim za neku regiju ili područje. Oni mogu dati posebno obeležje klasteru i proizvodnji, odnosno, uslugama koje se u okviru klastera pružaju. S druge strane, oni se ne smeju preceniti jer se sa vremenom oni mijenjaju. Istovremeno, treba ocenjivati i spremnost na lokalnom nivou da se klasteri uopšte osnivaju¹⁴.

Značaj malih porodičnih gazdinstava u Obrovcu

Poljoprivredna i turistička aktivnost u opštini Obrovac, uglavnom počiva na malim porodičnim gazdinstvima koji, u pravilu, na tržištu nastupaju samostal-

13 www: Županijska komora Zadar.

14 Jesmo li spremni za klastere konkurentnosti? <http://www.poslovni.hr/hrvatska/jesmo-li-spremni-za-klastere-konkurentnosti-248187>. http://www.mingo.hr/public/Poduzetnistvo/Strategija_razvoja_klastera_RH12117.pdf.

no. Oni uglavnom imaju neznatnu konkurentsku poziciju. Poznato je da ako ovi subjekti žele zadržati postojeći obim poslovanja, i istovremeno, izbeći gubitak dela tržišta zbog pojave konkurenčije u užem i širem okruženju, oni moraju osigurati najviši mogući nivo kvaliteta proizvoda ili usluga koje nude na tržištu. Kada su u pitanju obrovački kozari, oni zaista imaju kvalitetan proizvod, domaću rasu koza, tzv. hrvatsku šarenu kozu. Ali u svojoj aktivnosti, oni uglavnom tržištu isporučuju žive koze, ređe zaklane. Po pravilu izostaju proizvodi više faze prerade koji bi zadovoljavali domaće i turističke potrebe¹⁵.

Metoda poboljšanja tih proizvoda može se ogledati na tehničkom ili estetskom smislu, a svaka faza njegove izrade i plasmana takođe se može unaprediti. U tom smislu, ulaganje u diversifikaciju i poboljšanje proizvoda omogućuje ne samo da se zadrži postojeći obim proizvodnje, već da se proizvodnja i kvantitativno uveća. Tako bi se eliminisale nepovoljne posledice dugogodišnje stagnacije. Poboljšanje poslovanja može biti izazov, obzirom da napredovanje u proizvodnji i kvalitetu osigurava bolji položaj na tržištu. To ujedno znači i bolji poslovni rezultat i veće blagostanje porodičnih gazdinstava. Korak dalje predstavlja viši nivo poslovanja koji će ovim subjektima omogućiti veću konkurentnost, saradnju i specijalizaciju onoga što rade najbolje, a to je uzgoj koza. Taj korak bi mogao biti ulazak u klaster.

Cilj klastera tako nebi bio samo formalnog već suštinskog značaja. Posmatrano dugoročno, trebalo bi da županija i lokalne zajednice u liku lokalnih samouprava u kojima ima 232 uzgajivača koza sa 12158 koza¹⁶, koristeći mogućnosti koji se na nivou Hrvatske, županije, pa čak i EU, podstaknu materijalno i stručno njihovu proizvodnju s većim dodatim vrednostima (žive i zaklane koze, konfekcionirano meso, loj, kozje mleko, sir, surutka, kostret, koža, i sl.), jer će upravo udruživanje u klaster stvoriti preduslove za saradnju sa čitavom paletom povezanih delatnosti kroz poddobavljačke odnose. Iako izgleda kao futuristika, vremenom bi se mogao obezbediti prodror i na ciljana inostrana tržišta, kakva je bila situacija u prošlosti.

Iz svega navedenog je moguće zaključiti da bi klaster mogao da utiče na poboljšanje konkurentnosti, i to na tri načina: 1) povećanjem konkurentnosti porodičnih gazdinstava uzgajivača koza koji bi se nalazili unutar klastera; 2) uvođenjem inovacija koje bi podržale perspektivni rast produktivnosti; i 3) stvaranjem mogućnosti za nove poslove u procesu diversifikacije proizvoda od koza koji bi šire produbljivali sam klaster.

¹⁵ Veselinović, J., Njegovan, N. (2019) *Razvoj klastera kao modela za razvoj turističko-ugostiteljskog sektora u Obrovcu*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad; Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad, Golubić.

¹⁶ Podaci Hrvatske poljoprivredne agencije za 2011. godinu.

Same inovacije bi uključivale nekoliko aspekata: uvođenje novih proizvoda i usluga ili poboljšanje već postojećih, tzv. inovacije procesa koje uključuju uvođenje potpuno novih ili unapređenih načina proizvodnje i distribucije; dalje, marketinške inovacije koje podrazumijevaju implementaciju novih marketinških metoda saobražene novoj orijentaciji kroz novi proizvod, njegov dizajn ili pakovanje, zatim, nove metode određivanja cena ili promocije; konačno, organizacione inovacije koje podrazumevaju stvaranje novih praksi poslovanja ili unapređenje postojećih, stvaranje nove organizacije radnih mesta, kontakata i odnosa sa spoljašnjim okruženjem¹⁷.

U cilju zadovoljavanja razvojnih potreba, neophodno je podsticati svaki oblik udruživanja proizvođača, posebno u klastere, kao i konkurentno ekološko kozarstvo, obzirom da ne postoji saradnja i međusobna koordinacija između uzgajivača. To bi im otvorilo perspektivu ne samo opstanka već efikasnog poslovanja a u lokalnoj zajednici i županiji upotpunilo ekonoske - privredne efekte.

Summary: The process of industrialization, as expected from the very beginning, failed to destroy small-scale production and its producers, the family farms. It did not disappear, but only changed the forms and the way of its existence and manifestation. Hence, small family farms must still be counted on as a certain significant productive force. Their amalgamation, consolidation and diversification of production is a new challenge. Therefore, this paper considers the possibility of creating and developing clusters of small agricultural producers, more specifically producers of domestic indigenous goat breeds. Theoretical and practical aspects of this activity are analyzed with the desire to point out all the advantages and disadvantages of this type of association, which is essentially demanding and very complex. The basic principles in cluster setup, their types and forms, the most important factors and phases in their formation, development and characteristics of clusters in Croatia, as well as an overview of existing clusters in the field of agriculture and tourism are analyzed. Finally, the potential and importance of small family farms in Obrovac as the basis of the future cluster are analyzed.

Key words: clusters development, competitiveness, family farms, innovation, efficiency, agriculture, goat farming.

17 Grgić, M., Bilas, V., Franc,S. (2010): Poduzetništvo u međunarodnoj ekonomiji, Zagreb, str. 113.

Grad Obrovac

SAVJET ZA
NACIONALNE MANJINE

SRPSKO NARODNO VIJEĆE
СРПСКО НАРОДНО ВИЈЕЋЕ
SERB NATIONAL COUNCIL

Zajedničko vijeće opštine Vukovar

Sadržaj publikacije ne odražava stavove uredništva.

Glavni i odgovorni urednik:
prof dr Darko Gavrilović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Ljubiša Despotović

Uredništvo:
prof dr Vjeran Pavlaković,
dr Ranka Gašić,
prof dr Edin Radušić,
dr Vesna Ivanović

Recenzenti:
prof dr Ljubica Đorđević
prof dr Saša Marković

Prelom:
Rajna Milović Pap

Štampa:
Grafo finiš, Novi Sad

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

327(=163.41)(=163.42)(082)

SERBO-Croatian relations, in the 20. century : extremism as a factor of destabilization in Serbia and Croatia = Srpsko-hrvatski odnosi u 20.veku : ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu / [glavni i odgovorni urednik Darko Gavrilović]. - Novi Sad : Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje ; Petrovaradin : Maxima graf ; Golubić : Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, 2020 (Novi Sad : Grafo finiš). - 186 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-88983-79-2

a) Српско-хрватски односи - 20. в. - Зборници

COBISS.SR-ID 25363977